

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE BÖLÜMÜ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

FÂRÂBÎ VE İBN-İ HALDÛN'DA TOPLUM KAVRAMI

YASEMİN GÜNDOĞDU

EKİM

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE BÖLÜMÜ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

FÂRÂBÎ VE İBN-İ HALDÛN'DA TOPLUM KAVRAMI

YASEMİN GÜNDOĞDU

Tez Danışmanı
PROF. DR. SADIK TÜRKER

ONAY SAYFASI

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans/Doktora Programı “öğrencisi Yasemin GÜNDOĞDU’nun “Fârâbî Ve İbn-İ Haldûn'da Toplum Kavramı” başlıklı tezi 11/10/2024 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun .../.../20... tarih ve ../.. sayılı kararı ile kabul edilmiştir.

Doç.Dr. İskender GÜMÜŞ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimi ve Yüksek Lisans/Doktora derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Sadık TÜRKER
Tez Danışmanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans/Doktora derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Jüri Üyeleri: (Birinci sırada Tez Savunma Sınavı başkanı, ikinci sırada tez danışmanı, üçüncü sırada da diğer jüri üyesi yer alır. Yüksek lisans jürisi üç, doktora jürisi 5 kişiden oluşur.)

Unvan ve İsim	Bağlı Olduğu Kurum	İmza
1. Prof. Dr. Sadık TÜRKER	Kırklareli Üniversitesi	
2. Prof. Dr. Ahmet DAĞ	Bursa Uludağ Üniversitesi	
3. Dr. Öğr. Üyesi Eylem YOLSAL MURTEZA	Kırklareli Üniversitesi	

BEYAN SAYFASI

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Yasemin GÜNDOĞDU

11.10.2024

ÖZ

FÂRÂBÎ VE İBN-İ HALDÛN'DA TOPLUM KAVRAMI

YASEMİN GÜNDOĞDU

Yüksek Lisans, Felsefe

PROF. DR. SADIK TÜRKER

Ekim, 2024

Bu çalışmanın amacı, insan ve toplum kavramlarının felsefi temellerini ve bu temellerin zaman içinde nasıl dönüşüm geçirdiğini detaylı bir şekilde analiz etmektir. Çalışmada, özellikle Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un topluma dair teorilerinin birey ve toplumsal yapılar üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde, insan ve toplum kavramlarının felsefi kökenlerine değinilmektedir. Antik çağ filozoflarının, özellikle Platon ve Aristoteles gibi düşünürlerin insan doğası ve toplumun işlevi hakkındaki görüşleri, temel tartışmalar olarak ele alınmıştır. İkinci bölümde, Fârâbî'nin toplum anlayışı ele alınmıştır. Üçüncü bölümde İbn-i Haldûn'un toplum anlayışı ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un toplum ve siyaset anlayışlarının karşılaştırılması yer almaktadır. Sonuç kısmında ise toplum ve birey ilişkisini ele alan felsefi perspektiflerin, siyaset, hukuk ve ekonomi gibi alanlarda nasıl etkili olduğu ve bireyin toplumdaki yerini anlamada nasıl bir katkı sunduğu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, İbn-i Haldûn, toplum felsefesi, birey ve toplum, sosyal değişim

ABSTRACT

THE CONCEPT OF SOCIETY IN FÂRÂBÎ AND İBN-İ KHALDÛN

YASEMİN GÜNDOĞDU

MA, Philosophy

Thesis manager: PROF. DR. SADIK TÜRKER

October 2024

The aim of this study is to analyze in detail the philosophical foundations of the concepts of man and society and how these foundations have transformed over time. In particular, the effects of Farabi and Ibn Khaldun's theories on society on individuals and social structures are examined in the study. The philosophical roots of the concepts of man and society are discussed in the introduction section of the study. The views of ancient philosophers, especially thinkers such as Plato and Aristotle, on human nature and the function of society are discussed as fundamental discussions. In the second section, Farabi's understanding of society is discussed. In the third section, Ibn Khaldun's understanding of society is discussed. In the fourth section, a comparison of Farabi's and Ibn Khaldun's understanding of society and politics is included. In the conclusion section, it is emphasized how philosophical perspectives that address the relationship between society and the individual are effective in areas such as politics, law and economics and how they contribute to understanding the place of the individual in society.

Keywords: Fârâbî, Ibn Khaldun, social philosophy, individual and society, social change.

ÖNSÖZ

Yüksek lisans ders döneminde kendisini yakından tanıma fırsatını bulduğum, katıldığı ortamlarda yapmış olduğu zihin açıcı tespitleriyle düşünce dünyama anlamlı katkılar sunan, tez konumun belirlenmesi ile başlayan, tez içeriğinin hazırlanması, tezin yazımı ile birlikte nihayete eren çalışma sürecim boyunca ilgi ve alakasını eksik etmeyen, aynı zamanda yapmış olduğu eleştiri, öneri ve benzeri yönlendirmelerini sabırla ve sınırsız hoşgörü içerisinde yapan değerli danışman hocam Prof. Dr. Sadık TÜRKER'e, tezin sunumu ve savunulması aşamasında yapmış oldukları değerli katkılar ile çalışmamda bana rehberlik eden, kendilerini tanımış olmaktan dolayı şanslı hissettiğim, değerli jüri üyesi Prof. Dr. Ahmet DAĞ ve. Dr. Öğr. Üyesi Eylem YOLSAL MURTEZA hocalarıma teşekkürlerimi iletmeyi de bir borç bilirim. Ayrıca çalışmamın her aşamasında paylaştığı bilgi, tecrübe ve önerileri ile çalışmamın gelişiminde ve sonuçlanmasında detaylı geri bildirimlerde bulunarak yardımcı olan değerli meslektaşım Yunus YENİÇERİ'ye, yol arkadaşlığı ile başladığımız yüksek lisans serüvenimizde bana hem yoldaşlık hem koçluk yapan, canım arkadaşım Meral UÇAN'a ve tabiki süreç boyunca bana gösterdiği koşulsuz destek ve anlayışı için sevgili eşim Davut GÜNDOĞDU'ya, her ne kadar onları ihmal ettiğim zamanlar bana karşı ara sıra sitemkar olsalar da her zaman sonsuz sevgilerini hissettiğim canım oğlum Kerem ve canım kızım Reyhan Esra'ya, her zaman maddi ve manevi olarak destekçim ve duacıım olan koca yürekli anne ve babama da teşekkürlerimi sunarım. En önemlisi de özellikle bu fırsatı veren ve bu durumdan en güzel şekilde istifade etme imkanını bana bahşeden Yüce Rabbime sonsuz şükranlarımı sunarım.

Yasemin GÜNDOĞDU

11.10.2024

İÇİNDEKİLER

BEYAN SAYFASI	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	3
İNSAN VE TOPLUM KAVRAMINA GENEL FELSEFİ BAKIŞ	3
1.1. İnsan ve Toplum Kavramlarının Felsefî Kökenleri ve İlişkileri	3
1.2. İnsanın Toplumsal Varoluşu ve İlişkilerin Temeli	8
1.3. Toplumun Oluşumu: İhtiyaçlar, Sözleşmeler ve Yapılar	11
1.4. Monopsişist, Materyalist ve Bireysel Ruh Anlayışları ve Toplumsal Yapıya Etkileri	15
1.4.1. Monopsişist Ruh Anlayışı.....	16
1.4.2. Materyalist Ruh Anlayışı	20
1.4.3. Bireysel Ruh Anlayışı.....	23
1.5. Antik Helen ve İslam Düşüncesi Arasındaki Etkileşim	29
2. BÖLÜM.....	32
FÂRÂBÎ'NİN TOPLUM ANLAYIŞI.....	32
2.1. Fârâbî'nin Hayatı ve Eserlerinin Genel Bir Değerlendirmesi	32
2.2. Monopsişizm ve Fârâbî'nin Toplum Anlayışına Etkileri	33
2.3. Fârâbî'nin İdeal Toplum Modeli.....	37

2.4. Toplum, Adalet ve İdeal Devlet Üzerine Düşünceleri	40
2.5. Eğitim, Ahlak ve Toplumsal Sınıflar.....	43
2.6. Helenleştirme Politikasının Arka Planı ve Farabi Bağlamında İslam Toplumunun Helenleştirilmesi	46
3. BÖLÜM.....	56
İBN-İ HALDÛN'UN TOPLUM ANLAYIŞI.....	56
3.1. İbn-i Haldûn'un Hayatı ve Entelektüel Mirası	58
3.2. İbn-i Haldûn'un Toplumun Doğası ve Evrimi Üzerine Görüşleri	63
3.3. Külli Ruh Kavramı ve Toplumsal Bağların Anlamı.....	68
3.4. Ruh Görüşleri ve İbn-i Haldûn'un Toplum Görüşü.....	74
3.5. Umran İlmi: Toplumun Yapısı ve Evrimi.....	80
3.6. Medeniyetin Doğuşu ve Çöküşü Teorileri.....	84
3.7. Tarih ve Toplum Analizindeki Yöntem.....	85
3.8. Toplum Anlayışı Açısından Kültür ve Ekonomi.....	88
4. BÖLÜM.....	93
FARABİ VE İBN-İ HALDÛN TOPLUM VE SİYASET ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	93
4.1. Toplum Anlayışlarının Karşılaştırmalı Analizi.....	93
4.2. İdeal Devlet ve Adalet Kavramları Üzerinden Bir Değerlendirme	97
4.3. Eğitim ve Toplumsal Sınıfların Rolü.....	100
4.4. İki Düşünürün Tarih ve Toplum Üzerine Yaklaşımlarının Mukayesesi.....	105
4.5. İslam Toplumuna Etkileri ve Sosyal-Siyasal Değişimlere Yaklaşımları	108

4.6. Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un Düşüncelerinde Monopsizizm ve Külli Ruh.....	112
4.7. Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un Helenleştirme Politikası Karşısındaki Tutumları.....	114
4.8. Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un İslam Toplumuna Bakışlarının Perspektifinde Bugünün İslam Toplumuna Etkileri	117
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA.....	130

KISALTMALAR

b. :	Bent
bkz. :	Bakınız
C. :	Cilt
çev. :	Çeviren
Ed. :	Editör
H. :	Hicri
Hız. :	Hazreti
M.S. :	Milattan Sonra
MÖ :	Milattan Önce
S. :	Sayı
SS. :	Sayfa Sayısı
Sy. :	Sayfa
T.C. :	Türkiye Cumhuriyeti
vb. :	ve benzeri
vs. :	vesaire

GİRİŞ

Bu tez, insanın toplumsal varoluşu ve bu varoluşun felsefi temellerini mercek altına alarak, tarih boyunca insan ve toplum kavramlarının birbirleriyle nasıl etkileşimde bulunduğunu ve evrildiğini irdelemektedir. Antik Helen'den başlayarak, Orta Çağ İslam filozoflarına ve modern döneme uzanan geniş bir perspektif sunar. Fârâbî ve İbn-i Haldûn gibi düşünürlerin eserleri özel bir önem taşımaktadır, zira bu çalışmalar, toplum ve birey kavramlarını şekillendiren temel felsefi argümanları ve düşünceleri barındırmaktadır.¹

Tezin ana amacı, insan ve toplum kavramlarının felsefi temellerini ve bu temellerin zaman içinde nasıl dönüştüğünü detaylı bir şekilde analiz etmektir. Bu analiz, felsefe tarihinin çeşitli dönemlerinde toplumun ve bireyin birbirini nasıl etkilediğini ve bu etkileşimin toplumsal, ekonomik ve politik yapıları nasıl şekillendirdiğini gözler önüne sermeyi hedeflemektedir. Çalışma, Fârâbî'nin ve İbn-i Haldûn'un düşüncelerine odaklanarak, düşünürlerin teorilerinin toplumsal yapılar ve bireyler üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde incelemeyi planlamaktadır.²

Giriş bölümünde, öncelikle insan ve toplum kavramlarının felsefi kökenlerine değinilmektedir. Antik çağ filozoflarının, insan doğası ve toplumun işlevi hakkındaki düşünceleri, bu alandaki temel tartışmaları şekillendirmiştir. Bu tartışmalar, Platon ve Aristoteles'ten başlayarak, Stoa okulu ve Epikürosçuluk gibi Helenistik dönem felsefelerine kadar uzanır. Bu dönemlerde toplumun nasıl kurulması gerektiği, insanın toplumdaki yeri ve toplumla olan ilişkisinin niteliği gibi konular, felsefi müzakerelerin odağında yer almıştır.³

¹ Gülcan Sarıoğlu, "Tarih Felsefesi Alanında Bir İnceleme: Varoluş Felsefesi ve Tarih Anlayışı", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 9 (2014), s. 244-245.

² Salih Çepni, "Proje, Tez ve Araştırma Makalelerinin Kavramsal ve Kuramsal Çerçevesi Nasıl Yapılandırılmalı?", *Fen Matematik Girişimcilik ve Teknoloji Eğitimi Dergisi*, C. 4, S. 3 (Eylül 2021), s. 206-207.

³ Olkan Senemoğlu, "Antik Yunan Siyasal Düşünüşünde İnsan Doğası ve Toplum Anlayışı: Platon ve Aristoteles", *İnsan ve İnsan*, C. 3, S. 10 (Kasım 2016), s. 42-43.

İkinci olarak, Orta Çağ İslam filozofları ve onların toplum felsefesine katkıları incelenmiştir. Fârâbî ve İbn-i Haldûn, İslam dünyasında toplum ve birey üzerine düşünen önemli isimlerdir. Fârâbî'nin erdemli devlet teorisi ve İbn-i Haldûn'un toplumsal evrim teorisi, toplumun dinamiklerini anlama ve yorumlama biçimimizi derinden etkilemiştir. Bu düşünürlerin eserleri, toplumun yapısını ve bireyin bu yapı içerisindeki rolünü, ayrıca tarih ve toplum ilişkisini nasıl kavradıklarını göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir.⁴

Üçüncü olarak, modern dönem felsefesi ve bu dönemin insan ve toplum üzerine olan yorumlarına geçilir. Moderniteyle birlikte, bireyin özgürlüğü ve özerkliği, toplumsal sözleşme teorileri ile daha belirgin bir şekilde öne çıkmıştır. Rousseau, Hobbes ve Locke gibi düşünürlerin toplumsal sözleşme üzerine kuramları, modern toplumların anlaşılmasında temel taşlar olarak kabul edilir. Bu bölüm, ayrıca Kant, Hegel ve Marx gibi düşünürlerin toplum ve birey üzerine yaptıkları katkıları da ele alarak, bu teorilerin günümüz toplum teorileri üzerindeki etkisini ele alır.⁵

Son olarak, bu felsefi perspektiflerin toplumsal kuramlar ve politik yapılar üzerinde nasıl etkili olduğunu tartışır. Toplum ve birey arasındaki bu etkileşim, siyaset, hukuk ve ekonomi gibi alanlarda nasıl yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açtığı üzerinde durulur. Bu bağlamda, tez boyunca toplum ve bireyin felsefi analizi, bireyin toplum içindeki yerinin daha iyi anlaşılması bağlamında büyük bir öneme sahip olacaktır.⁶

⁴ Gencay Serter, "İslam Dünyasında Kente Dair Düşünsel Kökler: Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un Kent Kavramsallaştırmaları", *Al Fârâbî Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1 (2019), s. 18-23.

⁵ Bünyamin Solmaz, "Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 32, S. 32 (Eylül 2011), s. 40-43.

⁶ Mehmet Devrim TOPSES, "Sosyolojide Pozitivist Kuramın Toplumsal Olaylara Yaklaşımı, Felsefi ve Sınıfsal Temelleri", *Humanitas*, C. 9, S. 17 (2021), s. 342-343.

1. BÖLÜM

İNSAN VE TOPLUM KAVRAMINA GENEL FELSEFİ BAKIŞ

1.1. İnsan ve Toplum Kavramlarının Felsefi Kökenleri ve İlişkileri

Antik filozofların insan doğası üzerine sundukları çeşitli perspektifler, sonraki tartışmalara zemin hazırlamıştır. Platon, insan doğası hakkında görünüşte çelişkili görüşler ileri sürmüş olmasına rağmen, bu görüşler onun genel felsefi çerçevesine sıkı sıkıya entegre edilmiştir.⁷ Platon ile başlayıp, Aristoteles gibi diğer önde gelen antik filozofların katkıları, kendi zamanlarının ve sonraki dönemlerin entelektüel yapısını şekillendirmiştir. "İnsan nedir?" sorusu, Platon'dan Aristoteles'e, Kant'tan neo-pozitivistlere dek felsefe tarihi boyunca, en az varlık sorunu kadar güncelliğini kaybetmemiş canlı bir ilgi konusu olmuştur.⁸

Modern filozoflar, kültürlerarası iletişim ve kültür kavramının nüanslarını inceleyerek, insan kimliği ve varoluşunun karmaşıklıklarını daha da derinlemesine araştırmışlardır. "*Kendini tanı*" ilkesi, kişisel öz farkındalığı ve içsel muhasebenin, bireyin toplumdaki ve genel olarak dünyadaki yerini anlamada önemini vurgulamaktadır; bu da insan doğası üzerine yapılan çağdaş felsefi tartışmalar için hala geçerli bir tema sunmaktadır. Ancak, bazı modern düşünürler, insan varoluşunun anlaşılmasında gerçek nesnelliğe ulaşılabilirliği sorgulamış ve alternatif iletişim formlarının bu kompleks konuyu araştırmada daha uygun olabileceğini öne sürmüşlerdir. Felsefi alanın evrimleşmesiyle birlikte, insan ve toplum kavramları arasındaki ilişki, hem akademisyenler hem de filozoflar için devam eden bir ilgi ve tartışma konusu olmaya devam etmektedir.⁹

⁷ Senemoğlu, "Antik Yunan Siyasal Düşünüşünde İnsan Doğası ve Toplum Anlayışı: Platon ve Aristoteles", s. 42-43.

⁸ Taşkın Ketenci ve Metin Topuz, "Aristoteles ve Augustinus'un İnsan Anlayışları Üzerine", *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 20 (2013), s. 2.

⁹ İsmail Özdemir, "Kültürlerarası İletişimin Önemi", *Folklor/Edebiyat*, C. 17, S. 66, (2011), s. 29-33.

Antik filozoflar ise, toplumun doğası ve amacı hakkında farklı görüşler sunmuş ve görüşler, onların politik teorilerini, yönetim anlayışlarını şekillendirmede belirleyici olmuştur. Antik Helen kültüründe eğitim anlayışını ifade eden *paideia* kavramı, Sokrates öncesi filozoflardan, sofistlere ve Sokrates'e kadar bir dizi düşünürün fikirlerini yansıtmaktadır. Platon ve Aristoteles gibi antik Helen filozofları, insan doğası ile toplum arasındaki ilişkiyi incelerken, incelemeler kendi siyasi teorilerinin geliştirilmesine önemli katkılar sağlamıştır. Geleneksel Antik Helen düşüncesinden esinlenen insan ve toplum anlayışları, onların hukuk ve siyaset üzerine olan düşüncelerinin temel taşlarını oluşturmuştur.¹⁰

Birey ve toplum arasındaki ilişki, her iki varlığın birbirini şekillendirdiği ve etkilediği karmaşık ve karşılıklı bağımlı bir ilişkidir. Bu karşılıklı bağımlılık, Sosyoloji, Ahlak, Politika ve Siyaset Felsefesi gibi çeşitli disiplinlerde gözlemlenebilir. Önde gelen sosyolog Emile Durkheim, toplum içindeki entegrasyonun ve bireysel ihtiyaçlar ile toplumsal beklentiler arasındaki dengeyi korumanın önemini vurgulamıştır. Bu denge, hem bireyin hem de toplumun uyumu ve refahı için gereklidir. Özgürlük, eşitlik, din, ahlak ve sosyal sözleşme gibi temel kavramlar, insan ve toplum arasındaki iç içe geçmiş ilişkinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.¹¹

Toplum, bireyin kimliğini ve değerlerini şekillendirmede dinamik bir yapıdır. Bu kimlik oluşumu süreci, toplumun diğer üyeleri tarafından paylaşılan değerlerin ve inançların benimsenmesini içerir. Kültür, dilin oluşumu, kavramların üretimi ve sosyal normların şekillenmesinde önemli bir faktördür. Ayrıca, *Toplum Sözleşmesi Etiği*, toplumsal uyumun sürdürülebilirliği için bireylerin toplum tarafından kabul edilen ilkeleri ve standartları benimsemelerinin ve bunlara bağlı kalmalarının önemini vurgular. Birey ve toplum arasındaki karşılıklı ilişki, bilginin kaynağı, değeri

¹⁰ Hüseyin Sevinç, "Antik Yunan'da Siyasal Yapı ve Aristo ile Platon Özelinde Siyasal Düşünüş", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C. 7, S. 2, (2021), s. 210-211.

¹¹ Gülşay Cezayirli, "Küreselleşme, Bireyselleşme ve Toplumsallaşma", *Erdem*, C. 14, S. 41 (2004), s. 38-39.

ve sınırlılıkları gibi çeşitli felsefi tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹²

Bireysel özgürlük ile sosyal sorumluluk arasındaki gerilim, insan ve toplum arasındaki ilişkinin başka bir kritik boyutudur. Platon ve Aristoteles gibi filozoflar özgürlük kavramını araştırmış, Platon özgürlüğü bireylerin kendi yapılarını seçme fırsatı olarak görmüş, Aristoteles ise özgürlüğü bilgiyle seçim yapma yeteneği olarak tanımlamıştır. Kant ve Arendt gibi düşünürlerin felsefi açıklamaları da, ahlakî açıdan özgürlük kavramına farklı perspektifler sunmuştur. Özgürlük ve sorumluluk etrafındaki devam eden felsefi tartışma, insanın ahlakî sorumluluğu ve bireysel özerklik ile toplumsal yükümlülükler arasındaki dengeyi ele almayı hedefler.¹³

Antik Helen'de, sosyal ve politik düşünce, sosyal felsefenin¹⁴ temelini atmakta mühim bir işlev üstlenmiştir. Platon ve Aristoteles gibi filozoflar, toplum, siyaset ve insan doğası üzerine düşüncelerin ilerlemesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. İki düşünür, iyi organize edilmiş bir toplumun kıymetini ve kamusal yararı temin etmede devletin rolünü öne çıkarmışlardır. Devletin gayesi ve idarecilerin mesuliyetleri üzerine olan görüşleri, Augustinus, Fârâbî ve İbn-i Haldûn gibi sonraki nesil düşünürlerle ilham vermiştir.¹⁵

Aynı dönemlerde dünyanın çeşitli yerlerinde, Antik Hindistan da sosyal ve politik düşüncenin zuhur ettiği ve sosyal felsefenin gelişimine katkı sağladığı bir dönemdir. Buda ve Mahavira gibi Antik Hindistan'ın öncü düşünürleri, bireylerin toplum içerisindeki rolleri ve ahlakî ile ahlak davranışların önemi hakkında görüşler beyan etmişlerdir. Arthashastra ve Manusmriti gibi eski Hint yazıtları da, yönetim, hukuk ve sosyal düzenin çeşitli yönlerini ele almışlardır. Bu düşünceler, sosyal felsefenin geniş çapta kavranmasına

¹² Mehmet Yazıcı, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 24, S. 1 (2016), s. 215-216.

¹³ Yavuz Adugit, “Özgürlüğün Kısa Tarihi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16 (2013), s. 69-70.

¹⁴ Sosyal felsefe, toplumun yapısını, bireylerin toplumsal ilişkilerini ve bu ilişkilerin ahlaki, politik ve ahlak temellerini inceleyen bir felsefe dalıdır. Toplumsal normlar, adalet, eşitlik, özgürlük ve güç dinamikleri gibi konulara odaklanmaktadır. Bu alan, birey ile toplum arasındaki ilişkiyi, sosyal kurumların doğasını ve sosyal adaletin gerekliliklerini anlamaya çalışmaktadır.

¹⁵ Sevinç, “Antik Yunan’da Siyasal Yapı”, s. 210.

yardımcı olmuş, bölgenin toplumsal ve politik teorilerine zemin hazırlamıştır.¹⁶

Antik Çin'de ise, sosyal ve politik düşünce, sosyal felsefenin altyapısının şekillendirmiştir. Konfüçyüs, Laozi ve Mencius gibi filozoflar, toplumsal uyum, yöneticilerin vazifesi ve kişiler arası ilişkilerin önemi hakkında fikirler geliştirmişlerdir. Özellikle Konfüçyüsçülük, ahlakî değerlerin, toplumsal uyumun ve otoriteye duyulan saygının önemini ön plana çıkarmıştır. Diğer yandan Taoizm, doğayla iç içe yaşamının ve her şeyin doğal düzenine uyum sağlamanın önemine vurgu yapmıştır. Antik Çin felsefeleri, bireyler, toplum ve devlet arasındaki münasebetlere dair benzersiz perspektifler sunarak sosyal felsefenin şekillenmesine katkı sağlamışlardır.¹⁷

Aristoteles ve Helen felsefesi, özellikle de Aristoteles'in mantık ve metafizik eserleri, İslam sosyal düşüncesinin şekillenmesi üzerinde derin bir iz bırakmıştır. Fârâbî ve diğer Peripatetik filozoflar, Aristoteles'in mantığını ve metafizik anlayışını kendi teorilerine dahil ederek, Helen felsefesi ile İslam düşüncesinin entegrasyonunu sağlamışlardır. Hristiyan geleneğinin aksine, İslam kültürü felsefe ve mantığı, Tanrı'nın yaratılışını ve dünyayı anlamının temel araçları olarak kabul etmiş, böylece Helen felsefi düşüncesi ile İslam düşüncesinin özgün bir sentezini oluşturmuştur. Bu sentez, özgün bir İslami siyaset felsefesi anlayışının gelişimine önayak olmuştur.¹⁸

Erken dönem İslam düşünce tarihinde, Al-Fârâbî ve İbn-i Haldûn gibi önemli filozoflar, sosyal felsefenin temellerini atarak alandaki gelişmelere katkıda bulunmuşlardır. Al-Kindi ve Meşşai okuluna mensup bilginlerin çalışmaları, İslami düşünce yapısının şekillendirilmesinde, Aristoteles'in mantık ve rasyonalist metafizik anlayışının entegrasyonunda belirgin bir etkiye sahip olmuştur. Fârâbî'nin görüşleri, İbn Sina tarafından ele alınıp geliştirilerek, İslam düşüncesi ve dini felsefesinin evriminde mihenk taşı bir konuma

¹⁶ Emel Sünter, "Hint Düşüncesi ve Hint Düşüncesinin İslam Düşüncesine Etkisi Üzerine", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18 (2019), s. 28-31.

¹⁷ Fatma Ecem Ceylan, "Konfüçyüs ve Çin Felsefesinin Temelleri", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Uluslararası Filoloji ve Çeviribilim Dergisi*, C. 2, S. 1 (2020), s. 142-148.

¹⁸ Hatice Nur Erkızan, "Aristoteles'in Teolojisi ve İslam Felsefesi Üzerindeki Etkileri: Bir Yanlışın Sonuçları Üzerine", *Dört Öge*, S. 2 (2012), s. 108-109

erişmiştir. Dönemin filozofları tarafından incelenen temel temalar arasında toplum ve dinin mahiyeti, felsefenin İslam düşüncesi içindeki yeri ve dünyanın mantık ve rasyonalite ile kavranması yer almaktadır.¹⁹

İslami siyaset felsefesinin kökenleri, Fârâbî ve İbn-i Haldûn gibi erken dönem İslam filozoflarının eserlerine dayanır. Fârâbî'nin, devlet ve din arasındaki ilişkiyi merkeze alan siyaset felsefesi, İslami siyasi düşünceye zemin hazırlamıştır. İbn-i Haldûn, bu temeller üzerine inşa ederek, kabile dayanışmasının ve zorunluluğun siyasi toplulukların oluşumundaki rolünü vurgulayan bir toplum ve devlet teorisi geliştirmiştir. Onun sosyolojiye katkıları, *İlmü'l-'Umrân (Umran İlmi)*²⁰ adı altında toplanan çalışmalar, Fârâbî ve diğer İslam filozoflarının düşüncelerinden derinlemesine etkilenmiştir. İslam düşüncesinde felsefenin ve bilimin entegrasyonunun nasıl bir benzersiz senteze ulaştığını gösteren bir örnektir.²¹

Ortaçağ Avrupa'sının entelektüel manzarasında Hristiyanlığın hegemonyası, toplumun ontolojik ve epistemolojik temellerini şekillendirme konusunda mühim bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu zaman diliminde, Hristiyan doktrini, insanların toplumsal konumlarını ve insanlar arası münasebetleri nasıl idrak ettiklerine dair temel bir paradigma sağlamıştır. Hristiyan düşünürlerin ve teologların, var olan felsefi doktrinlerle kendi inançlarını harmonize etme çabaları, din ile felsefe arasında, son derece zengin ve kompleks bir diyalogun yeşermesine olanak tanımıştır. Bu karşılıklı etkileşim, toplumun mahiyeti ve insanın toplum içerisindeki işlevi üzerine derinlemesine düşünülmesini sağlayarak, Fârâbî ve İbn-i Haldûn gibi

¹⁹ Ali Çetin, "Erken Dönem İslâm Düşünce Geleneğinde Fârâbî Felsefesi ve Mantığı", *Kader*, C. 19, S. 2 (2021), s. 709-714.

²⁰ Umran İlmi, İslam düşünürü İbn-i Haldûn tarafından geliştirilmiş bir kavram olup, "toplum bilimi" ya da "sosyal bilim" olarak da adlandırılmaktadır. İbn-i Haldûn'un en önemli eseri *Mukaddime*'de ayrıntılı olarak ele alınan bu kavram, toplumların kuruluşu, gelişimi ve çöküşü üzerine odaklanmaktadır. Umran İlmi, toplumların sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal dinamiklerini inceleyerek tarihsel süreçlerdeki değişimleri anlamaya çalışmaktadır. İbn-i Haldûn'a göre, tarihsel olaylar ve toplumlar, belirli yasalara göre gelişmekte ve bu yasaların anlaşılması, toplumların geleceği hakkında öngörülerde bulunmayı mümkün kılmaktadır. Bu bilim dalı, modern anlamda sosyolojinin temelini oluşturan düşünsel bir arka plan sunmaktadır.

²¹ Serter, "İslam Dünyasında Kente Dair Düşünsel Kökler," s. 10-16.

muhakeme süreçlerini ilerletecek düşünürler için sağlam bir zemin hazırlamıştır.²²

Feodalizmin yükselişi, Ortaçağ Avrupa'sının sosyal felsefesi üzerinde inkâr edilemez bir etkiye sahiptir. Siyasi ve ekonomik yapı, çeşitli sosyal sınıf ve katmanları, kendilerine özgü roller ve sorumluluklarla birlikte getiren, derinlemesine stratifiye edilmiş bir toplum yapısı oluşturmuştur. Toplumun hiyerarşik düzeni, filozoflar ve politika teorisyenlerini, feodalizmin getirdiği sosyal yapılar ve ilişkileri çözümlemeye ve meşrulaştırmaya yönelik derinlemesine incelemelere itmiştir. Bu dönem boyunca ele alınan merkezi meseleler arasında iş bölümü, hükümler ile sıradan insanlar arasındaki münasebetler ve güç ile otoritenin mahiyeti bulunmaktadır.²³ Tartışmalardan elde edilen perspektifler, sosyal felsefenin ileri evrelerinde, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un eserleri de dahil olmak üzere, daha sonraki gelişmelere zemin hazırlayıcı bir işlev görmüştür.

Rasyonalizm ve hümanizmin ortaya çıkışı, sosyal felsefenin evrimindeki başka bir dönemeçtir. Düşünsel akımlar, bireyi ve onun toplum içindeki konumunu yeniden merkeze alırken, dünyanın idrak edilmesinde akıl ve eleştirel düşüncenin vazgeçilmezliğini vurgulamıştır. Paradigmada yaşanan değişim, filozofları mevcut önkabulleri sorgulamaya ve sosyal organizasyon ile insan varoluşunun tatminine dair yeni imkânları araştırmaya teşvik etmiştir. Bu dönemde ele alınan temel temalar; bireysel özgürlüğün doğası, akıl yürütmenin sosyal kurumları şekillendirme sürecindeki rolü ve ahlak ile politikanın kesişim noktaları olmuştur.²⁴

1.2. İnsanın Toplumsal Varoluşu ve İlişkilerin Temeli

İnsanın toplumsal varoluşunun kökenlerine yönelik derinlemesine bir bakış, öncelikle bizi insan doğasının temel özelliklerine ve bu özelliklerin bireyi zorunlu olarak toplumsal bir varlık haline getirme biçimine yönlendirir.

²² Fikret Çelik, “Ortaçağ Avrupası’nda Hıristiyanlığın Siyasal Düşünce Karşısındaki Yeri ve Önemi: Patristik Felsefenin Siyasal Düşünce Üzerindeki Etkisi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2 (2022), s. 309-311.

²³ Pınar Ülgen, “Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, *Mukaddime*, C. 1, S. 1 (2010), s. 3-6.

²⁴ Hasan Tepe, “İnsan, İnsancılık (Hümanizm) ve İnsan Hakları: İnsancılık Eleştirisi Üzerine”, *Kilikya Felsefe Dergisi*, S. 2 (2019), s. 11-15.

İnsanın toplumsal bir varlık olarak tanımlanmasını destekleyen felsefi argümanlar, insanın yalnızca biyolojik bir varlık olmanın ötesinde, varoluşunu ve kimliğini diğer insanlarla olan ilişkileri üzerinden şekillendiren bir varlık olduğunu savunur. Aristoteles’in *zoon politikon*’u (*politik hayvan*), insanın doğası gereği toplum içinde yaşamaya meyilli olduğunu ve ancak bu şekilde tam anlamıyla ‘insan’ olabileceğini ifade eder.²⁵

Toplumsal varoluşun temelinde yatan, insanların bir arada yaşama ve birlikte çalışma ihtiyacıdır. İnsanlar, hayatta kalmak ve refahlarını artırmak için birbirlerine bağımlıdırlar; bu bağıllık, karşılıklı anlayış ve iş birliğini zorunlu kılar. İş birliği ve etkileşim sürecinde sosyal normlar, değerler ve kurumlar oluşur. Sosyal yapılar, bireylerin eylemlerini düzenler ve toplumsal düzenin devamlılığını sağlar. Dolayısıyla insanın toplumsal varoluşu, yalnızca içgüdülerden veya biyolojik ihtiyaçlardan kaynaklanmaz aynı zamanda toplumsal yapılar ve kurumlarla olan etkileşimden de şekillenir.²⁶

İnsanın toplumsal varoluşunu derinlemesine incelemek, aynı zamanda bireyin öz-şuur ve özgürlük kaynaklarını da araştırır. Jean-Jacques Rousseau ve Immanuel Kant gibi filozoflar, insanın özgür iradesini ve bu iradenin toplumsal sözleşmeler ve hukuk gibi kurumlar aracılığıyla nasıl ifade edildiğini vurgularlar. Buna göre, bireyin toplumsal varoluşu, özgür iradenin kullanımı ve toplumsal düzenin korunması arasındaki dinamik etkileşimden doğar.

İnsanın toplumsal varoluşunun bu yönü, toplum ile bireyin birbirlerini nasıl şekillendirdiğini ve bu etkileşimin insan doğasının anlaşılmasında nasıl temel bir rol oynadığını ortaya koyar.²⁷

İnsanın toplumsal varoluşunun kökenleri üzerine yapılan felsefi bakış açısı, insanın birey olarak nasıl bir toplumsal varlık haline geldiğini, toplum

²⁵ Şeyma Filiz Akkağit, “Aristoteles’te İnsan Kavramı”, *Journal of Süleyman Demirel University Institute of Social Sciences*, C. 42, S. 1 (2022), s. 139-144.

²⁶ Şahin Düzgün, “Bir Arada Yaşamın Ahlakî ve Felsefî Temelleri”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 2 (2015), s. 584.

²⁷ Koray Tütüncü, “Demokratik ve özerk bireyin yetişmesi: Jean-Jacques Rousseau’nun Emile’inden neler öğrenebiliriz?”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 2 (2013), s. 304-305.

içindeki yerini ve bu sürecin insan doğası ve toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele alır.

İnsanlar arası ilişkiler ve toplumsal yapılar, felsefi düşüncenin merkezinde yer alan konulardır. İlişkilerin nasıl kurulduğu ve toplumsal yapılar üzerindeki etkileri, bireyin ve toplumun birbirleriyle olan karmaşık etkileşimlerini aydınlatır. İnsan, doğası gereği sosyal bir varlıktır ve sosyallik, bireyler arasındaki ilişkilerle somutlaşır. İlişkiler, toplumsal sözleşmeler, normlar, değerler ve kurumlar aracılığıyla düzenlenir ve toplumun temel yapı taşlarını oluşturur.²⁸

Felsefi perspektiften bakıldığında, insanlar arası ilişkilerin temeli, antik çağlardan beri çeşitli düşünürler tarafından incelenmiştir. Platon ve Aristoteles'ten modern çağın filozoflarına kadar pek çok düşünür, toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkilerin birey üzerindeki etkisinin önemini vurgulamıştır. Özellikle toplumsal sözleşme teorileri, bireylerin özgür iradeleriyle nasıl bir araya gelerek toplumları oluşturduklarını ve bu toplumların yönetim biçimlerinin temellerini incelemiştir. Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau gibi düşünürler, toplumsal sözleşme kavramını farklı yönleriyle ele almış ve insan doğasının toplum içindeki rolüne dair farklı görüşler sunmuştur.

Toplumsal yapıların oluşumu ve işleyişi, bireyler arası ilişkilerin yanı sıra ihtiyaçlar, beklentiler ve toplumsal sözleşmeler tarafından şekillendirilir. İnsanların bir arada yaşama zorunluluğu, karşılıklı bağımlılık ve işbirliği gerektirir. Toplumsal normların ve değerlerin oluşumunu tetikler ve bireylerin normlara ve değerlere uyum sağlama sürecini yönlendirir. Toplumun yapısı, bu süreçte ortaya çıkan kurallar, yasalar ve kurumlar aracılığıyla somutlaşır. Max Weber ve Émile Durkheim gibi sosyologlar, toplumsal yapıların ve kurumların toplum üzerindeki etkilerini derinlemesine incelemiş ve modern toplum teorilerine önemli katkılarda bulunmuştur.

Birey ve toplum arasındaki etkileşim, toplumsal değişim süreçlerini de şekillendirir. Bireylerin toplumsal yapılarla olan ilişkisi dinamikdir; bireyler,

²⁸ Leopold Von Wiese ve Çeviri: Talip Tuzaş, "İlişki Sosyolojisi", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1 (2014), s. 57.

toplumsal yapıları ve normları içselleştirirken aynı zamanda yapıları ve normları sorgular ve dönüştürürler. Karl Marx ve Friedrich Engels'in toplumsal sınıflar ve sınıf mücadelesi teorisi, toplumsal değişimin itici güçlerini ve toplumsal yapıların nasıl evrildiğini inceler. Antonio Gramsci'nin *hegemonya teorisi* ve Jürgen Habermas'ın *iletişim eylemi teorisi* gibi yaklaşımlar, toplumsal ilişkilerin ve değişim süreçlerinin anlaşılmasında yeni perspektifler sunar.²⁹

Toplumsal değişimin kavranması, bireylerin yapılar içerisindeki etkileşimleri ve karşılıklı etkileri sayesinde mümkün hale gelir. Bu karmaşık etkileşim ağı, toplumun devamlı bir dönüşüm içinde olmasını sağlar ve bireylerin toplumsal yapıları yeniden şekillendirme yeteneğini ön plana çıkarır. Böylelikle insanlar arası ilişkiler ve toplumsal yapılar, bireyin kendini gerçekleştirmesi ve toplumsal ilerlemenin temel unsurlarını oluşturur.³⁰

1.3. Toplumun Oluşumu: İhtiyaçlar, Sözleşmeler ve Yapılar

İnsan doğası kavramı, antik çağlardan günümüze kadar felsefenin merkezinde yer alan bir tema olmuştur. Bu kavram, insanın temel nitelikleri, eğilimleri ve kapasiteleri üzerine yoğun bir şekilde düşünülmesini gerektirir. "*Kendini tanı*"³¹ atasözü, kapsamlı arayışın sembolü olarak, insanın kendini ve çevresini daha derinlemesine anlamasının önemini vurgular. İnsan doğası ve toplum arasındaki ilişki, özellikle modern dünyada, sosyal, politik ve ekonomik sistemlerin şekillenmesinde temel bir faktör olarak öne çıkar.

Thomas Hobbes'un insan doğasına dair karamsar görüşü, insanların özünde bencil ve güç arzusuyla hareket ettiklerini öne sürer. Bu bakış açısı, sosyal sözleşme teorisinin temellerinden birini oluşturur. Hobbes'a göre, insanların bir arada barış içinde yaşayabilmeleri için, doğal haklarını bir otoriteye devretmeleri ve bu otoritenin koyduğu kurallara uymaları gerekmektedir.³²

²⁹ Senemoğlu, "Antik Yunan Siyasal Düşünüşü", s. 11.

³⁰ Yasemin Apalı, "Toplumsal Değişim Bağlamında Bilginin Değişimi ve Dönüşümü: The Change and Conversion of the Information in Terms of The Social Change." Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(17), 396-398.

³¹ Eşref Akmeşe, Thomas Hobbes'un insan felsefesi bağlamında The Platform (2019) filmi üzerine bir analiz. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27(46), (2021), s. 226.

³² Bekir Geçit, "Thomas Hobbes'da Toplum Sözleşmesi, Egemenlik ve Uyraklık: Egemenin ve Uyrakların Hak ve Yükümlülükleri Nelerdir?", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, C. 14 (2020), s. 111-112.

Diğer yandan Jean-Jacques Rousseau gibi düşünürler, insanın doğasının temelde iyi olduğunu ve toplumsal bozulmaların, toplumun yapay yapısından kaynaklandığını savunur. Rousseau, doğal durumda insanların eşit ve özgür olduğunu ancak medeniyetin doğal durumu bozduğunu ileri sürmektedirler. Bu bağlamda, insan doğasına dair bu iki farklı görüş, eğitimin amacını ve birey üzerindeki etkisini tartışan eğitim felsefesi için de derin bir zemin oluşturur.

Eğitim felsefesi, iki uç nokta arasında bir köprü kurar; insan doğasının anlaşılması ve toplumun doğayı nasıl şekillendirebileceği üzerine yoğunlaşır. Eğitim, bireyin potansiyelini maksimize edebilecek ve toplumsal değerleri içselleştirebilecek bir araç olarak görülür. John Dewey gibi pragmatik eğitim filozoflarının çalışmalarında açıkça görülür. Dewey, eğitimi, bireyin hem kendini hem de toplumu dönüştürebileceği demokratik bir süreç olarak görür. Eğitim, bireylerin kritik düşünme yeteneklerini geliştirmelerine, ahlakî değerleri kavramalarına ve sosyal sorumluluk duygusunu benimsemelerine olanak tanır.³³

Bireyler ve toplum arasındaki karşılıklı bağımlılık, Émile Durkheim'ın çalışmalarında önemli bir yer tutar. Durkheim, sosyal bütünleşmenin, bireysel özerklik ile toplumsal düzen arasında sağlıklı bir denge kurulmasıyla mümkün olduğunu savunur. Toplumsal dayanışmanın, bireylerin birbirlerine ve topluma bağlılıkları aracılığıyla geliştirilebileceğini öne sürer. Sivil toplumun güçlenmesine ve bireylerin toplumdaki rollerini daha bilinçli bir şekilde üstlenmelerine katkıda bulunur.³⁴

Bireylerin doğal gereksinimlerinin toplumun oluşumu üzerindeki etkisi, Aristoteles'in insan sosyalliği üzerine düşünceleriyle başlar ve Rousseau, Hobbes ve Machiavelli gibi düşünürlerin sosyal sözleşmeler ve insan doğası üzerine katkılarıyla derinleşir. Filozofların çalışmaları, bireyin toplum içindeki rolünü ve devletin düzeni sağlama ve kamu yararını teşvik etme

³³ Murat İçen ve Gürdal Tuncel, “Eğitim Felsefesinde İnsan Doğasının Rolü”, *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, C. 2, S. 1 (2018), s. 62-69.

³⁴ Savaş Taş, “Emile Durkheim’ın Sosyolojik Anlayışında Toplumsal İşbölümü, Sosyolojik Yöntemin Kuralları, Din, Anomi ve İntihar”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 13, S. 29 (2020), s. 442-449.

görevini vurgular. Ancak bireyler ve toplumlar arasındaki etkileşim, karşılıklı bağımlılık ve ortak yaşamın sürdürülebilirliği üzerine kuruludur.³⁵

Toplumsal yapıların ve organizasyonun önemi, bireylerin bir araya gelerek daha büyük hedeflere ulaşma kapasitesinin altını çizer. Ancak bu yapılar sadece istikrar ve düzen sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bireysel özgürlüklerle toplumsal sorumluluklar arasındaki dengeyi korumak için de önemlidir. Özellikle modern toplumlarda, bireylerin özgürlükleri, kolektif iyilik için belirli sınırlamalarla dengelenmelidir. John Stuart Mill'in *zarar ilkesi*, bu dengeyi sağlama çabasının bir örneğidir; buna göre bireylerin özgürlüğü, başkalarına zarar vermedikleri sürece korunmalıdır.³⁶

Bu düşünceler ışığında, sosyal yapıların ve sözleşmelerin dinamik doğası, toplumun evrimi ve bireylerin süreçte nasıl bir rol oynadıklarını daha iyi anlamamıza yardımcı olur. Toplumsal yapılar, tarihsel ve kültürel bağlamlar içinde değişiklik gösterir ve bu, sosyal yapıların ve normların sürekli olarak yeniden şekillendirilmesini gerektirir. Toplumsal adalet, eşitlik ve insan hakları gibi kavramların ön plana çıkmasına neden olur. Bu kavramlar, günümüzdeki toplumsal zorlukların üstesinden gelmek ve daha adil bir dünya inşa etmek için akılda tutulması gerekenlerdendir.³⁷

Sosyal hiyerarşiler ve güç yapılarının, kaynakların, fırsatların ve güç dinamiklerinin dağılımını etkileyerek bireyler ve topluluklar üzerinde derin bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Bu yapılar, toplum içindeki bireylerin ve grupların karşılaştığı sosyoekonomik koşulları şekillendirir ve belirli grupların diğerlerine göre avantajlı veya dezavantajlı konumda olmasına neden olur. Örneğin, işçi sınıfının siyasal ve toplumsal alanda etkin bir güç haline gelmesi, kolektif kimlik bilincinin ve siyasal dayanışmanın gelişimi ile doğrudan ilişkilidir. Bu süreç, topluluklar arası güç dengesinin yeniden şekillendirilmesine olanak tanır ve sosyal değişim için bir zemin hazırlar.³⁸

³⁵ Senemoğlu, "Antik Yunan Siyasal Düşünüşü", s. 11.

³⁶ Derya Kurt ve Zehra Uçanok, "Gelişimsel Hedefler ve İyilik Halinin Beliren Yetişkinlerde İncelenmesi", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, C. 11, Ek 1 (2019), s. 119-121.

³⁷ Rabia Çoban, "Sosyal Adalet, Eşitlik ve Sosyal Hizmet", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, C. 6, S. 4 (2017), s. 253-254.

³⁸ Mehmet İnce, "Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 1 (2017), s. 296-299.

Kültürel faktörlerin toplumların oluşumundaki rolü, toplumsal yapıların ve kimliklerin anlaşılmasında büyük bir öneme sahiptir. Kültür, bireylerin ve grupların dünyayı nasıl algıladıklarını, anlamlandırdıklarını ve içinde yaşadıkları sosyal dünyayla nasıl etkileşimde bulunduklarını şekillendirir. Kültürel farklılaşma, toplumsal çeşitliliğin ve zenginliğin bir göstergesi olarak işlev görürken, aynı zamanda sosyal bütünlüğü ve dayanışmayı da destekleyen ortak değerlerin ve normların oluşumunu teşvik eder. Dinamik etkileşim, toplumların benzersiz karakterini ve bireylerin toplumlar içinde nasıl konumlandıklarını belirler.³⁹

John Rawls'un *sosyal adalet* teorisi, adil bir toplumun ancak bireylerin eşit özgürlüklere ve fırsatlara sahip olduğu durumda mümkün olabileceğini vurgular. Sosyal adaletin toplumsal yapıların ve oluşumların temelinde yer alması gerektiği anlamına gelir. Eşitlik ve adaletin sağlanması, bireylerin ve grupların toplum içindeki potansiyellerini tam olarak gerçekleştirmelerine olanak tanır ve sosyal ilerlemenin temel taşlarından biri haline gelir. Eğitimde sosyal adaletin vurgulanması, eşit erişim ve fırsatların tüm bireylere sağlanmasının önemini ortaya koyar ve bu, toplumsal kalkınmanın ve insan haklarının ilerlemesinin anahtarıdır.⁴⁰

Sosyal hiyerarşilerin, güç yapılarının, kültürel dinamiklerin ve sosyal adaletin toplumsal oluşumlar üzerindeki etkilerini anlamak, toplumları daha adil, eşitlikçi ve kapsayıcı hale getirme çabalarında temel bir öneme sahiptir. Toplumsal yapılar ve sosyal dinamiklerin bu kapsamlı incelemesi, bireylerin ve grupların karşılaştığı mevcut zorlukların üstesinden gelmelerine yardımcı olacak stratejilerin geliştirilmesine olanak tanır. Toplumların sürekli değişim ve gelişim sürecinde, fırsat eşitliği ve sosyal adaleti merkeze alarak daha adil bir dünya yaratma vizyonuna katkıda bulunur.⁴¹

³⁹ Barış Çağırkan, “Kültür Sosyolojisinde Metodoloji Tartışmaları: İdeoloji Olarak Kültür ve Eylem Olarak Kültür”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 42 (2017), s. 152-154.

⁴⁰ Müfit Mert Bağder, “John Rawls’un Adalet Düşüncesinin Oluşum Şartları Üzerine”, *Felsefe Arkivi*, C. 53 (2020), s. 113-115.

⁴¹ Çoban, “Sosyal Adalet”, s. 253-254.

1.4. Monopsişt, Materyalist ve Bireysel Ruh Anlayışları ve Toplumsal Yapıya Etkileri

Monopsiştizm, her şeyin ve herkesin tek bir evrensel ruhun bir parçası olduğunu ileri sürer. Bu görüş, Hint felsefesindeki Brahman kavramıyla örneklendirilebilir; Brahman, evrenin temel özü olarak kabul edilir ve bireysel ruhlar (Atman), evrensel ruhun birer parçasıdır. Monopsiştizm altında, toplumsal uyum ve ortak iynin peşinden gitme fikri, her bireyin eylemlerinin ve deneyimlerinin bu büyük bütünün bir yansıması olarak görülmesinden kaynaklanır. Örneğin, bir toplumda bireylerin birbirlerine karşı gösterdikleri empati ve dayanışma, monopsişt bakış açısına göre, herkesin aynı evrensel ruhun bir parçası olduğu anlayışının doğal bir sonucudur.⁴²

Materyalist felsefe, maddenin ve fiziksel gerçekliklerin her şeyin temeli olduğunu ve bilincin de bu maddi koşulların bir ürünü olduğunu savunur. Tarihsel materyalizm, Karl Marx tarafından geliştirilen ve toplumsal değişim ve gelişimin ekonomik koşullar ve üretim ilişkileri tarafından belirlendiğini öne süren bir örnektir. Marx, toplumun sınıf yapısını ve çatışmalarını, ekonomik güç dinamikleri ve mülkiyet ilişkileri üzerinden analiz eder. Bu çerçevede, işçi sınıfının kapitalist sınıfa karşı örgütlenmesi ve mücadelesi, materyalist anlayışın toplumsal yapılar üzerindeki etkilerinin somut bir örneğidir. Bu mücadele, sosyoekonomik koşulların yeniden şekillendirilmesi ve daha adil bir toplum yapısının oluşturulması amacını taşır.⁴³

Bireysel ruh anlayışı, her bireyin kendine has, bağımsız ve özgün bir ruha sahip olduğunu ileri sürer ve bu, Batı felsefesinde öne çıkan bir tema olarak bireysel özgürlük ve özerklik kavramlarını destekler. John Locke'un *doğal haklar* teorisi, her bireyin yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi temel haklara doğuştan sahip olduğunu savunur. Bu anlayış, modern demokrasilerin temelini oluşturur ve bireylerin kendi kararlarını özgürce alabilmesi, kendi potansiyellerini keşfetmesi ve gerçekleştirmesi gerektiği fikrini destekler. Bu

⁴² Kutsi Kahveci. "Mistik Bir Tecrübe Olarak Ruhun Baş Dönmesi: Hint Mistisizmi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(2), 875-878.

⁴³ Çağlar Yurdakul, "Marx'ın Tarih Anlayışı: Tarihsel Materyalizm", *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 3 (2019), s. 6-8.

bakış açısından, toplumsal yapılar, bireylerin bu özgürlüklerini kullanabilmesi için gerekli olan hak ve özgürlükleri koruyan ve destekleyen mekanizmalar olarak işlev görür.⁴⁴ Ancak, İslam düşünürü Gazzâlî'nin eleştirileri, monopsişist anlayışın bu harmonik toplumsal yapı tasavvuruna meydan okur. Gazzâlî, *Tehafüt'ül-Felasife (Felsefecilerin Tutarsızlığı)* adlı eserinde, monopsişist anlayışın bireysel sorumluluk ve özgürlükleri ihmal ederek, yeniden dirilme ve ahiret hayatının maddi boyutlarını göz ardı ettiğini öne sürer. Gazzâlî'ye göre her bireyin kendi ruhuna sahip olması, özgür iradeyi ve ahirette her bireyin yaptıklarının karşılığını göreceği adalet anlayışını destekler. İslam'ın temel inançlarından biri olan kişisel hesap verilebilirliği ve ölümsüz ruhun maddi ve manevi gerçekliği ile uyumlu bir görüştür.

Gazzâlî'nin eleştirisi, monopsişist yaklaşımın sınırlarını gözler önüne sererken, İslam felsefesinin bireysel özgürlük ve özgünlüğe verdiği önemi de vurgular. Böylece, monopsişist, materyalist ve bireysel ruh anlayışlarının toplumsal yapı ve bireyler üzerindeki etkileri konusunda daha kapsamlı bir değerlendirme sunar.⁴⁵ Üç (*monopsişist, materyalist ve bireysel ruh*) felsefi yaklaşım, toplumların nasıl işlediği ve bireylerin bu toplumlar içinde nasıl konumlandığı konusunda zengin bir çerçeve sunar. Monopsişist yaklaşım toplumsal bütünlüğü ve uyumu, materyalist yaklaşım ekonomik koşulların ve sınıf mücadelesinin toplumsal yapılar üzerindeki etkisini, bireysel ruh anlayışı ise bireysel özgürlüklerin ve çeşitliliğin önemini vurgular. Perspektifler, toplumların ve bireylerin karşılaştığı meydan okumaların ve fırsatların kapsamlı bir analizini sağlar, böylece sosyal değişim ve gelişim için potansiyel yolları aydınlatır.⁴⁶

1.4.1. Monopsişist Ruh Anlayışı

Monopsikizm terimi, Yunanca'daki "*mono*" (tek) ve "*psyche*" (ruh) kelimelerinin birleşiminden türetilmiştir ve tek bir evrensel ruhun varlığını

⁴⁴ Geçit, "Thomas Hobbes'da Toplum Sözleşmesi, Egemenlik ve Uyruklu: Egemenin ve Uyrukların Hak ve Yükümlülükleri Nelerdir?", s. 111-112.

⁴⁵ Ömer Erdoğan, "Gazzâlî'nin Tehafütü'l-Felâsife Eserindeki İbn Sînâ Eleştirisinde Bazı Temel Kavramların Karşılaştırmalı İzahı", 1, C. 1, S. (2015), s. 325.

⁴⁶ Topses, "Sosyolojide Pozitivist Kuramın Toplumsal Olaylara Yaklaşımı, Felsefi ve Sınıfsal Temelleri", s. 342-343.

ifade eder. Tarihsel olarak, bu kavram özellikle Plotinus'un eserlerinde önemli bir yer bulmuş ve Neoplatonizm'in merkezi tezlerinden biri haline gelmiştir. Plotinus'a göre, tüm varlık, tek ve bölünmez bir "*Bir*"den, yani mutlak varlıktan türemiştir. Bu "*Bir*", hem evrenin hem de tüm canlıların içinde yaşadığı ve onları birleştiren saf bir bilinçtir.⁴⁷

Monopsikizm, ruhun tek ve bölünmez bir öz olduğunu savunan felsefi bir doktrindir. Bu görüş, ruhun bireysel varlıklar arasında parçalanmadığını, bunun yerine tüm insanlıkta ortak bir varlık olarak mevcut olduğunu öne sürer. Bu kavramın kökleri antik filozofiyeye dayanmakta olup, özellikle Neoplatonizm ve bazı Doğu felsefelerinde belirgin bir yer tutmaktadır.⁴⁸

Monopsikist anlayış, bireysel öznellik ve kolektif bilinç arasındaki ilişkiyi sorgulayarak insan deneyiminin temel doğası üzerine derinlemesine düşünmeyi teşvik eder.⁴⁹

Monopsikist düşünce, birkaç temel inanç ve ilkeye dayanır. İlk olarak, tüm insanların temelde aynı özü paylaştığına, bu nedenle her bireyin evrensel ruhun bir parçası olduğuna inanır. İkincisi, bu evrensel ruh, tüm canlıların birbirleriyle ve evrenle derin bir bağlantı içinde olduğu anlamına gelir. Bu bağlantı, insanların birbirleriyle ve doğayla uyum içinde yaşamalarını gerektirir. Üçüncüsü, monopsikizm, bireysel ayırımın yanılsamadan ibaret olduğunu ve gerçek özgürlüğün ve bilincin, evrensel ruhla bütünleşme yoluyla elde edilebileceğini savunur.⁵⁰

Monopsikizm, özellikle Batı felsefesinde yaygın olan bireysel ruh kavramıyla karşıtlık teşkil eder. Örneğin, Descartes'ın "*cogito, ergo sum*" (*düşünüyorum, o halde varım*) ifadesi, bireyin öznel bilincini ve ayrı bir "*ben*" algısını vurgular. Monopsikizm ise, bu ayırımın yanılsama olduğunu ve gerçek

⁴⁷ Stan Lee, "Die Pluralität Der Intellekte Und Die Einheit Der Erkenntnis: Kritiken Und Rezeptionen Des Monopsychismus Des Averroes In Der Sog. Scholastik", *Bochumer Philosophisches Jahrbuch Für Antike Und Mittelalter*, C. 12 (2008), s. 80-82.

⁴⁸ İbrahim Kalın, "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 15 (2003), s. 5.

⁴⁹ Sibel Ayşen Arkonaç, "Kollektif Bilinç / Kollektif Temsiller: Wundt ile Durkheim", *İstanbul University Journal Of Sociology*, C. 3, S. 21 (2011), s. 112.

⁵⁰ Philip Merlan, "Three Neoaristotelian and Neoplatonic Concepts: Monopsychism, Mysticism, Metaconsciousness", in *Monopsychism Mysticism Metaconsciousness*, Archives Internationales D'Histoire des Idees / International Archives of the History of Ideas, Vol. 2, Dordrecht: Springer, 1963.

varlığın, bireysel benliklerin ötesinde, tüm insanlığı kapsayan bir birlikte yattığını öne sürer.⁵¹ Aynı zamanda, Budizm gibi Doğu felsefeleriyle de benzerlikler taşır. Örneğin, Budist *anatta* (*anatman*) doktrini, sabit bir "ben" in var olmadığını, her şeyin sürekli değişim içinde olduğunu savunur. Bu anlayış, monopsikist düşüncenin vurguladığı evrensel bağlantılılığın ve birliğin altını çizer.⁵²

Monopsikist ruh kavramı, insan varoluşunun temel doğası ve bireyler arasındaki ilişkiler üzerine kapsamlı bir perspektif sunar. Bu görüş, sadece felsefi bir spekülasyon olmanın ötesinde, bireylerin dünyayı ve kendi yerlerini nasıl algıladıklarını şekillendirme potansiyeline sahiptir. Monopsikizmin sunduğu evrensel birlik ve bağlantılılık vizyonu, bireysellik ve yalnızlığın giderek arttığı çağımızda, kolektif bilincin ve karşılıklı anlayışın önemini yeniden hatırlatır.⁵³

Monopsikist düşünce, özellikle Neoplatonizm ve bazı gnostik öğretiler arasında belirgin bir yer tutmuştur. Ancak, bu kavram çeşitli filozoflar, akademisyenler ve teologlar tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir ve tartışmalara yol açmıştır.

Monopsikist ruh kavramına yönelik eleştiriler geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu eleştirilerin merkezinde, bireysel özgürlük, ahlakî sorumluluk ve özne olmanın anlamı gibi konular yer almaktadır. Özellikle Aristoteles ve Thomas Aquinas gibi düşünürler, ruhun bireyselliğine ve her insanın benzersiz ve ayrı bir varlık olarak kendi ruhuna sahip olmasına vurgu yapmışlardır. Bu bakış açısına göre monopsikizm, bireyler arasındaki farklılıkları ve her bireyin kendi kaderini belirleme kapasitesini göz ardı eder. Eleştiriler, aynı zamanda, monopsikist düşüncenin, bireylerin ahlak ve ahlakî eylemlerinden sorumlu tutulmalarını zorlaştırdığı ve böylelikle ahlakî değerler sisteminin temellerini sarsabileceği yönündedir.⁵⁴

⁵¹ Ülker Öktem, "Descartes'da İlk Hakikat: Cogito", *Dört Öge*, C. 18 (2020), s. 54-58.

⁵² Clare Carlisle, "Becoming And Un-Becoming: The Theory And Practice Of Anatta", *Contemporary Buddhism*, C. 7 (2006), s. 76.

⁵³ Lee, "Die Pluralität Der Intellekte", s. 80-82.

⁵⁴ Michael Huth, "Humans, Animals, and Aristotle: Aristotelian Traces in the Current Critique of Moral Individualism", *Journal Name Not Available*, C. 18 (2017), s. 120-122.

Monopsikist ruh özellikle, tek ve bölünmez bir ruhun varlığı, bireysel ölümsüzlük ve kişisel kurtuluş inançlarıyla nasıl uyumlu hale getirilebileceği sorusu önemlidir. Hristiyanlık, İslam ve Yahudilik gibi monoteist dinler, genellikle bireyin ruhunun benzersizliğini ve Tanrı ile olan kişisel ilişkisini vurgular. Monopsikist, bireysel ruhların özgünlüğüne ve kişisel kurtuluş anlayışına meydan okuduğu görülmektedir. Bu kavramın, çeşitli dini doktrinlerle ve inançlarla nasıl uyum sağlayabileceği konusu, önemli teolojik ve felsefî tartışmaları beraberinde getirmiştir.⁵⁵

Monopsikizm, felsefî ve teolojik tartışmaların merkezinde yer alan bir konsepttir. Bu doktrin, bireysel özgürlükler, ahlakî sorumluluklar ve öznenin doğası gibi konularda yoğun tartışmalara neden olmuştur. Modern ve çağdaş felsefede, monopsikizm, bilinç, kimlik ve varoluş üzerine yapılan tartışmalara zengin bir perspektif sunar.

Modern felsefe, bireyin benliğini ve özgürlüğünü ön plana çıkarmıştır. Kant, Hegel ve Sartre gibi düşünürler, özgür irade ve öznenin kendi kendini belirleme yetisinin önemini vurgulamışlardır. Ancak, monopsikizm bireysellik anlayışına meydan okur ve varlığın daha geniş bir birliği içindeki yerimizi yeniden düşünmemizi talep eder. Bu doktrin, bireysel ayrımın ötesinde, kolektif bilince veya evrensel bir ruha işaret eder ve insanların ve tüm canlıların temelde birbiriyle ve evrenle bağlantılı olduğunu savunur.⁵⁶

Çağdaş felsefede, fenomenoloji ve varoluşçuluk, bireyin dünya ile ilişkisini ve öznel deneyimin doğasını sorgular. Husserl'in fenomenolojisi ve Merleau-Ponty'nin bedensel varoluş üzerine çalışmaları, monopsikist düşüncenin öznellik ve kolektif deneyim arasındaki ilişkiyi anlama çabasıyla uyumludur. Düşünürler, deneyimin ve bilincin bireysel olmasının yanı sıra sosyal ve kültürel bir bağlam içinde şekillendiğini ve kolektif bir boyut taşıdığını vurgularlar.⁵⁷

⁵⁵ Lee, "Die Pluralität Der Intellekte", s. 80-82.

⁵⁶ Tomáš Nejeschleba, "Unicity of Intellect", *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. M. Sgarbi, Cham: Springer, 2022, s. 3330-3331.

⁵⁷ Matthew Ratcliffe, "The Phenomenology Of Existential Feeling", *Feelings Of Being Alive*, eds. J. Fingerhut ve S. Marienberg, De Gruyter, 2012, s. 25-26.

Ekolojik felsefe ve derin ekoloji hareketi, monopsikizmle paralellikler gösterir. Bu alanlardaki düşünürler, insanların doğa ile olan ilişkilerini yeniden değerlendirir ve tüm canlıların birbiriyle iç içe geçmiş bir ağ içinde var olduğunu savunur. Arne Naess ve Gary Snyder gibi ekolojik düşünürler, insanın kendi kendine yeterli bir varlık olarak değil, daha geniş bir ekolojik ve kozmik bağlamın parçası olarak görülmesi gerektiğini öne sürerler.⁵⁸

Yapay zekâ ve bilinç üzerine yapılan çağdaş çalışmalar, monopsikizmle ilgili ilginç soruları gündeme getirir. Bilinçli makinelerin ve yapay zekâ sistemlerinin gelişimi, özne olmanın ne anlama geldiği ve insan bilincinin doğası üzerine yeni tartışmalar açar. Tartışmalar, monopsikizmin insanlık, bilinç ve özne olmanın evrensel boyutları üzerine yaptığı vurgularla uyumludur.⁵⁹

Monopsikizmin modern ve çağdaş felsefede ele alınışı, bireysel benlik ve kolektif varoluş arasındaki ilişkiyi derinlemesine sorgulama fırsatı sunar. Bu doktrin, bireyin toplum ve evrenle olan ilişkisini yeniden değerlendirmek ve bireysel ayrımın ötesine geçerek daha geniş bir bağlantılılık ve birliğin farkına varmak için bir çerçeve sağlar. Monopsikizm, hem felsefi spekülasyonun hem de pratik yaşamın önemli ve etkili bir boyutunu temsil eder, bireylerin ve toplumların karşılıklı bağımlılığının ve birbirleriyle olan derin bağlarının daha geniş bir anlayışına katkıda bulunur.⁶⁰

1.4.2. Materyalist Ruh Anlayışı

Materyalist bakış açısı, insan doğasını anlamada varlığın özünün ve temel yapı taşının maddi olduğunu savunur. Felsefi akım, materyalizm olarak bilinir ve evrenin insan aklından bağımsız olarak maddeden oluştuğunu ileri sürer. Monist ontolojiye dayanan materyalist teori, beden in eylemlerimizi ve deneyimlerimizi nasıl şekillendirdiğini vurgular ve insan doğasını fiziksel

⁵⁸ Fatih Kırışık, “Ekolojik Sorunların Çözümünde Derin Ekoloji Yaklaşımı”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, s. 280.

⁵⁹ Nazan Yeşilkaya, “Felsefi Bir Sorun Olarak Yapay Zekâ”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 22 (2022), s. 100-103.

⁶⁰ Atilla Yüksel, “Klasik İnsan/Kuantum İnsan- 2: Materyalizm-İdealizm, Atomizm-Holizm, Nedensellik-Eşzamanlılık, Rasyonellik- İrrasyonellik, Beden-Zihin, Bağımsızlık-Bağılantısallık”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi/Journal Of Travel And Hospitality Business*, C. 19, S. 3 (2022), s. 578.

dünyanın merceği üzerinden anlamaya çalışır. Bu görüş, maneviyat ve ruh gibi kavramları ön planda tutan idealist felsefelerle çelişir.⁶¹

Materyalizm, varoluşun somut ve fiziksel yönlerini soyut ve manevi olanlara göre önceliklendirir, bu nedenle materyalizm ile maneviyat arasındaki ilişki karmaşıktır. Bu dünya görüşüne göre, ölümsüzlük gibi kavramlar, fiziksel dünyanın ötesine geçen varsayımlar içerir ve materyalist perspektiften, bilimsel kanıtlarla desteklenmeyen inançlar olarak değerlendirilir. Bu yüzden materyalist felsefe, ölümsüzlüğün fikrini reddeder ve insan varoluşunu ve bilincini, fiziksel bedenin varlığıyla sınırlı olarak görür. Materyalizmi, ruhun varlığı ve ölümden sonraki yaşam gibi konularda, geleneksel dini ve manevi inanç sistemleriyle temel bir çelişkiye sokar.⁶²

Materyalist toplum görüşünün kökleri, toplumsal yapıları tarihsel materyalizm merceği üzerinden analiz etmeye çalışan Marx ve Engels gibi teorisyenlerin eserlerine dayanır. Bu bakış açısı, ekonomik ve maddi koşulların insanlık tarihini ve toplumsal gelişimi nasıl şekillendirdiğine odaklanır. Marx'ın kapitalist toplum vizyonu, ekonomik sistemin doğasında var olan eşitsizliklerin bir sonucu olarak bireylerin yaşadığı yabancılaşmayı vurgular. Materyalist teorisyenler, kişinin soyuna ve kökenine olan bağlılığını anlatan asabiyye gibi kavramları kullanarak bireyler, toplum ve maddi koşullar arasındaki karmaşık etkileşimin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamayı amaçlar.⁶³

Materyalizm, insan doğası ve toplum anlayışımıza önemli katkılarda bulunmuş olmasına rağmen, felsefe alanında geniş çapta eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiriler genel olarak, materyalist dünya görüşünün insan deneyiminin zenginliğini ve karmaşıklığını yeterince kapsayamadığı ve aşırı basitleştirici veya indirgemeci olduğu yönündedir. Özellikle, materyalistlerin manevi veya metafiziksel unsurları ihmal ettikleri ve yaklaşımın doğası gereği sınırlayıcı olduğu belirtilir.

⁶¹ Hakan Gündoğdu, "Varoluşçu felsefelerdeki bazı özellikler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 7, S. 4 (2007), s. 98-102.

⁶² Hüsnü Aydeniz, "Engels'in Materyalizmi ve Din Eleştirisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, S.- (2010), s. 66-67.

⁶³ Yurdakul, "Marx'ın Tarih Anlayışı", s. 6-8.

Karl Popper gibi düşünürler, materyalizmin yanlışlanabilirlik kriterine uymayan teoriler ürettiğini ve bu nedenle bilimsellikten ziyade dogmatizme kaydığını ileri sürerek epistemolojik eleştirilerde bulunmuşlardır. Friedrich Nietzsche, materyalizmin değer, anlam ve amaç gibi insan varoluşunun temel unsurlarını ihmal ettiğini vurgulayarak ahlak ve varoluşsal eleştiriler getirmiştir. Søren Kierkegaard ise, bireysel deneyim ve içsel gerçekliğin önemine dikkat çekerek, materyalizmin bu boyutları göz ardı ettiğini ve insanın varoluşsal sorgulamalarına cevap veremediğini öne sürmüştür.⁶⁴

Bu eleştiriler, Marx ve Engels gibi düşünürlerin tarihsel materyalizme olan sarsılmaz bağlılıklarında görüldüğü üzere, materyalist düşüncenin içindeki dogmatizm potansiyeline de işaret eder. Buna karşın, materyalizm, insanlığın ve toplumun doğasını anlamak adına hâlâ etkili ve zorlayıcı bir bakış açısı sunmaktadır. Materyalizm, felsefi düşüncenin bu eleştirileri dikkate alarak daha kapsayıcı ve derinlemesine teoriler geliştirmesi için önemli bir zemin oluşturur. Bu süreç, insan doğası ve toplumun daha bütüncül bir anlayışına doğru evrilmemizde büyük bir rol oynar.

Varlığın özünün ve temel yapı taşının madde olduğunu savunan materyalist felsefi dünya görüşünde ruh kavramı tartışmalıdır. 17. yüzyılda ortaya çıkan materyalizm, idealizme karşıdır ve ruh kavramını reddeder.⁶⁵ Monist bir ontoloji olarak materyalizm, evrenin insan zihninden bağımsız bir madde olduğunu iddia eder ve insan varoluşunun manevi yönünün esas olmadığını ileri sürer. Bu görüş, insanları ve onların yöntemlerini anlama konusunda farklı bir yaklaşım benimseyen rasyonel felsefi ve doğalcı olumlu bakış açıları gibi diğer hümanist görüşlerle çelişir.⁶⁶

Materyalizm, varoluşun somut ve fiziksel yönlerini soyut ve manevi olanlara göre önceliklendirir, bu nedenle materyalizm ile maneviyat arasındaki ilişki karmaşıktır. Materyalist düşüncenin önde gelen teorisyenlerinden Friedrich Engels, materyalizme olan bakış açısı, din eleştirileri ve beden-ruh ikileminde

⁶⁴ Tunçay Saygın, “Baha Tevfik ve Bilimsel Felsefe Olarak Materyalizmin Bir Savunu Denemesi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 22 (Eylül 2016), s. 270.

⁶⁵ Ahmet Topaloğlu, “Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son Dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı”, *Felsefe Dünyası*, C. 2007, S. 1 (2007), s. 45.

⁶⁶ Yüksel, “Klasik İnsan/Kuantum İnsan- 2”, s. 578.

bedene odaklanmasıyla tanınır. Materyalizm, fiziksel bedeni vurgulayarak insan eylemlerinin önemini ve bunların toplum, tarih ve sanat üzerindeki etkisini vurgular ve bunları tarihsel materyalist bir perspektifle birleştirir. Bu yaklaşım, insan yaşamının manevi ve ahlakî yönlerinin değersizleştirilmesine yol açabilir ve dini veya manevi dünya görüşleriyle potansiyel çatışmalar yaratabilir.⁶⁷

Materyalist ruh anlayışının insani ve toplumsal gelişmeye etkileri bulunmaktadır. Örneğin, Baha Tevfik, anarşizmi bireyin önceliğine odaklanarak yorumlar ve ahlakın iyiyi ve kötüyü bilmekle ilgili olmadığını savunur. Bu bakış açısı, bireysel eylemleri ve fiziksel varoluşu manevi veya ahlakî kaygıların önünde tuttuğu için materyalist dünya görüşünün bir uzantısı olarak görülebilir. Diyalektik ve tarihsel materyalist dünya görüşü, geleneksel felsefi perspektiflerden uzaklaşmayı yansıtan, felsefe ve bilimlerin birleşiminin ve etkileşiminin bir ifadesidir. Bu teorik anlayış, özü itibarıyla tarihsel bir özne olarak işçi sınıfının mücadelesiyle, tarihsel gerçekliğin ürettiği kavramlar olarak komünizm ve tarihsel materyalizmle bağlantılıdır. İnsani ve toplumsal gelişime yönelik bu materyalist yaklaşımın hem savunucuları hem de eleştirmenleri vardır; tartışma, insan varoluşunu ve toplumu şekillendirmede maneviyatın rolü ve önemi etrafında yoğunlaşmıştır.⁶⁸

1.4.3. Bireysel Ruh Anlayışı

İnsan ve toplum kavramlarının tarihsel arka planı, bu kavramların anlamını ve sonuçlarını anlamak için çok önemlidir. Bu arka plan, zaman içinde gelişen bu kavramları çevreleyen çeşitli görüşler ve tartışmalar için temel bir bağlam sağlar. Bu tartışmaların antik kökenleri, insan doğası ve ruh hakkındaki geleneksel dini ve felsefi anlayışlara meydan okuyan Sokrates gibi önde gelen filozofların eserlerine kadar uzanır.⁶⁹

⁶⁷ Aydeniz, “Engels’in Materyalizmi”, s. 66-67.

⁶⁸ Saygın, “Baha Tevfik ve Bilimsel Felsefe Olarak Materyalizmin Bir Savunu Denemesi”, s. 270-271.

⁶⁹ Fahriye Ercan, “Max Weber’de Yöntem ve Tarihsel İdeal Tip Olarak Kapitalizm Kavramlaştırmasının Kapitalist Olmayan Toplamların Gelişme Süreçlerini Anlama Çabaları Üzerindeki Etkileri”, *Öneri Dergisi*, C. 1, S. 3 (1995), s. 130-132.

İnsan ve toplum hakkındaki farklı felsefi görüşler genellikle iki ana perspektife ayrılır: rasyonel felsefi görüş ve doğalcı pozitif görüş. Bu bakış açıları, metodolojik yaklaşımlarının yanı sıra insan doğasına ve toplumsal rollere ilişkin yorumlarına göre de farklılık gösterir. Rasyonel felsefi görüş, insan doğasını ve toplumu anlamada akıl ve mantığın önemini vurgularken, natüralist pozitif görüş ampirik gözlemlere ve bilimsel araştırmaya odaklanır. Toplumsal değerlerin bir yansıması olan eğitim sistemleri, bir toplumdaki insanın bakış açısını, ahlakını ve bilgi anlayışını şekillendiren felsefi bakış açılarından büyük ölçüde etkilenir.⁷⁰

Bireysel ruhun insan ve toplumdaki rolü, çeşitli felsefi geleneklerde merkezi bir tema olarak ele alınır. Örneğin, Aristoteles'in ruh kavramı, erdemli insanı anlamak için bir çerçeve sağlar ve insan varoluşunun temel yönlerini araştırır. İslam dini de, *Kur'an-ı Kerim*'de detaylı ve açık açıklamalar sunarak ruhun hakikatini, doğasını ve inceliklerini araştırır. Bireysel ruha ilişkin farklı felsefi ve dini bakış açıları, insan doğasına ve toplumdaki insan yaşamının amacına ve anlamına ilişkin daha geniş bir anlayışa katkıda bulunur.⁷¹

Bireysel ruhun toplumdaki önemi, daha fazla araştırılması gereken önemli bir felsefi kavramdır. Ruh kavramı, insan ile içinde yaşadığı toplum arasındaki ilişkiyi anlamada merkezi bir öneme sahiptir. Bireysel ruh ve ahlak felsefesinin kurucusu Sokrates, hem geleneksel dinin hem de ilk filozofların Tanrı anlayışına karşı çıkmıştır. Toplumdaki bireysel ruhun önemine yaptığı vurgu, konuyla ilgili daha fazla felsefi araştırmanın temelini oluşturur.⁷² Bireysel ruhun toplumdaki rolünü daha iyi anlamak için aşağıdaki önemli noktaları dikkate almak gereklidir:⁷³

- Bireysel ruh ile toplumsal değerler arasındaki bağlantı
- Bireysel ruhun kolektif ahlak üzerindeki etkisi
- Bireysel ruhun sosyal ve politik yapılara etkisi

⁷⁰ Topses, "Sosyolojide Pozitivist Kuramın", s. 342-343.

⁷¹ Mehmet Kaya, "Aristoteles'in Ruh Anlayışı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 18 (2014), s. 91-98.

⁷² Arslan Topakkaya ve Emrah Karakaya, "Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Ruh Kavramına İki Farklı Yaklaşım: İslam ve Platon Örneği", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, C. 2 (2015), s. 32.

⁷³ Yazıcı, "Değerler ve Toplumsal...", s. 215-216.

Bireysel ruh ile toplum arasındaki ilişki karmaşık ve çok yönlü bir ilişkidir. İslam öğretisinde bedenden bağımsız ölümsüz ruh kavramı genel bir anlayıştır. Bu bakış açısı, toplumla ilgili olarak ruhun gerçekliğine, doğasına, sınırlarına ve inceliklerine vurgu yapar. Siyasetin konusu esasen gerçek mutluluğu sağlayacak bireysel ve toplumsal eylemlerdir. İyi ve kötü, güzel ve çirkin, erdemli ve ahlaksız eylem ve davranışlar siyaset aracılığıyla belirlenir.⁷⁴ Birey ruhu ile toplum arasındaki ilişki aşağıdaki yönlerin incelenmesiyle daha iyi anlaşılabilir.⁷⁵

- Siyasi karar ve eylemlerin şekillenmesinde bireysel ruhun rolü
- Bireysel ruhun toplumsal norm ve değerlerin gelişimi ve evrimi üzerindeki etkisi
- Bireysel ruh ile kolektif bilinç arasındaki bağlantı

Bireysel ruhun geliştirilmesi ve topluma katkısının önemine dair eğitimin rolü, hem felsefi hem de teolojik perspektiflerden ele alınmıştır. Özellikle İslam metafiziğinde, ruhun ontolojik statüsü ve toplumsal yapılar arasındaki diyalektik ilişki, Gazzâlî, Ibn-i Sina (Avicenna) ve Rumi gibi düşünürler tarafından derinlemesine incelenmiştir.

Gazzâlî, ruhun bedensel varoluştan münezzeh bir özelliğe sahip olduğunu ve ölümsüzlüğünü vurgulayarak, ruhun eğitimi ve arınması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, ruhun gelişimi için tasavvufun önemli bir yol olduğunu öne sürmüştür.⁷⁶ Ibn Sina ise, ruhun hem ölümsüz hem de maddi yönleri olduğunu ileri sürerek, ruhun bilgiye ulaşma kapasitesini epistemolojik bir paradigmaya oturtmuştur. Ibn Sina, ruhun rasyonel yetilerini ve bu yetilerin gelişimini vurgulayarak, eğitimin ruhun bilgiye ulaşmasındaki rolünü önemsemiştir.⁷⁷ Mevlâna Celaleddin Rumi, ruh ve beden arasındaki ilişkiyi şiirsel bir dille ele alırken, ruhun maddi dünya ile

⁷⁴ Cengiz Alaca, “Ebu’l-Berekât el-Bağdâdî düşüncesinde ruh tasavvuru”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 42 (2019), s. 159.

⁷⁵ Hasan İbicioğlu, Halil İbrahim Özmen ve Sibel Taş, “Liderlik davranışı ve toplumsal norm ilişkisi: Ampirik bir çalışma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2 (2009), s. 8-12.

⁷⁶ Jahanbakhsh Orak, Education from the Perspective of Islamic and Western Scientists (Case Study: Ghazali and Plato). *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 6, s. 128.

⁷⁷ Emine Taşçı Yıldırım, “Antik Yunan’dan İslam Düşüncesine: Ölçülülük/İffet Erdemi Merkezli Bir Karşılaştırma”, *Bilimname*, C. 2019, S. 38 (2019), s. 395-397.

olan bağlantısını, aşk ve ilahi bilgi arayışı içinde keşfetmenin önemini vurgulamıştır. Rumi, bireysel ruhun gelişiminde, aşkın ve manevi eğitimin merkezi bir rol oynadığını savunmuştur.⁷⁸

Bu filozoflar, ruh-beden problematiği ve bireysel ruhun gelişimi üzerine yaptıkları çalışmalarla, eğitimin sadece maddi bilgi aktarımı olmadığını, aynı zamanda bireyin manevi ve ontolojik gelişimine katkıda bulunan bir süreç olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu şekilde, "*bireysel (ölümsüz ama maddi ruh)*" kavramı üzerinden, metafizik ve fiziksel dünyalar arasındaki sınır belirsizleştirilmiş ve ruh-beden problematiğine yeni perspektifler kazandırılmıştır. Bu perspektif, ruhun toplumsal dokuya ve içinde bulunduğu maddi dünyaya olan etkileşimini holistik bir yaklaşımla ele alır. Ruhun, sosyal normların ve değerlerin evriminde oynadığı rol ile beraber, siyasi alandaki dinamikler üzerindeki belirleyiciliğini de irdeler. Öyle ki, bireysel ruhun "ölümsüz ama maddi" doğasının kabulü, toplumsal düzenlemeler ve politik karar alma süreçleri üzerinde muhtemel etkileri açısından, epistemolojik ve ahlak boyutlarıyla yeniden değerlendirilmesi gereken bir paradigma sunar.

Bu çerçevede, bireysel ruh ve toplum arasındaki etkileşimin incelenmesi, sadece bireyin içsel deneyiminin anlaşılmasına yönelik değil, aynı zamanda bireyin toplum içindeki konumunun ve toplumsal değişim üzerindeki etkinin kavranmasına dair zengin bir analitik zemin teklif eder. Dolayısıyla, "*bireysel (ölümsüz ama maddi ruh)*" kavramının derinlemesine incelenmesi, birey-toplum ilişkisine dair mevcut teorik çerçeveleri yeniden sorgulamamıza ve bu dinamik arasındaki etkileşimin daha kapsamlı bir anlayışına ulaşmamıza olanak tanır.⁷⁹

Bir toplumda eğitim sisteminin dayandığı insanın bakış açısı, ahlakı ve bilgi anlayışı felsefi görüşlerden etkilenir. Eğitim sistemleri toplumun hâkim felsefesini yansıtan felsefi temeller üzerine inşa edilmiştir. Felsefe toplumda ortak değerlerin oluşmasına yardımcı olur ve değerlerin devamlılığını

⁷⁸ Muzaffer Ayvaz, "Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin Ahlak Öğretisinde Nefs-Ruh Ayrımı", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* (2019), s. 67-72.

⁷⁹ Ömer Faruk Erdoğan, "Gazâlî Üç Meselesinde İbn Sînâ'ya Karşı", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 50, S. 1 (Mart 2014), s. 90-91.

sağlar.⁸⁰ Bu nedenle aşağıdaki temel unsurların eğitim ve bireysel ruh bağlamında incelenmesi gerekmektedir⁸¹:

- Felsefî bakış açılarının eğitim politikaları ve uygulamalarına etkisi
- Bireysel ruhu geliştirmede ve sosyal uyumu teşvik etmede eğitimin rolü
- Eğitim sistemlerinin toplumdaki bireysel ruhun gelişmesi ve büyümesine etkisi

Monopsiizm, materyalizm ve bireysel ontoloji kavramları, insan varoluşunun metafiziksel temelleri ve bu temellerin toplumsal yapılar üzerindeki implikasyonları açısından farklı paradigmalara işaret eder. Her bir doktrin, epistemolojik ve ontolojik varsayımlarını, bireyin ve kolektifin doğasını yorumlama biçimleriyle açığa vurur, bu da onların toplumsal kontrat, ahlakî yükümlülükler ve adalet kavramlarına dair sundukları perspektiflerde kendini gösterir.

İslam mistisizminin önde gelen temsilcilerinden İbn-i Arabi gibi düşünürler tarafından benimsenen monopsiizm, ontolojik monizmi temsil eder. Bu görüş, evrensel bir anima mundi'nin (dünya ruhu) varlığını kabul eder ve fenomenal dünyanın çeşitliliğini, tekil ve ayrılmaz bir varoluşun manifestasyonları olarak görür. İbn-i Arabi'nin vahdet-i vücud doktrini, insanların ve tüm varlıkların ontolojik olarak birbirine bağlı olduğunu ve bu birliğin ahlak sonuçlarının toplumsal adalet, karşılıklı merhamet ve dayanışma olduğunu öne sürer.⁸² Ancak, Gazzâlî'nin skeptisizmi, bu tür bir ontolojik indirgemeciliğin, bireysel ahlakî sorumluluğu ve kıyamet günündeki ilahi adaleti hafife alabileceği yönündeki eleştirileri içerir. Gazzâlî, insanın serbest iradesini ve her bir bireyin eylemlerinden ötürü

⁸⁰ Davut Hotaman, “Eğitim Programlarının Geliştirilmesinde Felsefenin Rolü”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2 (2017), s. 432.

⁸¹ Topakkaya ve Karakaya, “Ruh Kavramına İki Farklı Yaklaşım”, s. 30.

⁸² Hür Mahmut Yücer, “Vahdet-i Vücûd Nazariyesinin İzahında Nokta Sembolizmi ve Muhyiddin-i Rûmî'nin Temsil-i Nokta Adlı Eseri / The Symbolism of the Point (Noqtah) to Expound the Doctrine of the Unity of Being and Muhyiddin al-Rumi's Work “Tamthil Noqtah””, *Journal of History Culture and Art Research*, C. 6, S. 1 (2017), s. 210-215.

ahirette hesaba çekileceğini vurgulayan daha teistik bir perspektife önem verir.⁸³

Materyalizm, özellikle Marx'ın diyalektik materyalizmi aracılığıyla, toplumsal yapıların ve süreçlerin maddi temeller üzerine inşa edildiğini iddia eder. Bu doktrin, toplumsal dinamiklerin ve tarihsel evrimin, üretim araçlarındaki değişimler ve sınıf mücadeleleri tarafından şekillendirildiğini savunur. Marx, ideoloji, hukuk ve devlet gibi üstyapıların, ekonomik alt yapı tarafından belirlendiğini ve ilişkinin, toplumsal dönüşümün motoru olarak işlediğini öne sürer. Bu çerçevede, materyalizm, toplumsal adaletin gerçekleştirilmesi için ekonomik yapıların radikal bir şekilde dönüştürülmesi gerektiğini vurgular.⁸⁴

Bireysel ruh anlayışı, her bireyin kendine özgü ontolojik bir statüye sahip olduğunu ve bu özgünlüğün, bireyin ahlakî özerkliği ve serbest iradesini temellendirdiğini savunur. Bu görüş, liberal felsefenin temel taşlarından biridir ve John Locke'un *doğal haklar* teorisi gibi doktrinlerde ifadesini bulur. Locke ve benzeri düşünürler, bireyin yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi temel haklara sahip olduğunu ve devletin bu hakları koruma yükümlülüğünde olduğunu öne sürerler. Bireysel ontoloji, toplumsal yapıların, bireyin özerkliğini ve özgürlüğünü maksimize edecek şekilde düzenlenmesi gerektiğini vurgular, böylece her bireyin kendi "iyi"sinin peşinden gitmesine olanak tanır.⁸⁵

Her üç doktrin de, insanın doğası ve toplumsal organizasyonun erdemli formu hakkında temel soruları gündeme getirir. Monopsizizm, ahlak monizm ve toplumsal kohezyonu; materyalizm, ekonomik determinizm ve sınıf bilinci üzerinden toplumsal dönüşümü; bireysel ontoloji ise, bireyin ahlakî özerkliği ve liberal demokrasinin temellerini ön plana çıkarır. Bu doktrinler, felsefi

⁸³ Hatice Toksöz ve Ayşe Şakar, "Gazzâlî'ye Göre Bireyin Ahlakî Yetkinlik Kazanımında Peygamberin Rolü", *Danışname Beşeri Ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 5 (Eylül 2022), s. 221-222.

⁸⁴ Yurdakul, "Marx'ın Tarih Anlayışı", s. 6-8.

⁸⁵ Mustafa Erdoğan, "Liberalizmin Tarihi ve Felsefi Temelleri", *Eskiye*, C. 15 (Aralık 2009), s. 6-8.

refleksiyonun ve toplumsal teorinin, insan varoluşunun ve kolektif yaşamın çok boyutlu doğasını nasıl ele aldığının zengin örneklerini sunar.⁸⁶

1.5. Antik Helen ve İslam Düşüncesi Arasındaki Etkileşim

Yunanca metinlerin Arapçaya çevrilmesi, Antik Helen düşüncesinin İslam dünyasına aktarılmasında ve Arap edebiyatının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu çeviriler, Helen fikirlerinin İslam düşüncesine entegrasyonunu sağlamış ve İslam filozoflarının Helen kavramlarından ilham almasına yol açmıştır. Ancak, İslam düşüncesi kendi özgünlüğünü korumuş ve Helen fikirlerini kendi kültürel ve entelektüel bağlamına göre uyarlamıştır. Bu etkileşim, İslam felsefesinin benzersiz bir entelektüel gelenek olarak gelişimini göstermektedir.⁸⁷

Tercümeler, Bizans'ta bulunan orijinal kaynaklardan yararlanılarak gerçekleştirilmiş ve eserlerin Bizans'tan İslam coğrafyasına aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Antik Helen ve Roma fikirlerinin İslam düşüncesine dahil edilmesi, çevirilerin en büyük katkılarından biridir.⁸⁸

Çeviri hareketi, sadece metinlerin dilsel dönüşümünü değil aynı zamanda kavramsal ve metodolojik adaptasyonlarını da içermiştir. İslam filozofları, Helen felsefesinin temel kavramlarını kendi teolojik ve ontolojik sistemleriyle uyumlu hale getirmişlerdir. Örneğin, Fârâbî'nin Platon ve Aristoteles'in eserlerinden esinlenerek geliştirdiği siyaset felsefesi, İslam devlet teorisinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Yunanca eserlerin Arapçaya çevrilmesiyle, Arapça eserler yazan filozoflar ile Yunanca kaynaklar arasında canlı bir etkileşim oluşmuştur. Bu etkileşim, İslam filozoflarının erdemleri vurgulamasına ve Antik Helen kavramlarından ilham almasına sebep olmuştur. Örneğin, Antik Helen'de Platon ve Aristoteles'in ılımlılık konusundaki görüşleri, ilk İslam filozoflarının ahlak konusundaki görüşlerini etkilemiştir. İslam felsefesi, Helen muadillerinden etkilenen El-

⁸⁶ Kamuran Gökdağ, "Toplumsal Bedenin Yetkinliği: Nasîrüddîn-i Tûsî'de İdeal Yönetim Ontolojisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 40 (2018), s. 50-54.

⁸⁷ Mehmet Bölükbaşı, "Orta Çağ'da Arap-İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri", *Fikriyat*, C. 1, S. 1 (2021), s. 21.

⁸⁸ Erol Ayyıldız ve Lenn E. Goodman, "Arap Edebiyatındaki Yunan Etkisi". *Nüsha*, C. 18, S. 47, (2018), s. 18-20.

Kindi, Fârâbî, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi filozofları bünyesinde barındıran Peripatetikçilik ekolü ile de ilişkilendirilebilir.⁸⁹

Antik Helen ve İslam düşüncesi arasında önemli bir etki ve etkileşim olmasına rağmen, İslam felsefesi ve düşüncesinin kendi farklılıklarını koruduğu ve kendine özgü ilkelerini geliştirdiği unutulmamalıdır. Yunanca metinler ile çevirileri arasında sıklıkla karşılaşılan farklılıklar ve eklemeler, genellikle açıklayıcı ve ayrıntılı notlardan ya da sistematik ve yapısal değişikliklerden kaynaklanmaktadır. İslam filozofları, Helen fikirlerini kopyalamakla kalmayıp, bunları kendi kültürel ve entelektüel bağlamlarına göre uyarlayıp geliştirmişlerdir. Örneğin, Müslüman bir filozof olan Sühreverdî, hem Antik Helen’de hem de İran’da felsefî geleneklerin var olduğunu ileri sürmüş ve kendisini bu felsefî geleneğin bir parçası olarak görmüştür.⁹⁰ Antik Helen ve İslam düşüncesi arasındaki etkileşimin dinamik doğasını ve İslam felsefesinin benzersiz ve önemli bir entelektüel gelenek olarak gelişimini göstermektedir.⁹¹

İslam felsefesinin Batı’ya aktarılması, Batı düşüncesinin gelişiminde mühim bir rol üstlenmiştir. Bu aktarım, Helen felsefesinin Arapçaya verimli bir şekilde aktarılmasına imkân tanıyan ara bir dilin kullanılmasıyla kolaylaştırılmıştır. Netice olarak Müslümanlar; astronomi, matematik, tıp ve felsefe üzerine Yunanca eserlerin büyük bir kısmını milâdî 900 yılına kadar Arapçaya tercüme etmişlerdir. İslam medeniyeti, kadim kültürlerden gelen bilgileri bütünleştirirken, İslam kaynaklı dini düşüncenin de merkezde kalmasını sağlayarak bu bilgileri Batı’ya aktarmış ve Batı’nın entelektüel birikimini önemli ölçüde etkilemiştir.⁹²

İslam düşüncesi, Batı felsefesiyle birleşerek ona katkıda bulunmuştur. İslam filozofları, Platon ve Aristoteles gibi Helen düşünürlerinin görüşlerini

⁸⁹ Mehmet Cüneyt Kaya, “Dimitri Gutas - Yunanca Düşünce, Arapça Kültür: Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi Ve Erken Abbasi Toplumu”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 14 (Haziran 2003), s. 198.

⁹⁰ Ruhi Yıldız, “İşrâk Filozofu Sühreverdî’nin Antik İran Kaynakları”, *Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 2 (2023), s. 140-142.

⁹¹ Yıldırım, “Antik Yunan’dan İslam Düşüncesine”, s. 390.

⁹² Selahattin Akti, “İslam Düşünce Geleneğinin Batı Dünyasına Etkileriyle İlgili Tartışmaları Dag Nikolaus Hasse Üzerinden Okumak”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, C. 10 (2020), s. 35-36.

benimsemiř ve bunları İřlam dűřüncesiyle bűtűnleřtirmiřlerdir.⁹³ Bu eřsiz kaynařma, İřlam dininin temel iddialarının birlik ve bűtűnlűk içinde sunulduęu, rasyonel, tutarlı, objektif ve kapsamlı bir felsefi bakıř açısıyla sonuçlanmıřtır. İřlam felsefesinin ortaçaę Batı felsefesi űzerindeki etkisi, Akdeniz geleneęindeki bir baęlantı olarak gűrűlebilir.⁹⁴

İřlam felsefesinin űnde gelen Batılı filozoflar űzerindeki etkisi onların eserlerinde açıkça gűrűlmektedir. El-Kindi, F      , İ  n Sina ve İ  n Rűř   gibi filozofları bűnyesinde barındıran Meřrutiyet ekolű, İřlam felsefesinden ve onun evreni anlama konusundaki farklı yaklařımından etkilenmiřtir. Bu yaklařım, Helen felsefesinden keskin biçimde farklı olup, ötekilięin önemini vurgulamaktadır. Böylece İřlam felsefesi, yalnızca eski felsefi metinlerin aktarılmasında bir araç görevi görmekle kalmamıř, aynı zamanda eřsiz katkıları ve bakıř açılarıyla Batı felsefesini de zenginleřtirmiřtir.⁹⁵

⁹³ Ahmet Baayındır, "İşlam Felsefesi", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakűltesi Dergisi (NKUIFD)*, C. 2, S. 2 (2016), s. 95-98.

⁹⁴ Hudaverdi Bircan, "İřl  m Felsefesinde "Felsefenin Bir Eleřtirel Dűřűnce" Olarak Algılanması -Kindi   rneęi", *Din ve Bilim – Muř Alparıslan Üniversitesi İřlami İlimler Fakűltesi Dergisi*, C. 2, S. 2 (2023), s. 8.

⁹⁵ Arıslan Topakkaya ve Emrah Karakaya. "Din-Felsefe İliřkisi Baęlamında Ruh Kavramına İki Farklı Yaklařım: İřlam ve Platon   rneęi." *Temařa Erciyes Üniversitesi Felsefe B  lűmű Dergisi*, C. 2, (2015), s. 35-36.

2. BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN TOPLUM ANLAYIŞI

2.1. Fârâbî'nin Hayatı ve Eserlerinin Genel Bir Değerlendirmesi

Fârâbî, iki felsefi disiplinde (mantık ve siyaset felsefesi) diğerlerinden daha iddialı olup bu konularda dünyaca haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Fârâbî'nin siyaset felsefesinde öne çıkan kavramlardan biri, *el Medinetü'l Fazilâ*'dır (*Ahlaklı şehir*). Bu kavram, ahlakî değerlerin somutlaştırıldığı ve en yüksek derecede mutluluğun mümkün kılındığı bir toplumsal düzeni işaret eder.⁹⁶ Fârâbî erdemli toplumu, metafizik bir düzenin korunduğu ve her unsurun bu düzene uygun şekilde işlediği, mükemmel bir yer olarak tanımlar. *el Medinetü'l Fazilâ* eserinde, erdemli ve erdemsiz şehirlerin karşılaştırılmasını yaparken, *Et-Tanbih alâ Sebili's Sa'âde* (*Mutluluk Yoluna*) adlı çalışmasında erdemli şehrin önemine odaklanır.⁹⁷ Siyaset teorisinde, şehir yöneticisinin toplum için önemli olduğunu, tıpkı kalbin bedene hayat vermesi gibi, yöneticinin de şehrin yaşamını ve dinamizmini sağladığını vurgular.

Fârâbî'nin felsefi ilgileri, siyasetten metafiziğe ve epistemolojiye kadar geniş bir yelpazeyi kapsar. *Kitâb al-Hurûf* (*Mektup Kitabı*)'nda özgürlük ve hoşgörü temalarını ele alırken, Gazzâlî gibi diğer düşünürlerden farklı bir yaklaşım sergiler. *İhsâu'l-Ulûm* (*İlimlerin Sayımı*) adlı eseri, hem İslam hem de Batı dünyasında büyük takdir toplar. Bu çalışma, bilgi alanlarını sınıflandırmada Fârâbî'nin sistematik yaklaşımını ve karmaşık epistemolojik kavramları alt başlıklara ayırma yeteneğini gösterir. Ayrıca, şiirsel ifadeleri ve hayali varsayımları birleştirme biçimiyle benzersiz bir epistemolojik yaklaşım sunar.⁹⁸

⁹⁶ Demokaan Demiral, Fârâbî'nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), s. 358.

⁹⁷ Soner Tauscher, "Batı ve İslam Düşünce Dünyasında Ahlak-Hukuk-Siyaset İlişkisi: Biyoetik Bir Tartışma", Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Sakarya, Şubat 2020, s. 139-141.

⁹⁸ Mustafa Yıldız, "Fârâbî'de Dil-Mantık ve Kültür İlişkisi," *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 14 (2012), 99-101.

Fârâbî, bilgi edinme süreçlerine yönelik çalışmalarıyla da önemli katkılar sunmuştur. *İhşâ' al- 'Ulûm (İlimlerin Sayımı)*, *Risâlat al- 'Aql (Akıl Risalesi)* ve *Kitâb al-Hurûf (Harfler Kitabı)* gibi eserler, bilgi felsefesi konusunda derinlikli analizler sunar. Bu çalışmalar, çevremizi ve bilgi edinme süreçlerimizi anlamanın önemini vurgulayarak hem İslami hem de Batılı entelektüel geleneklerde derin bir etki ve saygı uyandırır. Fârâbî'nin bu alanlardaki çalışmaları, onun geniş ilgi alanlarını ve bilginin çeşitli yönlerine dair katkılarını gözler önüne serer.

2.2. Monopsiizm ve Fârâbî'nin Toplum Anlayışına Etkileri

Monopsiizm, felsefi bir kavram olarak, bireysel zihinlerin ya da ruhların, aslen tek ve birleşik bir küllî bilinç ya da ruhun parçaları olduğu görüşünü dile getirir. Bu düşünce, zihinsel deneyimlerimizin bireyselliğinin ve ayrılığının yanılsama olduğunu, gerçekte ise tüm zihinlerin birbiriyle bağlantılı olduğunu ve ortak bir öz paylaştığını savunur. Monopsiizm antik Helen felsefesi, Hinduizm ve Sufizm gibi çeşitli felsefi ve dini geleneklerde yaygın olarak görülür. İslam düşünürü Fârâbî, bu inançtan derinlemesine etkilenmiş ve kendi siyaset felsefesi anlayışını bu inanç üzerine inşa etmiştir.⁹⁹

Monopsiizmin tarihi bağlamı, Fârâbî'nin fikirleri üzerindeki etkisini kavramak için elzemdir. Küllî ruh fikri, evreni yöneten ve düzenleyen kozmik bir akıl olan "Nous"un varlığını savunan Sokrates öncesi filozof Anaxagoras'a kadar izlenebilir. Hinduizm'de, tüm fenomenlerin ardındaki nihai gerçeklik olan Brahman kavramı, monopsiizmle paralellikler taşır.¹⁰⁰ Tasavvufta "Vahdet-i Vücud" kavrayışı içerisinde özel bir anlamda yoruma kavuşmazdan çok önce küllî ruh fikri, Yeni-Eflatuncu sudur teorisinde felsefi olarak gerekçelendirilmişti. Fârâbî, küllî ruhla ilgili çeşitli geleneklerden esinlenerek, siyaset felsefesini şekillendirmiştir.¹⁰¹

⁹⁹ Abdurrazak Gültekin, "Zihin Felsefesinde Zihin Kavramının Serencamı: Antik Yunandan Günümüze Ruh Kavramından Zihin Kavramına Tarihsel Perspektif," *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 22, S. 1 (2022), s. 20-22.

¹⁰⁰ Sevinç Aksin ve Canan Seyfeli, "MRTYU: Hinduizm'de Ölüm", *Şarkiyat*, C. 14, S. 1 (2022), s. 218-219.

¹⁰¹ Hacı Sağlık, "Baba Tâhir-i Uryân'da Vahdet-i Vücûd Düşüncesi," *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 5, no. 10 (Haziran 2022), s. 5-6.

Tarih boyunca monopsiizmin evrimi, bir dizi öne çıkan düşünür ve fikir tarafından şekillendirilmiştir. Bu kişiler ve onların kavramları, felsefî akımın gelişiminde merkezi bir rol oynamıştır:

- Anaksagoras, daha önce de ifade edildiği üzere, antik Helen felsefesinde evrensel aklın temelini atan "*Nous*" kavramıyla tanınır. Bu düşünce, evrenin düzenlenişinde bir tür kozmik zekanın varlığını öne sürer.¹⁰²
- Plotinus, Yeni Platonculuk akımının öncü figürlerinden biridir ve "Bir" olarak adlandırılan, tüm varoluşun ve bilincin kaynağı olan tarif edilemez, aşkın bir gerçekliği tanımlamıştır.¹⁰³
- İbn Arabi, ünlü bir Sufî mistik ve filozoftur. "*Vahdetü'l-Vücut*" öğretisi ile tüm varoluşun birliğini ve bireysel varlıkların ilahi bir özü paylaştığını dile getirir¹⁰⁴.

Bu düşünürler, Fârâbî'nin toplum ve politika anlayışının şekillenmesine zemin hazırlayan Monopsiizm bağlamında buluşur. Fârâbî, monopsiizmi, erdemli toplum vizyonunu ve bireyin bu toplumdaki yerini kendi özgün perspektifine uygun bir şekilde ele alır. Bu farklı entelektüel geleneklerle kurduğu bağlantı, monopsiizm kavramını, toplumsal ve siyasal düşüncelerinin temel bir bileşeni olarak benimsemesini sağlamıştır. Bu şekilde, Fârâbî, birey ve toplumun erdemli ilişkisine dair benzersiz bir anlayış geliştirerek, monopsiizmin felsefî düşünce içindeki yerini daha da zenginleştirmiştir.¹⁰⁵

Önde gelen İslam filozoflarından Fârâbî, felsefî yapıtında toplum kavramına özel bir önem atfetmiştir. Onun anlayışına göre, insanlar doğaları gereği sosyal varlıklardır ve toplumsallık, insan mutluluğunun temelidir. Fârâbî'nin siyaset felsefesi, insan mutluluğunun iyi organize edilmiş bir toplumda

¹⁰² Hamdi Korkman, "İlkçağ'dan Başlayarak Bilimsel Düşüncenin Gelişim Seyri İçerisinde Psikoloji'nin Yeri / The Place of Psychology Within the Development of Scientific Thinking Since Antiquity," *Asya Öğretim Dergisi*, 3(1) (2015), s. 5.

¹⁰³ Gültekin, "Zihin Kavramının Serencamı," s. 29.

¹⁰⁴ Yasin Bostan, "*İbn Sina ve İbnü'l-Arabî'nin Tanrı Anlayışı ve Mukayesesi*," doktora tezi, Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2022, s. 23-25.

¹⁰⁵ Ejder Okumuş, "Fârâbî Felsefesinde Toplum Teması", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University*, 18/35 (2019), s. 54-55.

gerçekleşebileceği, dinin erdemli bir toplum inşasındaki rolü ve bireylerle toplumun bütünü arasındaki karşılıklı ilişkiler gibi temel ilkelerle tanımlanır. Bu ilkelere dayanarak, Fârâbî bireysel ve kolektif iyilik halinin uyumlu bir toplum yapısı içerisinde mümkün olduğunu savunur.¹⁰⁶

Fârâbî, ilimlerin tasnifinde, Aristo'nun etkisinde kalarak nazarî ve amelî bilimler üzerinde yoğunlaşmıştır. Tasavvufun bu sınıflandırmada yer almaması, Fârâbî'nin bilgiye ulaşmada akıl ve mantığı ön plana çıkarmasıyla ilişkilidir.¹⁰⁷ Bu yaklaşım, Fârâbî'nin felsefesinin toplumsal yansımaları açısından ele alındığında, İslam düşünce tarihinde bilginin sınıflandırılması ve değerlendirilmesi bağlamında önemli bir dönüm noktası oluşturur. Bu durum, onun felsefesinin hem destekleyici hem de eleştirel bakış açılarıyla toplum içinde nasıl karşılık bulduğunu ve sosyal yapı üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde gözler önüne serer. Özellikle tasavvufun ilmi ve ruhani boyutlarının dışlanmış olması, Fârâbî'nin epistemolojik sınırlarını ve sosyal felsefesinin toplum içindeki rolünü sorgulamamıza olanak tanır.¹⁰⁸

Monopsiizm, yani tüm bireysel zihinlerin bütün bir bilincin parçaları olduğu fikri, Fârâbî'nin düşüncelerinde önemli bir yer tutar. Bu kavram, onun toplum anlayışını ve bireysel mutluluğa dair görüşlerini şekillendirmiştir. Monopsiizm, Fârâbî'nin bireysel akıllar ile kolektif bilinç arasındaki ilişkiyi anlamasına yardımcı olmuştur. Bu nedenle, Fârâbî, bireylerin gerçek mutluluğunu ve tatminini sağlayabilecek, dini prensiplerle yönlendirilen erdemli bir toplumun oluşturulmasını savunmuştur.¹⁰⁹

Fârâbî'nin insanların doğası ve toplumla olan ilişkilerine dair görüşleri, insanın sosyal bir varlık olarak doğasından ve mutluluğun iyi organize edilmiş bir toplum içinde elde edilebileceği fikrinden beslenir. Fârâbî'nin siyaset felsefesinde, mutluluğun ve erdemli bir toplumu yönlendiren erdemli

¹⁰⁶ Ceyda Altıntop, "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı", *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2 (2016), s. 54.

¹⁰⁷ Farabi, İlimlerin Sayımı, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.

¹⁰⁸ Süleyman Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri," *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 8, sayı 19 (2007), s. 250-251.

¹⁰⁹ Nejdet Durak ve Cengiz Alaca, "Fârâbî'de Mutluluk Tasavvuru ve Eskatolojik Boyutu", *Review of the Faculty of Divinity, University of Süleyman Demirel*, (2019), Sayı: 43, s. 6-7.

bir yöneticinin- "*İlk Başkanlık*"- arasındaki bağ büyük bir öneme sahiptir.¹¹⁰ Fârâbî'ye göre, bireyler, "*İlk Başkanlık*"ın bilgeliği altında, ahlakî değerlere bağlı, iyi düzenlenmiş bir topluluğun parçası olarak gerçek mutluluğa ulaşabilirler. Bu görüş, bireysel ve toplumsal refahın birbirine bağlı olduğunu, adil yönetimin ve uyumlu bir sosyal çevrenin teşvik edilmesinin önemini vurgular.¹¹¹

Fârâbî'nin felsefesi, modern düşünceye, özellikle toplumsal anlayışlar üzerine kayda değer bir etki yapmıştır. Onun erdemli devlet ve erdemli toplum anlayışı, modern politik teorilere ve ütopyacı düşüncelere temel oluşturmuştur. Küllî ruh kavramı, topluluğun birey üzerindeki önemini vurgulayarak, kolektivist düşünceye zemin hazırlamıştır.¹¹² Bilgi ve bilim anlayışı ise, Rönesans dönemi düşünürlerini etkileyerek modern bilimsel yöntemin gelişimine katkı sağlamıştır. Ayrıca, din ve felsefe arasındaki ilişki üzerine görüşleri, modern laik devlet teorilerinin gelişimine ilham vermiştir. Bu şekilde, Fârâbî'nin fikirleri, hem felsefi hem de sosyo-politik düzlemlerde modern düşünceyi etkilemiş ve şekillendirmiştir.¹¹³

Fârâbî'nin felsefesinin modern düşünce üzerindeki etkisi eleştirilere de açık olmuştur, özellikle monopsizizm kavramı çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Henri Corbin, Fârâbî'nin küllî ruh kavramının bireyselliğin önüne geçebileceğini ve bu nedenle modern bireyselci anlayışlarla çatışabileceğini öne sürmüştür.¹¹⁴ Gutas, Fârâbî'nin küllî ruh teorisinin bireylerin kendi akıl ve iradelerini toplumsal ya da evrensel bir bilince tabi kıldığını savunur. Bu yaklaşım, modern bireycilikte vurgulanan bireysel özgürlük ve özerklik ilkeleriyle ters düşer. Fârâbî'nin düşüncesi, bireylerin kendi benliklerini ve kararlarını topluluğun genel iradesine uydurmalarını öngörürken, modern felsefe bireyin bağımsızlığını ve kişisel özgürlüğünü ön plana çıkarır. Gutas, bu iki yaklaşım arasındaki temel çatışmayı analiz ederek, Fârâbî'nin küllî ruh

¹¹⁰ Farabi, *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.

¹¹¹ Hatice Umut, "İnsan Doğası Temelinde Fârâbî'nin Toplum Ya Da Devlet Görüşü", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 27 (2009), s. 120-123.

¹¹² Macit Fahri, *İslâm Felsefesi, Kelâmî ve Tasavvufuna Kısa Bir Giriş*, çev. Şahin Filiz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020, s. 77.

¹¹³ Altıntop, "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı", s. 55.

¹¹⁴ Ömer Alper, "Hilmi Ziya Ülken'in İslâm Felsefesi Yorumu: İslâm Felsefesi Tarih yazımına Bir Örnek," *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 14 (Nisan 2012), s. 128-130.

anlayışının modern bireycilik karşısındaki sınırlamalarını ve zorluklarını izhar eder.¹¹⁵ Ancak, eleştirilerin yanı sıra, Fârâbî'nin monopolişizmi, onun daha geniş felsefî vizyonunda erdemli bir toplumun ve siyasi yapılanmanın anlaşılmasında önemli bir çerçeve işlevi görmektedir.

Fârâbî'nin eserleri, din ve felsefe arasındaki ilişkiyi, ahlakî değerlerin ve yasaların toplumsal yaşamda nasıl şekillendirilmesi gerektiğini ele alır. Fârâbî, mutluluk ve refahı teşvik eden bir toplumun var olabilmesi için, erdemli bir siyasi yapılanmanın zorunlu olduğuna inanıyordu. Bunu sağlamak için dini öğretilere dayanan sağlam bir ahlakî temelin, erdemlerin geliştirilmesinin ve adaleti, eşitliği ve sosyal uyumu destekleyen yasaların oluşturulmasının gerekliliğini vurguladı. Fârâbî'nin fikirlerini modern bağlamda değerlendirerek, onun felsefesinin bugünkü sosyal ve politik sorunlarla başa çıkma konusunda hala ilgi çekici ve uygulanabilir olduğunu görebiliriz.¹¹⁶

2.3. Fârâbî'nin İdeal Toplum Modeli

Bilindiği üzere İslam, tarihsel kökenlerini MÖ 2. Binyıl'a, Hz. İbrahim ile birlikte atılan ümmet (*Milletu İbrâhîm*) veya kozmopolitan toplum anlayışına dayandırmaktadır. Bu anlayış, ırk veya yerel sınırlamalar yerine evrensel hakikatler ve ahlakî değerler üzerine kuruludur.¹¹⁷ Fakat Fârâbî'nin siyaset felsefesi, Antik Helen'deki polis kavramından etkilenmiş olup, şehir devletlerinin pratik düzenlemelerini temel almaktadır. Bu bağlamda, Fârâbî'nin ahlaklı şehir devleti anlayışında, yöneticinin, faal akıl olarak adlandırılan ontolojik ve tanrısal bir varlıkla doğrudan bir bağlantı içinde olması gerektiği düşüncesi ön plana çıkar. Bu düşünce, İslam'ın Şia mezhebinde imamların ilahi nitelikleri ve Hristiyanlıkta Tanrı ile toplum arasındaki aracı olarak görev alan üstün insan figürü ile benzerlikler taşır.¹¹⁸

¹¹⁵ Mehmet Ulukütük, "Geçmişteki Fârâbî'yi Anlama Usulü Çağdaş Fârâbî'yi Yorumlama Sorunu," *Diyanet İlmî Dergi*, 52/1 (2016), s. 130.

¹¹⁶ Esra Türksever ve Mehmet Çiçek, "Fârâbî'nin Düşünce Dünyası İçerisinde Din ve Felsefe İlişkisi", *Al Fârâbî Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2) (2018), s. 22-28.

¹¹⁷ Muammer Esen, "Hz. İbrahim'in İmanı ve Tevhid Mücadelesi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2 (Ağustos 2011), s. 115-116.

¹¹⁸ Cengiz Özgün ve Mustafa Uluçakar, "Platon ile Fârâbî'nin Devlet Anlayışlarının Günümüz Siyaset Perspektifinden Karşılaştırılması," *IJEASS*, C. 3, S. 1 (Haziran 2020), s. 8-10.

Fârâbî'nin bu görüşleri, hem İslami hem de Hıristiyan teolojik yapılarla paralellikler gösterirken, Antik Helen siyasi düşüncesiyle olan bağına da sürdürmektedir.

Fârâbî'nin erdemli toplum anlayışı, Antik Helen düşüncesi ve İslam kültürünün sentezinden beslenir ve erdemli bir şehir ideali etrafında şekillenir. Platon'un sosyal felsefesinden esinlenerek, Fârâbî, erdemli toplumu, birbirleriyle uyum içinde yaşayan, tamamen sağlıklı bir bedene benzettir. Bu perspektif, toplumun farklı katmanları arasındaki uyum ve dengenin genel refah ve ahlakî üstünlüğe nasıl katkıda bulunabileceğini vurgular.¹¹⁹

Fârâbî'nin erdemli toplum kavramı, onun siyasi düşüncelerinin çekirdeğini oluşturur ve bu vizyon, mevcut toplumların karşılaştığı eksikliklerin üstesinden gelmeyi amaçlayan bir sosyal organizasyon modeli önerir. Fârâbî'nin bu modeli, bireylere ve topluluklara yüksek ahlakî ve ahlak değerler doğrultusunda çabalamaları için ilham verir, böylece daha mükemmel bir toplumsal düzenin temellerini atar.¹²⁰

İdeal bir toplumun karakteristik özellikleri, bir filozof-kralın ya da erdemli bir liderin yönetiminde, bilgi ve hikmet arayışının maddi kazanç ve dünyevi zevklerden üstün tutulduğu bir yapıyı öngörür. Fârâbî'nin erdemli toplumu şu niteliklere sahip olmalıdır:¹²¹

- Platon'un sosyal felsefesinden esinlenen, iyi tanımlanmış ve farklı sınıflara dayanan bir sosyal yapı.
- İslam kültürünün değerlerine ve vahye dayanan ahlak bir sistem.
- Kolektif refahı ve ahlakî gelişimi teşvik etmek adına bireylerin eksikliklerinin giderilmesine odaklanan bir yaklaşım.

Bu özellikler, erdemli bir liderin önderliğinde birleştiğinde, Fârâbî'nin erdemli devlet vizyonunu gerçekleştiren, uyumlu ve ahlakî açıdan sağlam bir toplumu mümkün kılar.

¹¹⁹ Altıntop, "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı", s. 55.

¹²⁰ Demirel, "Fârâbî'nin İdeal Devleti", s. 358.

¹²¹ Mehmet Karakuş, "Fârâbî'nin İdeal Devletinde Geleneksel Yönetici Tipi Olarak Hz. Ömer", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), s. 195-198.

Fârâbî, erdemli toplumun inşasında eğitimin merkezi bir rol oynadığına inanmış ve bu görüşünü *ahlaklı şehir (el-medinetü'l-fâzila)* kavramı üzerine kurmuştur. Bu vizyonda, eğitim, toplumun refahını, ahlakî değerlerini ve entelektüel gelişimini destekleyen temel bir unsur olarak görülür, dolayısıyla toplumu her açıdan yükseltmek için elzemdir. Fârâbî'nin öngördüğü erdemli toplum modeli, iyi eğitilmiş bir halkın, uyumlu ve ilerleyen bir topluluğa ulaşmanın anahtarı olduğunu öne sürer.¹²²

Eğitim müfredatının tasarımı, Fârâbî'nin erdemli toplumunda öneme sahiptir ve vatandaşların entelektüel ve ahlakî temellerini güçlendirmeyi hedefler. Helen filozoflarının ve İslam düşüncesinin öğretilerinden beslenerek, Fârâbî, bu kaynakları aşan özgün bir yaklaşım geliştirmiştir. Önerdiği eğitim müfredatı, bireylerin hem teorik hem de pratik bilgilerle donatılmasını, çok yönlü olmalarını ve topluma olumlu katkılar sunmalarını amaçlar. Eleştirel düşünme ve entelektüel gelişimin teşvik edildiği, toplum duygusunu ve karşılıklı sorumluluğu güçlendiren ilişkilerin kurulduğu, çeşitli ilgi ve yetenek alanlarına hitap eden geniş bir müfredat bu modelin temelini oluşturur.¹²³

Fârâbî'nin erdemli toplumundaki eğitim sistemi içinde öğretmenlerin rolü, öğrencilerin ahlakî ve entelektüel gelişiminde merkezi bir yere sahiptir. Fârâbî'nin öğretmen-odaklı eğitim modeli, öğrencilerin gelişiminde öğretmenin sorumluluğuna ve etkisine özellikle vurgu yaparak, diğer yaklaşımlardan ayrılır. Bu modelde, öğretmenlerin bilgili, ahlakî değerlere bağlı ve öğrencilerinin gelişimine adanmış olmaları esastır. Onların ana görevi, öğrencilere bilgi ve erdem kazandırarak, onları erdemli toplumun sorumlu ve katkı sağlayan bireyleri olarak yetiştirmektir. Fârâbî bu şekilde, erdemli bir toplumun inşasında öğretmenlerin oynadığı hayati role ve ahlakî açıdan sağlam bir nüfusun yetiştirilmesine olan derin bağlılığını vurgular.¹²⁴

¹²² Demirel, “Fârâbî'nin İdeal Devleti”, s. 358.

¹²³ Salih Toprak, “Fârâbî'nin Eğitim Anlayışı”, *Genç Mütefekkirler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2 (2020), s. 139-140.

¹²⁴ Hasan Aydın, “Dinî-Felsefî Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası”, *Kelam Araştırmaları*, 8:1 (2010), s. 130-131.

Fârâbî'nin siyaset felsefesi, insanın doğasının temelde sosyal ve politik olduğu düşüncesi üzerine kuruludur, bu nedenle bireyin ve toplumun iyiliği arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu savunur. Fârâbî'ye göre, insanlar ancak bir araya geldiklerinde ve birbirlerine yardım ettiklerinde gerçek mutluluğa ulaşabilir. Bu bakış açısı, onun "*ahlaklı şehir*" kavramıyla somutlaşan erdemli toplum anlayışının temel taşı oluşturur.¹²⁵

Fârâbî'nin erdemli siyaset modeli, aristokrasi ve demokrasi unsurlarını barındırırken, erdemli bir temsili demokrasiyi cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile bütünleştiren bir yönetim biçimini önerir. Bu model, organizmacı bir bakış açısıyla, "*Ahlaklı şehir*"i bir bütün olarak, sağlıklı bir vücut olarak betimler. Aynı zamanda, dinin sosyal yaşamda ihtiyaç duyulan yasaların oluşturulmasına nasıl katkıda bulunabileceğini ve felsefi olarak nasıl anlaşılması gerektiğini inceleyen benzersiz bir perspektif sunar.¹²⁶

Fârâbî'nin erdemli devlet anlayışında vatandaşların rolleri, erdemli şehrin başarısında hayati öneme sahiptir. Fârâbî, bireylerin refah ve mutluluğunun, sosyal yaşam içinde anlamlı etkileşimler kurarak gerçekleşebileceğine inanır. Bu nedenle, erdemli şehrin kurulması ve sürdürülmesine katkıda bulunmak için vatandaşların siyasi sürece aktif katılımı gereklidir. Bu kontekste, Fârâbî'nin "*erdemli başkan*" modeli, adil ve güçlü liderliğin önemini vurgulayan siyaset felsefesinin önemli bir ögesidir ve İslam kültürü içindeki vahiy kavramıyla uyum içinde bir liderlik anlayışını temsil eder.¹²⁷

2.4. Toplum, Adalet ve İdeal Devlet Üzerine Düşünceleri

Fârâbî, toplumu, insanları doğal olarak bir araya getiren ve birbirine bağlayan temel bir insan ihtiyacı olarak görür. İnsanların sosyal varlıklar olduğunu ve hayatta kalma ile refahlarının topluma olan bağımlılıkları üzerine kurulu olduğunu vurgular. Fârâbî'nin bu görüşü, sosyal düzenin, adaletin ve erdemli devletin kurulmasının önemine dair kapsamlı siyasi felsefesinin temelini oluşturur. Onun perspektifi, vatandaşların ortak iyiliğe katkıda bulunduğu ve

¹²⁵ Mehmet Kasım Özgen, "Fârâbî'nin Adalet Anlayışı (Hak, Liyakat ve Pay Teorisi)", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, sy. 8 (2018), s. 45-46.

¹²⁶ Günay Yıldız, "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi Üzerinden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (71) (2019), s. 5-6.

¹²⁷ Demirel, "Fârâbî'nin İdeal Devleti", s. 358.

erdemli bir liderin önderliğinde uyum içinde yaşadığı, ahlaklı bir şehir vizyonunu şekillendirir.¹²⁸

Sosyal düzen ve istikrarın korunması, Fârâbî'nin siyasi düşüncelerinde kilit bir role sahiptir. İyi işleyen bir toplumun insanın gelişimi için zorunlu olduğuna inanır. Fârâbî, adaleti toplumun temeli olarak görür; bireylerin barış içinde yaşamasını ve başkalarının haklarını ihlal etmeksizin amaçlarına ulaşabilmesini sağlar. Platon'un "*borçlu olanı herkese geri vermek*" ve sosyal sorumluluk anlayışını korumak şeklindeki adalet tanımından etkilenecek, uyumlu bir toplumsal çevrenin bireysel ve kolektif potansiyelin gerçekleştirilmesi için vazgeçilmez olduğunu belirtir.¹²⁹

Fârâbî'ye göre, erdemli bir toplumsal düzen ve adalet durumuna ulaşmak için devletin önemli bir rolü vardır. Ortak iyiliği teşvik eden yasaların oluşturulmasında ve desteklenmesinde gereken bilgi ve uzmanlığa sahip erdemli bir lider tarafından yönetilen bir devleti tasavvur eder. Erdemli devlet, evrenin doğal düzenini yansıtır ve insan iradesiyle uyum içinde işler, güçlü kurumlar ve bireylerin başkalarının müdahalesi olmaksızın hedeflerine özgürce ulaşabilmelerini sağlayan sosyal adalet anlayışıyla tanımlanır. Fârâbî'nin erdemli devlet vizyonu, adil, istikrarlı ve müreffeh bir toplumsal düzenin nasıl kurulabileceğine dair örnek bir model sunar.¹³⁰

Fârâbî, adaleti rasyonel ve ilahi unsurların birleşimi olarak tanımlar, böylece bireylerin ve toplumların doğal çeşitliliğini dengede tutacak bir kuvvet olarak önemini vurgular. Adalet, insanlık tarihi boyunca felsefenin odak noktalarından biri olmuş ve dört temel erdem arasında en kapsayıcı olarak kabul edilmiştir. Fârâbî, adaleti, dağıtıcı ve düzeltici olmak üzere iki ana kategoride inceler ve bu kavramları geniş felsefi çerçevesinde ele alır.¹³¹

¹²⁸ Ejder Okumuş, "Fârâbî'nin Din Sosyolojisine Katkıları -Bir Giriş Denemesi-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18/3 (Aralık), s. 15-16.

¹²⁹ Adem Çelik, "Fârâbî'nin Siyasal Felsefesinde Mutluluk ve 'İlk Başkanlık' Arasındaki Zorunlu İlişki", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Vol. 7, Issue 1 (2018), s. 270-271.

¹³⁰ Özgen, "Fârâbî'nin Adalet Anlayışı", s. 50.

¹³¹ Salih Toprak, "Fârâbî'nin Eğitim Anlayışı", *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 1(2) (2020), s. 140-142.

Fârâbî'nin siyaset felsefesinde adalet, sosyal düzenin korunması için merkezi bir tema oluşturur. İnsanların sosyal varlıklar olarak doğaları gereği adaleti, erdemli sosyal düzenin temel bir bileşeni olarak görür. Onun, *el-Medînetü'l-Fâzıla* (Erdemli Devlet) adlı eseri, adalet, toplum ve erdemli devlet hakkındaki düşüncelerini aktarırken, hem İslam düşüncesine hem de siyaset felsefesine önemli katkılarda bulunur. Fârâbî'nin siyaset felsefesi, adaletin toplum içinde denge ve uyum sağlamadaki rolüne odaklanır.¹³²

Fârâbî, adaletin sağlanmasında devletin rol oynadığını savunur. Hukukun kökeni ve adaletin sürdürülmesi üzerine görüşleri, devletin bu alanlarda aktif bir görev üstlenmesi gerektiğini belirtir. Bu sorumluluk, geçerli kanunların uygulanmasını ve vatandaşlar arasında adalet duygusunun korunmasını kapsar. Özellikle devrim, darbe gibi kriz zamanlarında, devletin adaleti koruma görevi daha da önem kazanır, zira sosyal düzen ve uyumu korumak için adalet duygusunun ve yasaların uyum içinde olması gereklidir. Fârâbî'nin hukuk felsefesi, devletin, adaletin sağlanması ve erdemli toplumsal düzenin sürdürülmesinde oynadığı rolün önemine dikkat çeker.¹³³

Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla* (Erdemli Devlet) adıyla bilinen eserinde, Platon'un "Erdemli Devlet"ine benzer şekilde, kendi İslami değerleri ve anlayışları üzerine kurulu bir ütöpik devlet modeli ortaya koymuştur. Bu modelde, adalet, erdemli devletin temelini oluşturan ve tüm değerlere sızan bir öge olarak kabul edilir. Fârâbî'nin vizyonunda, adaletin hâkim olduğu bir toplumda gerçek mutluluk ve mutlak adaletin sağlanması amaçlanmaktadır.¹³⁴

Fârâbî, *Devlet* adlı eserinde, adalet, sosyal yapı, yönetim ve ideal devlet düzeni gibi birbirleriyle ilişkili çeşitli konuları inceler. Toplumun, üyeleri arasındaki uyumu teşvik edecek ve işbirliğini kolaylaştıracak şekilde yapılandırılmasının önemini vurgular.¹³⁵ Fârâbî'ye göre, erdemli devletteki

¹³² Semiha Küçük, "Devlet ve Yasalar'da Platon'un Politika Felsefesi" (Yüksek Lisans Tezi, Felsefe Anabilim Dalı, Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2019), s. 29-32.

¹³³ Özgen, "Fârâbî'nin Adalet Anlayışı", s. 50.

¹³⁴ Altıntop, "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı", s. 55.

¹³⁵ Farabi, İdeal Devlet, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

istikrarın ve iyi yönetimin korunması, iyi düzenlenmiş bir idari sistemle mümkündür. Bu nedenle, onun siyaset felsefesi, adil ve etkili bir idari sistemin kurulması ve sürdürülmesi üzerine odaklanır.¹³⁶

İdeal devletin temelinde, Fârâbî'nin filozof-kral olarak tanımladığı, toplumu mutlak mutluluk hedefine yönlendirmekle yükümlü olan erdemli bir liderin varlığı bulunur. Fârâbî, bu liderin, adalet ve uyumu sağlamak için gerekli olan bilgelik, erdem ve hem pratik hem de teorik bilgiye sahip olması gerektiğine inanır. Filozof-kral, Melik, Başbuğ, Kanun Koyucu, İmam gibi çeşitli isimlerle anılarak, erdemli devletin yönetiminde önemli bir role sahiptir. Fârâbî'nin erdemli devletinde bu lider, yönetici-peygamberden sonra gelen ikinci en önemli kişidir ve adil, uyumlu bir toplumu yönlendirme görevini üstlenir. Bu kapsamlı vizyon, Fârâbî'nin, adaletin ve erdemin hâkim olduğu bir toplumun sadece bilge liderlik altında mümkün olabileceğine dair inancını yansıtır.¹³⁷

2.5. Eğitim, Ahlak ve Toplumsal Sınıflar

Fârâbî, erdemli bir toplumun oluşumunun, erdemli bireylerden meydana gelmesine bağlı olduğunu vurgular. Bu bağlamda, eğitim ve bilimin, erdemli bir toplumsal yapı ve siyasi düzenin temellerini atmada önemli bir rol oynadığına dikkat çeker. *el-Medînetü'l-Fâzıla* isimli eserinde, işbirliği, işbölümü, teorik ve pratik erdemlere duyarlılığın, erdemli bir devlet veya toplumun sürdürülebilirliği için gerekli olduğunu ve bu unsurların eğitim aracılığıyla elde edilebileceğini belirtir.¹³⁸

Fârâbî'ye göre, ahlakî mükemmellik eğitimle kazanılabilir ve bu ahlakî mükemmelliğin temeli, eğitim süreçleriyle oluşturulabilecek psikolojik ve sosyal koşullardan geçer. Ahlak, iyi ve kötü eylemlerin kaynağı olarak insan davranışlarını şekillendirir ve eğitim, bireylerin içindeki iyilik ve erdemleri teşvik ederek toplumda ahlakî ve ahlak değerlerin geliştirilmesine katkıda

¹³⁶ Cengiz Özgün ve Mustafa Uluçakar, "Platon ile Fârâbî'nin Devlet Anlayışlarının Günümüz Siyaset Perspektifinden Karşılaştırılması", *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences*, 3(1) (2020), s. 8-9.

¹³⁷ Karakuş, "Fârâbî'nin İdeal Devletinde Hz. Ömer", s. 200.

¹³⁸ Mehmet Murat Karakaya, "Fârâbî'de Erdemli Toplumun Erdemsizleri/Nevâbit", *Felsefe Dünyası*, (68) (2018), s. 140.

bulunur. *el-Medînetü'l-Fâzıla* eserinde de, bilginin toplumsal hayattaki önemi ve katkıları ön plana çıkarılmaktadır.¹³⁹

Eğitimin sosyal uyum için önemli bir araç olduğunu belirten Fârâbî, farklı sosyal sınıflar arasındaki uçurumun kapatılmasına yardımcı olacak bir eğitim sisteminin gerekliliğine işaret eder. Artan sosyal tabakalaşma, bireyselleşme ve aile ilişkilerinin zayıflamasıyla birlikte, eğitim sosyal uyumu ve anlayışı teşvik etmek açısından önemli bir hale gelir. Fârâbî, eğitim sorunlarını anlamak ve çözümlemek, farklı sosyal sınıflar arasında uyumu teşvik etmek ve nihayetinde insanlığın ve medeniyetin gelişimine katkıda bulunmak için eğitim alanına yönelik derinlemesine bir anlayış geliştirmenin önemini vurgular. Buna göre, şehrin tüm birimlerinin, yöneticinin rehberliğinde uyum içinde çalışması gerektiği ve bu sürecin eğitim yoluyla kolaylaştırılabileceği görüşünü savunur.¹⁴⁰

Eğitim, Fârâbî'ye göre, ahlakî mükemmelliğe ulaşmanın anahtarıdır; bu mükemmellik, eğitim süreçleri aracılığıyla oluşturulabilecek psikolojik ve sosyal koşullarla kazanılır. Ahlak, iyi ve kötü eylemlerin temelinde yatan bir güç olarak, eğitimin bireylerdeki iyilik ve erdemleri teşvik ederek toplumda ahlakî ve ahlak değerlerin geliştirilmesine önemli katkılar sunacağını öngörür. *el-Medînetü'l-Fâzıla* adlı çalışmada bilginin, toplumsal yaşama sağladığı katkılar ön plana çıkarılmıştır.¹⁴¹

Fârâbî, eğitimin, farklı sosyal sınıflar arasındaki ayrılıkları azaltmada ve sosyal uyumu teşvik etmede hayati bir araç olduğunu ifade eder. Toplumda artan sosyal tabakalaşma, bireyselleşme ve aile ilişkilerinin zayıflamasıyla birlikte eğitimin, sosyal uyumu ve anlayışı destekleme açısından daha da büyük bir öneme sahip olduğuna işaret eder. Fârâbî, eğitim alanında derinlemesine bir anlayış geliştirilmesinin, farklı sosyal sınıflar arasında uyumu teşvik ederek, insanlığın ve medeniyetin ilerlemesine katkı sağlayacağına inanır. Bu nedenle, şehrin her bir bölümünün, yöneticinin

¹³⁹ Hanifi Üker ve Ali Gurbetoğlu, “Fârâbî Felsefesinin Temellerinde Karakter Eğitimi”, *Akademik Platform Eğitim ve Değişim Dergisi*, 3(2) (2020), s. 278-282.

¹⁴⁰ Celal Yeşilçayır, “Fârâbî'nin Eğitim Felsefesi Bağlamında Din ve Felsefeyi Konumlandırışı”, *Kilikya Felsefe Dergisi*, Sayı: 1 (2021), s. 58-60.

¹⁴¹ Aydın, “Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası”, s. 135.

liderliğinde uyum içinde işlemesi ve bu sürecin eğitim aracılığıyla kolaylaştırılmasının mümkün olduğunu savunur.¹⁴²

Fârâbî, sosyal sınıfların birbirine bağlı ve karşılıklı bağımlılığına vurgu yaparak, her sınıfın toplumdaki denge ve uyumun korunmasında önemli bir rol oynadığını belirtir. Ahlakî ve ahlak değerlerin geliştirilmesi, sağlam bir toplum yapısının oluşumunda eğitimin temel bir gereklilik olduğunu vurgulamaktadır. Fârâbî, güzel ahlakın oluşumunda gerekli olan psikolojik ve sosyal koşulların eğitimle sağlanabileceğini, bu sürecin öğrencilere toplumun refahına katkıda bulunma konusunda sosyal bir sorumluluk duygusu kazandıracağını belirtir.¹⁴³

Fârâbî, dengeli ve uyumlu bir toplumun sürdürülmesinde sosyal adaletin önemini vurgular. Adaleti, şehrin kaynaklarının vatandaşlar arasında adil bir şekilde dağıtılmasını ve her bireyin layık olduğu saygı ve haysiyetle muamele görmesini sağlama şeklinde tanımlar. Bu bağlamda, eğitim sosyal adaleti teşvik etme konusunda önemli bir araçtır; bireyleri adalet ve eşitlik meselelerini anlamak ve bu konularda etkin bir şekilde hareket etmek için gereken bilgi ve becerilerle donatır. Fârâbî'nin sosyal adalet vurgusu, yönetim, eğitim ve öğretim alanlarında ahlakî düzenlemelerin önemini işaret eder.¹⁴⁴

Eğitimin, sosyal ayrımları azaltma ve toplumda daha fazla eşitlik sağlama konusunda önemli bir araç olduğunu belirten Fârâbî, eğitim fırsatlarının eşit dağılımının sosyal hareketliliği teşvik edeceğini ve sosyal sınıf farklılıklarını azaltacağını öne sürer. Çok yönlü bir eğitim, müzik eğitiminin ahlakî ve estetik değerlerin geliştirilmesindeki rolü, sosyal süreçlerin anlaşılması, öğrencilerin sosyal çevrelere uyum sağlama becerileri ve ortak değerlere yönelik olumlu tutumların geliştirilmesi gibi çeşitli boyutları içerir. Fârâbî'nin yaklaşımı, eğitimin bireyleri sadece kendi yaşamlarında başarılı olmaya

¹⁴² Yahya Akyüz, "Fârâbî'nin Türk ve Dünya Eğitim Tarihindeki Yeri", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 15(2) (2019), s. 83-84.

¹⁴³ Okumuş, "Fârâbî Felsefesinde Toplum Teması", s. 65.

¹⁴⁴ Ramazan Turan, "Fârâbî Düşüncesinde Adalet: Dağıtıcı ve Düzeltici Adalet Kavramlarının Yansımaları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XL, 2016/1 (2016), s. 60-61.

değil, aynı zamanda geniş toplumsal yapının iyileştirilmesine katkıda bulunmaya hazırlamasını amaçlar.¹⁴⁵

Fârâbî'nin Bağdat'a taşınmadan önceki yaşamı büyük ölçüde meçhul olsa da, onun felsefi yolculuğunun, antik dünyanın Helen etkilerinin doruğa ulaştığı Helenistik dönemden önemli ölçüde etkilendiği bilinmektedir. Bu dönemden aldığı ilhamla Fârâbî, Helen felsefesi ve bilimine yoğun bir ilgi göstermiş ve bu klasik düşünceleri İslam inancıyla bütünleştirmeye çalışmıştır. Bu çaba, Helenistik ve İslam felsefelerinin eşsiz bir sentezini oluşturarak, hem İslam düşüncesi hem de felsefe tarihine önemli bir katkı sağlamıştır.¹⁴⁶

Fârâbî, Platon ve Aristoteles gibi dönemin önde gelen filozoflarının eserlerini titizlikle incelemiş, özellikle Platon'un epistemolojisinden ve Aristoteles'in politika ve devlet anlayışından etkilenmiştir. Bu etkileşim, Fârâbî'nin felsefi kavramları İslam kültürüyle bütünleştirme arzusunu körüklemiş, İslam düşünürleri ile geniş felsefe dünyası arasında anlamlı bir diyalog kurulmasına olanak tanımıştır. Bu diyalog, aklın ve naklin birleşik kullanımıyla felsefi sorulara yanıtlar aranmasını teşvik etmiştir.¹⁴⁷

Fârâbî'nin, özellikle Aristotelesçi felsefe geleneği üzerine çalışmaları, İslam kültürü ile Batı dünyası arasındaki diyalogun güçlenmesine katkıda bulunmuş, farklı düşünce yapıları arasında anlayış ve etkileşimi artırmıştır. Bu çalışmalar, İslam siyaset felsefesinin evriminde temel bir rol oynamış, din ve siyaset felsefesi arasındaki ilişki üzerine tartışmaları tetiklemiştir. Fârâbî, din ve felsefe arasındaki ilişkiyi kendi perspektifinden ele alarak, bu iki alan arasındaki etkileşimi daha da derinleştirmiş, sonuç olarak hem İslami hem de Batı felsefi söyleminin derinliğini ve karmaşıklığını artırmıştır.¹⁴⁸

2.6. Helenleştirme Politikasının Arka Planı ve Fârâbî Bağlamında İslam Toplumunun Helenleştirilmesi

¹⁴⁵ Altan Eserpek, "Eğitim ve Sosyal Değişme", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 11(1) (2019), s. 131-135.

¹⁴⁶ Mustafa Said Kurşunoğlu, "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde Senkretik Bir Terim Olarak 'Mille'", *Mavi Atlas*, 6(Özel Sayı) (2018), s. 40-42.

¹⁴⁷ Altıntop, "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı", s. 55.

¹⁴⁸ Ali Çetin, "Erken Dönem İslâm Düşünce Geleneğinde Fârâbî Felsefesi ve Mantığı," *Kader* 19, no. 2 (2021), s. 710-712.

Helenistik Dönem, Helen kültürünün Yakın Doğu ve ötesine nüfuz etmesini tanımlayan Helenleştirme süreciyle özdeşleştirilir. Bu süreç, etkilenen bölgelerin sosyo-politik ve kültürel yapısını derinden dönüştürmüştür. Helenleşme, Helen geleneklerinin yüzeysel bir benimsemesinden öte, Helen felsefi, politik ve eğitim sistemlerinin yerel toplumlarla derinlemesine entegrasyonunu ifade eder. Helen düşüncesinin yayılması, yerel gelenekler ve felsefelerle entegre olabileceği bir zemin hazırlayarak, tarihsel süreçte benzersiz bir ideolojik senteze olanak tanımıştır. Bu kültürel entegrasyon, devletlerin ve imparatorlukların entelektüel ve sosyal evrimlerinde derin izler bırakarak, zengin bir kültürel ve felsefi etkileşimin temelini atmıştır.¹⁴⁹

Fârâbî'nin Helenistik eğitim sistemiyle ve Helen felsefesiyle ilk teması, onun entelektüel gelişiminde kritik bir dönemeç oluşturmuştur. Aristoteles ve Platon gibi önde gelen düşünürlerin eserleriyle donatılan bir eğitim çerçevesinde yetişen Fârâbî, Helen felsefesinin derinliklerine dalmış ve bu süreçte kendi analitik ve eleştirek düşünce yeteneklerini geliştirmiştir. Bu eğitim, Fârâbî'ye sadece Helen felsefi kavramlarını kapsamlı bir şekilde kavrama fırsatı sunmakla kalmamış, aynı zamanda düşünceleri kendi kültürel ve entelektüel perspektifleriyle yorumlama ve yeniden şekillendirme olanağı sağlamıştır. Helenistik eğitim sistemi, liberal sanatlara ve bilimlere yapılan vurgularla, Fârâbî'nin antik Helen entelektüel gelenekleriyle bağını pekiştiren önemli bir köprü görevi görmüş ve onun İslam felsefesine yapacağı katkılara zemin hazırlamıştır.¹⁵⁰

Fârâbî ile Helenistik felsefenin, akıl ve mantık üzerine yapılan vurgu bakımından paylaştığı temel prensipler, iki düşünce geleneği arasındaki entelektüel akrabalığın önemli bir yönünü oluşturur. Fârâbî'nin felsefeye ve bilgiye yönelik yaklaşımının kökleri, rasyonel düşünce ve mantıksal tartışmaların gücünü ön plana çıkaran Helenistik geleneğe uzanır. İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi etkili isimlerin dahil olduğu İslam dünyasındaki geniş kapsamlı Helen tarzı felsefe hareketi içerisinde, Fârâbî ve çağdaşlarının

¹⁴⁹ Gültekin, "Zihin Kavramının Serencamı," s. 29.

¹⁵⁰ Yeşilçayır, "Fârâbî'nin Eğitim Felsefesi Bağlamında Din ve Felsefeyi Konumlandırışı", s. 52.

Helenistik düşünceyle olan ilgileri, İslami entelektüel çevrelerde rasyonalist fikirlerin gelişimine ve yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁵¹

Metafizik ve ontoloji konularına olan ortak ilgi, Fârâbî ile Helenistik felsefe arasındaki diğer bir önemli benzerliktir. İki geleneğin de gerçekliğin doğası ve var oluşu yöneten temel ilkeleri kavrama konusunda gösterdiği derin ilgi, Fârâbî'nin kendi eserlerinde sıkça ele aldığı varoluşun çeşitli yönleri ve ilahi olanın doğası gibi metafizik kavramlara olan hayranlığında kendini gösterir. Aristoteles ve Plotinus gibi Helenistik filozoflar, metafizik düşüncenin gelişimine önemli katkılar sunmuş ve Fârâbî'nin bu fikirleri daha da derinleştirmesine olanak sağlamıştır. Bu ortak ilgi, Fârâbî ile Helenistik gelenek arasında güçlü bir bağ oluşturur.¹⁵²

Fârâbî'nin eserlerinde Helen terminolojisi ve kavramlarının kullanımı, onun felsefesi ile Helenistik düşünce arasındaki etkileşimi pekiştirir. Helenleşme sürecinin bir parçası olarak, Helen fikir ve terimleri, İslam felsefesi dahil olmak üzere çeşitli entelektüel gelenekler tarafından benimsenip uyarlanmıştır. Fârâbî'nin yazılarında Yunanca kavramları ve terminolojiyi sıklıkla kullanması, onun fikirlerini ifade etme biçimine katkıda bulunur. Özellikle Helen düşüncesinde merkezi bir yere sahip olan kalokagathia¹⁵³ gibi kavramlar, Fârâbî'nin eserlerinde de önemli bir yer tutar. Helen dilinin ve fikirlerinin bu şekilde benimsenmesi, Helenistik felsefenin Fârâbî üzerindeki etkisinin yanı sıra, Helenleşmenin genel olarak dönemin entelektüel manzarasına olan geniş çaplı etkisinin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.¹⁵⁴

Helenleşme politikasının kökleri, Büyük İskender'in Asya seferleriyle birlikte Helen kültürünün Doğu ve Akdeniz bölgelerine yayılmasına kadar uzanır. Helenistik felsefe, bu kültürel alışveriş sonucu ortaya çıkmış ve Helen ile

¹⁵¹ Muhammet Nasih Ece, "Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler," *Bilimname* 2019, no. 37 (2019), s. 645-650.

¹⁵² Rıza Tevfik Kalyoncu, "Fârâbî'nin Yetkinlik Metafiziği Açısından Kelâm," *Kader* 21, no. 1 (2023), s. 254-255.

¹⁵³ Klasik Yunan yazarları tarafından, özellikle askeri bağlamda, centilmence kişisel davranış idealini tanımlamak için kullanılan bir deyimdir. Platon'a göre "Kalokagathia" kavramı, sanatta "iyi ve güzel özdeşliğini" ifade eder; Bknz. Emir Ülger, Platon'un Sanat Kuramının Düşünsel Evrimi, *FLSF Dergisi*, 2013, 16, s. 15-28.

¹⁵⁴ Çetin, "Erken Dönem İslâm Düşünce", s. 710-712.

yerel unsurların kaynaşmasıyla yeni perspektiflerin gelişimini teşvik etmiştir. Bu dönemin ürünü olan geniş kapsamlı dini ve felsefi anlayışlar, Fârâbî'nin felsefi arayışlarına zemin hazırlamıştır.

Fârâbî'nin Helenistik felsefe ile ilişkisi, onun ahlak ve siyasete olan yaklaşımlarında belirgin farklılıklar gösterir. Helenistik felsefenin ahlak ve din üzerine odaklanmasıyla karşılaştırıldığında, Fârâbî bu disiplinleri bütünlük bir felsefi sistem içinde ele almayı amaçlamıştır. Fârâbî ve Helenistik filozoflar, ahlak ve politika arasındaki ilişkiyi anlama konusunda benzer bir ilgiyi paylaştıklarına rağmen, bu konulara yönelik yaklaşımları önemli ölçüde farklılık gösterir. Fârâbî, ahlak karar vermede akıl ve mantığın önceliğini vurgularken, Helenistik filozoflar ahlakî yaşamın nihai amaçları olarak erdemi ve iç huzuru ön plana çıkarırlar.

Din ve tasavvuf konusundaki tutumları da Fârâbî ile Helenistik felsefe arasında bir farklılık alanıdır. Helenistik felsefe, dini aşamasında mistisizm ve maneviyatı entegre ederken, Fârâbî daha rasyonel ve mantıksal ilkelere dayalı bir yaklaşım benimsemiştir. Farklılıklarına rağmen, hem Fârâbî hem de Helenistik filozoflar, bilgi ve anlayış arayışındaki ortak bağlılıklarıyla birleşirler. Fârâbî, felsefi öğrenimi, toplumun iyileşmesine katkıda bulunabilecek aydınlanmaya ulaşmanın bir aracı olarak görürken, Helenistik filozoflar kişisel mutluluk ve tatmin arayışlarında bilgelik ve erdemi geliştirmeye odaklanırlar. Helenleşme politikasının tarihsel bağlamı, Fârâbî ile Helenistik felsefe arasındaki etkileşimi kolaylaştırırken, her iki gelenek de bilgiye olan derin bağlılıklarında buluşur.¹⁵⁵

Fârâbî'nin sosyal vizyonuna Helen felsefi kavramlarının entegrasyonu hem kapsamlı hem de incelikli bir süreci yansıtır. Fârâbî, özellikle Aristoteles'in düşüncelerinden yoğun şekilde etkilenmiştir; bu etkileşim onun erdemli toplum teorisine, adaletle yönetilen bir devletin inşası gerekliliğine ve erdemli liderlik önemine dair görüşlerini şekillendirmiştir. Helen mantığı ve metafiziğini kullanarak evren ve insan toplumu arasındaki ilişkileri açıklamaya yönelik geniş bir çerçeve sunmuştur. Bu entegrasyon, Fârâbî'nin

¹⁵⁵ Murat Erten, "Fârâbî'de Din-Felsefe Birliği/Özdeşliği I: Eğitim ve Farklı Öğrenme Teknikleri," *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 1 (2015), s. 160-161.

sadece İslam felsefi geleneğine katkılarda bulunmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda yönetim, ahlak ve toplum meselelerine uygulandığında Helen felsefi ilkelerinin evrensel değerini ortaya koymuştur. Çalışmaları, Helenistik kültürel ortamın sağladığı zengin fikir alışverişi sayesinde, Helen ve İslam düşünce yapıları arasında köprü kurmuş, Fârâbî'nin Helen felsefesiyle olan ilişkisi akademik bir boyutun ötesine geçerek, antik düşünürlerin mirasından beslenen ve zamanının entelektüel bağlamıyla bütünleşen uyumlu bir toplum vizyonu inşa etmesini sağlamıştır.¹⁵⁶

Helenleşme sürecinin tarihsel arka planı, İslam toplumu üzerindeki etkisini kavramak için önemlidir. Server Tanilli tarafından tanımlandığı üzere, Helenizm, Helen köle toplumunun, özellikle Büyük İskender'in fetihleri aracılığıyla Doğu'nun çeşitli bölgelerine yayılmasını ifade eder. Bu kültürel genişleme, Büyük İskender'in MÖ 323'te vefatının ardından başlayan Helenistik dönem boyunca, bölgedeki çeşitli kültürler ve topluluklar üzerinde derin etkiler bırakarak birkaç yüzyıl süresince devam etmiştir. Helenistik kültürün Orta Doğu'da yerleşik hale gelmesi, İslam'ın ilk yıllarındaki çeviri faaliyetlerini teşvik etmiş ve Helenistik ideoloji ile değerlerin yayılmasını kolaylaştırmıştır.¹⁵⁷

Helenistik kültürün İslam toplumuna yayılması, İran-Yunan devletleri ve kültürleri arasındaki etkileşimler yoluyla izlenebilir ve İslam medeniyetinin sosyal bir olgu olarak ortaya çıkışını içerir. Bu kültürel etkileşim, Fârâbî ve dönemin diğer öncü düşünürlerinin eserlerinde gözlemlenebilen, Helenistik düşünce ve değerlerin İslam felsefesi ile bütünleşmesine olanak tanımıştır. Helenistik kültürün İslam toplumu üzerindeki etkileri arasında Helen felsefesinin ve bilimin İslam entelektüel geleneğine entegrasyonu, Helenistik sanatsal stillerin İslam estetiği ile bütünleşmesi, bu sayede benzersiz mimari

¹⁵⁶ Mustafa Yıldız, "Fârâbî'de Dil-Mantık ve Kültür İlişkisi," s. 93.

¹⁵⁷ Mürsel Tekin, "Ortadoğu'da Helen Kültürü ve İslam'ın İlk Devirlerinde Tercüme Faaliyetlerine Etkisi," *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, no. 3 (2019), s. 310-311.

ve sanatsal ifadelerin ortaya çıkması ve Helenistik yönetim ile yönetişim anlayışlarının İslam siyaset felsefesinin gelişimine katkıları bulunmaktadır.¹⁵⁸

Helenistik kültürün İslam toplumu üzerindeki etkisi, olumlu ve olumsuz yönler içermektedir. Bir yandan, Helenistik düşünce ve bilgilerin benimsenmesi, İslam entelektüel geleneğini zenginleştirmiş, felsefe, bilim ve sanat alanlarında önemli ilerlemeler sağlamıştır. Öte yandan, bu süreç, dini ve kültürel çeşitliliğin yoğun olduğu İslam toplumu içinde bazı gerilimlere yol açmıştır; birtakım bireyler ve gruplar, Helenistik etkiye direnmiş ve bunu kendi dini ve kültürel kimlikleri için bir tehdit olarak algılamışlardır. Bu iç çatışmalar, Helenistik felsefeler ile İslam öğretileri arasındaki uyum tartışmaları, İslami kültürel ve dini değerlerin korunması çabaları ve Helenistik kültürel üstünlüğün baskısına karşı bazı İslam topluluklarının gerilemesi şeklinde kendini göstermiştir.¹⁵⁹

Helenleşme süreci ve bu sürecin İslam toplumu üzerindeki etkisi, hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle, İslam medeniyetinin gelişimine derinlemesine etki etmiştir. Fârâbî'nin bu döneme yönelik yaklaşımı, genel entelektüel ve kültürel tartışmaların bir yansıması olup, İslam dünyasında kültürel alışveriş ve uyumun zorlukları hakkında değerli içgörüler sunar.¹⁶⁰

Fârâbî, Helenleşme döneminde Helenistik ve İslam düşüncesinin uyumlaştırılması konusunda kilit bir figür olarak öne çıkmıştır. Helen felsefesi ile İslam dini arasında bir köprü kurmayı amaçlayan Fârâbî, bu iki entelektüel geleneğin uyumluluğu konusunda benzersiz ve yenilikçi görüşler ortaya koymuştur. Her iki gelenekten de yararlanılarak uyumlu ve gelişmiş bir toplumun inşasının mümkün olduğuna inanan Fârâbî, din ve felsefenin toplumsal birliği pekiştirme ve bireylerin güçlendirilmesindeki rollerini vurgulamıştır. Bu perspektif, ona İslami epistemoloji ve ontolojiye dair derin

¹⁵⁸ İlknur Atasoy, "*Hukuki Boyutu İtibariyle Kültür: Kültür Hukuku*" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2020), s. 10-11.

¹⁵⁹ Tekin, "Ortadoğu'da Helen Kültürü", s. 310-311.

¹⁶⁰ Mehmet Atalan, "The Developmental Process of the History of Islamic Sects in Turkey," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 22, S. 1 (2012), s. 193-194.

bir anlayış kazandırırken Helen felsefesinin metodolojik yaklaşımlarını entegre etme fırsatı sunmuştur.¹⁶¹

Yine de Fârâbî, Helenistik düşüncenin koşulsuz bir savunucusu değildir; Helen felsefesinin İslam toplumunda kritiksiz bir şekilde benimsenmesi konusundaki endişelerini dile getirmiştir. Dogmatizm ve entelektüel monotonluktan kaçınmanın önemini vurgulayarak, Helenistik düşünce ile daha nüanslı bir etkileşimin zorunluluğunu savunmuştur. Fârâbî, Eş'ari teolojisinde ve Şafii fıkıh anlayışında görülen aşırı mantıkçılığı eleştirerek, Helen ve İslam entelektüel geleneklerinin en değerli yönlerini harmanlayan dengeli bir yaklaşımı teşvik etmiştir. Bu çabalarla, Fârâbî, Helenleşme sürecinde İslam toplumunun karşı karşıya kaldığı meydan okumaları çözmek için daha dinamik ve uyum sağlayabilir bir entelektüel çerçeve oluşturmayı hedeflemiştir.¹⁶²

Fârâbî'nin Helenistik ve İslam düşüncesinin entegrasyonuna yaptığı katkılar, sonraki nesiller için kalıcı bir miras oluşturmuştur. Onun yenilikçi düşünceleri ve derin felsefî analizleri, eğitim, teoloji ve felsefe alanlarında belirgin bir etkiye sahiptir. Fârâbî'nin entelektüel katkılarının öne çıkan yönleri arasında, Platon'un ideolojisinden etkilenen bir filozof olarak ve İslam kültürünün etkisi altındaki bir peygamber olarak devlet başkanının önemini vurgulaması; Platon'un felsefesi ve İslam düşüncesinin unsurlarını bir araya getiren eklektik yaklaşımlar, İslam felsefesi tarihinde önemli bir entelektüel çaba olarak karşımıza çıkar. Bu yaklaşım, İslam filozoflarının, özellikle Fârâbî, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi düşünürlerin, Platon ve onun takipçisi olan Neoplatonistlerin öğretilerini İslam'ın metafizik ve etik kavramlarıyla bütünleştirerek geliştirdikleri özgün bir felsefî senteze dayanır. Bu sentez, İslam felsefesinde adaletin ve ahlakî değerlerin nasıl yorumlandığına dair derinlemesine bir incelemeye olanak tanır.

Platon'un fikirleri, özellikle "*İdeal Devlet*" ve "*Mağara Alegorisi*" gibi kavramlar, İslam filozofları tarafından ele alınmış ve bu kavramlar İslam'ın kendi ilahiyat ve ahlak anlayışına uyarlanmıştır. Platon'un adalet üzerine olan

¹⁶¹ Çetin, "Erken Dönem İslâm Düşünce Geleneğinde Fârâbî Felsefesi ve Mantığı," s. 710-712.

¹⁶² Tekin, "Ortadoğu'da Helen Kültürü", s. 310-311.

görüşleri, İslam düşüncesinin merkezindeki ahlakî ve toplumsal adalet kavramlarıyla entegre edilmiştir. Özellikle Fârâbî , Platon'un ideal devlet modelini alarak, İslam toplumuna uyarlanmış bir “erdemli şehir” fikrini geliştirmiştir. Bu şehirde adalet, bireylerin kendi doğalarına uygun roller üstlenmeleriyle sağlanır. Platon'un adalet tanımı, bireyin kendine uygun görevleri yerine getirerek toplumsal düzeni sağlaması ilkesine dayanır. Benzer şekilde, İslam felsefesinde adalet, bireylerin Allah'ın emirlerine uygun bir yaşam sürmeleri ve toplumsal dengeyi koruyacak ahlakî davranışlarda bulunmaları olarak anlaşılır. Adalet, hem bireysel hem de toplumsal bir erdem olarak ele alınır ve İslam hukukunun (şariat) temel ilkelerinden biri olarak kabul edilir.

Fârâbî , Platon'un *Devlet* adlı eserinde ortaya koyduğu adalet anlayışını, İslam'ın metafizik kavramlarıyla birleştirerek, felsefî bir bütünlük oluşturmuştur. Ona göre adalet, ilahi bir düzenin dünyadaki yansımasıdır ve erdemli bir toplumun kurulmasında en temel ilkedir. Fârâbî 'nin Platoncu siyaset felsefesi, yöneticilerin hem bilge hem de erdemli olmasını zorunlu kılar. Bu yöneticiler, İslam peygamberleri gibi, ilahi bilgiye sahip olmalı ve halkı adaletle yönetmelidir. İbn-i Sina ise, Platoncu ve Aristotelesçi unsurları bir araya getirerek, insan ruhunun evrensel ahlakî değerlere uygun hareket etmesi gerektiğini savunur. Ona göre, adalet bireyin aklıyla erdemli davranışları seçmesiyle ortaya çıkar ve bu, ruhun ilahi hakikatle bütünlüşmesine yol açar. İbn-i Sina'nın bu görüşü, İslam felsefesindeki adaletin metafizik boyutunu güçlendirmiştir.

İbn-i Rüşd, Platon'un *Devlet* eserine bir şerh yazarak, hem Platon'un felsefesini İslam dünyasına tanıtmış hem de İslamî bağlamda yorumlamıştır. İbn-i Rüşd'e göre, adalet, bireyin ve toplumun ahlakî mükemmelliğe ulaşması için vazgeçilmezdir. Platoncu adalet anlayışını İslamî adalet kavramıyla birleştirirken, İslam'ın eşitlik ve haklar üzerine kurulu sosyal düzenini de göz önünde bulundurmuştur. Ona göre adalet, ilahi iradenin dünyada tecelli etme biçimidir. Adalet, İslam felsefesinde yalnızca toplumsal bir düzenin korunmasıyla ilgili bir kavram değildir. Aynı zamanda ilahi düzenin bir yansıması olarak kabul edilir. Allah'ın en temel sıfatlarından biri olan “*adil*”

olmak, Müslüman filozoflar için adaletin evrensel ve değişmez bir değer olduğunu gösterir. Bu bağlamda, İslam düşüncesi, bireylerin ve yöneticilerin adaleti sağlamak için ahlakî ve dini sorumluluklarını yerine getirmeleri gerektiğini savunur. İslam'ın hukuk sistemi olan şariat, toplumsal adaleti sağlamak için tasarlanmış kapsamlı bir normlar dizisi sunar. Bu normlar, bireyler arasında eşitliği ve hakların korunmasını öngörür. İslam felsefesi ise bu normları teorik olarak inceleyerek, adaletin hem bireysel hem de toplumsal boyutlarını derinlemesine analiz eder. Platon ve İslam düşüncesi arasında kurulan bu eklektik felsefe, İslam dünyasında hem siyasi hem de ahlakî düşüncenin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu sentez, yalnızca İslam felsefesini zenginleştirmekle kalmamış, aynı zamanda Batı dünyasında da etkili olmuştur.

Orta Çağ'da İslam filozoflarının eserleri, Avrupa'da Rönesans düşüncesinin temelini atan önemli felsefi metinler arasında sayılmıştır. Platon'un felsefesi ile İslam düşüncesini birleştiren bu eklektik yaklaşım, İslam felsefesinde adaletin metafizik, ahlakî ve toplumsal boyutlarını zenginleştirmiştir. Adalet, İslam felsefesinde yalnızca bireysel bir erdem değil, aynı zamanda toplumsal düzenin korunması ve ilahi iradenin gerçekleştirilmesi için merkezi bir kavramdır. Bu felsefi yaklaşım, adaletin bir erdem olarak hem bireyler hem de toplum için ne denli önemli olduğunu vurgular ve İslam dünyasında felsefi düşüncenin gelişmesine katkı sağlar. Bu katkılar sayesinde Fârâbî, Helenleşme sürecinde ve sonrasında İslam toplumunun entelektüel manzarasını şekillendirmeye katkıda bulunmuş, fikirlerinin sürekliliğini ve farklı entelektüel gelenekler arasındaki verimli diyalog potansiyelini sergilemiştir.¹⁶³

Helenistik kültürün İslam toplumu üzerinde, özellikle eğitim ve fikir alışverişi alanlarında, derin ve kalıcı bir etkisi olmuştur. İskenderiye Kütüphanesi'nin MÖ 331'de Büyük İskender'in emriyle kurulması, antik Helen felsefesinin hâkim olduğu ve gelişmekte olan bir entelektüel ortamın temelini atmıştır. Helenistik dönem boyunca, Helenizm'in sosyal, kültürel, politik ve ekonomik etkileri yayılarak sonraki devletler ve imparatorluklar üzerinde belirgin bir

¹⁶³ Çetin, "Erken Dönem İslâm Düşünce", s. 712-714.

şekillendirici rol oynamıştır. Helenistik kültürün Orta Doğu'daki kalıcı mirası, İslam'ın ilk dönemlerinde, çeviri faaliyetleri aracılığıyla farklı entelektüel gelenekler arasındaki boşlukları doldurmuştur.

Bu bağlamda Fârâbî, İslam felsefesinin gelişiminde merkezi bir figür olarak karşımıza çıkar. Helenistik ve İslami düşünceleri başarıyla birleştirme yeteneğiyle, sonraki nesiller üzerinde etkili olacak zengin bir entelektüel miras bırakmıştır. Peripatetik ekolün ikinci kurucusu olarak bilinen Fârâbî, Kindî'nin atmış olduğu temeller üzerine inşa ederek, Aristoteles felsefesini İslam düşüncesine entegre etmiştir. Fârâbî'nin çalışmaları, İslam düşüncesine yeni bir perspektif kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda İslam dünyası ile diğer entelektüel gelenekler arasında yapıcı bir diyalogun temellerini de atmıştır.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Yeşilçayır, "Arabi'nin Eğitim Felsefesi Bağlamında Din ve Felsefeyi Konumlandırışı", s. 58-59.

3. BÖLÜM

İBN-İ HALDÛN'UN TOPLUM ANLAYIŞI

İbn-i Haldûn, tarihsel süreçler ve toplumlar üzerine derinlemesine düşünceleriyle tanınan, İslam dünyasının en etkili düşünürlerinden biridir. "Mukaddime", toplum biliminin temellerini atan bir çalışma olarak kabul edilir ve tarih, devlet ve toplum anlayışına dair özgün görüşleri içerir. İbn-i Haldûn'un *toplum anlayışı*, *asabiyyet (sosyal dayanışma)* kavramı etrafında şekillenir ve toplumların gelişimini, yükselişini ve çöküşünü açıklamaya çalışır. İbn-i Haldûn'un toplum anlayışının kökeni, Aristoteles gibi diğer filozofların da benimsediği, insanın doğası gereği sosyal varlıklar olduğu düşüncesine dayanır. İbn-i Haldûn'a göre, insanlar ancak toplumsal bir bağlam içinde gerçek anlamda var olabilirler, çünkü tüm bireysel çabaların ve başarıların temeli toplumsal ilişkilerdir. Bireyler ve içinde yaşadıkları topluluklar arasındaki karşılıklı bağımlılığa dikkat çeken ve İbn-i Haldûn'un bu yaklaşımı, insan doğasının sosyal yönünü ve toplumsal bağların gücünü ön plana çıkarmaktadır.¹⁶⁵

İbn-i Haldûn'a göre, her toplumun doğal bir evrim süreci vardır. Bu süreç, göçebelikten yerleşik hayata, oradan da uygarlık ve devlet kurma aşamasına kadar ilerler. Ancak bu evrim, aynı zamanda toplumun yozlaşmasına da yol açabilir. İbn-i Haldûn, kentleşen nüfusun zamanla 'iyi değerlerden' uzaklaştığını ve yozlaştığını belirtir. Bu durum, sosyal çatışmaların ve toplumsal değişimlerin ana nedenlerinden biridir. Devletin, bir toplumdaki birlik ve refahı sağlamak için gerekli olan dayanışma ruhu veya asabiyyenin zirvesini temsil ettiğine inanır. Bu kavramın somut bir örneği, güçlü asabiyye bağının, yerleşik toplumlar üzerinde askeri üstünlük ve egemenlik sağlamaya olanak tanıdığı Bedevi toplumlarında gözlemlenir. İbn-i Haldûn'un toplumsal değişim ve çatışma üzerine düşünceleri, modern sosyolojik teorilerin öncüsü olarak kabul edilir ve çalışmaları Hegel, Marx ve Durkheim gibi düşünürleri

¹⁶⁵ Özdemir, "Kültürlerarası İletişim", s. 29-33.

etkilemiştir. Bu düşünceler, toplumsal yapıların dinamiklerini ve bu yapıların nasıl evrildiğini anlamada önemli bir temel oluşturur.¹⁶⁶

İbn-i Haldûn, toplumsal kalkınmanın sağlanmasında grup dayanışmasının önemini vurgular. İş bölümünü, toplumsal iş birliğini teşvik etmede ve toplum içindeki birliği sürdürmede kritik bir faktör olarak görür. Ayrıca İbn-i Haldûn'un teorileri, Türkiye'deki bireysel ve toplumsal sorunlar gibi güncel meselelerin ele alınmasında değerli görüşler sunar. Modern bilim insanları, onun insan ihtiyaçlarına, tüketim kültürüne ve toplumsal dinamiklere ilişkin anlayışını inceleyerek, İbn-i Haldûn'un fikirlerinin günümüz dünyasındaki geçerliliği ve uygulanabilirliği konusunda daha derin bir takdir kazanabilirler.¹⁶⁷

İbn-i Haldûn'un modern sosyoloji ve antropolojiye olan etkisi, bu disiplinlere temel hazırlayan toplum anlayışından kaynaklanmaktadır. İnsanları türlere, toplumları kategorilere ayırması ve iklimleri farklı bölgelere göre sınıflandırması, sosyoloji ve antropolojinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca, İbn-i Haldûn'un *Mukaddime* eseri, sosyoloji, tarih, iktisat, antropoloji ve siyaset bilimi gibi çeşitli alanlara yayılan özgün fikirler içermekte ve bu da onun teorilerinin modernliğini ve geniş çapta uygulanabilirliğini göstermektedir.¹⁶⁸

İbn-i Haldûn'un sosyal bilimler alanına yaptığı sayısız katkılara rağmen teorileri bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerden biri, onun siyaset ve toplum anlayışının Aristoteles'inki gibi organizmacı bir kozmolojiye dayanmamasıdır. İlave olarak, ılıman iklim kuşağının medeniyetlerin gelişmesi için en elverişli bölge olduğunu savunan iklim teorisi, aşırı basitliği ve insan toplumlarının karmaşıklığını yeterince açıklamaması nedeniyle eleştirilmiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Ergin Ergül, "İbn-i Haldûn'un Temel Kavramlarının Devlet Teorisi Işığında Çevirisi", *Ombudsman Akademik*, C. 8, S. 15 (2022), s. 54-55.

¹⁶⁷ Sema Yılmaz Genç, "İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde 'Refah Devleti' ve 'İktisadi Kalkınma' Düşüncesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1 (2015), s. 148-150.

¹⁶⁸ Behçet Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç: İbn-i Haldûn'da Sosyal Bilim Düşüncesinin Doğuşu", *Antakiyat*, C. 2, S. 1 (Haziran 2019), s. 98-99.

¹⁶⁹ Arif Özaydın, İbrahim Arslan ve İlyas Bayar, "İbn-i Haldûn'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler", *İlahiyat Akademi*, C. 13 (Haziran 2021), s. 44-45.

İbn-i Haldûn'un teorileri, günümüz sosyolojisi anlayışına uygun olarak toplum ve devleti ayrı varlıklar olarak ele alması nedeniyle günümüz toplumlarına hala uygulanabilmektedir. İbn-i Haldûn'a göre, insan ancak bir toplum içinde var olabilir ve başarısı, kendisini çevreleyen sosyal yapılar ve ilişkilere bağlıdır. Devlet ve siyasete ilişkin görüşleri, her toplumun işleyişinin tam olarak anlaşılabilmesi için anlaşılması ve ortaya çıkarılması gereken kendine özgü yapıya sahip olduğunu vurgular. Bu bakış açısı, sosyal hayatın ve hukukun modern sosyologlarla karşılaştırılabilir düzeyde analiz edilmesine olanak tanır ve İbn-i Haldûn'un teorilerinin günümüz dünyasında devam eden geçerliliğini ve uygulanabilirliğini gösterir.¹⁷⁰

3.1. İbn-i Haldûn'un Hayatı ve Entelektüel Mirası

İbn-i Haldûn, zengin bir siyasi ve entelektüel geçmişe sahip bir ailede doğmuştur. Büyükbabası Muhammed, Bicaye'de (Bougie) önemli bir siyasi mevki olan hacip konumuna yükseldikten sonra siyasi hayattan çekilerek ibadete yönelmiştir. İbn-i Haldûn'un babası Muhammed ise, hükümete üst düzey bir pozisyon elde etmiş, ancak hayatının ilerleyen dönemlerinde o da benzer şekilde dini uğraşlara ağırlık vermiştir. Bu aile geçmişi, İbn-i Haldûn'a eğitim ve kariyerinde başarılı olması için gerekli kaynakları ve beklentileri sağlamıştır.¹⁷¹

İbn-i Haldûn'un eğitimi ve entelektüel gelişimi, önceki etkili düşünürlerin eserleriyle sağlam bir temel üzerine kurulmuştur. Yaptığı çalışmalar, ekonomilerin ve toplumların nasıl gelişip gerilediğini anlamaya yönelik kapsamlı bir bilimin eksikliğini ortaya koymuştur. İbn-i Haldûn, tarihî ve güncel olayları derinlemesine analiz ederek medeniyet teorisini geliştirmiştir. Bu yenilikçi yaklaşım, medeniyetler arasındaki karmaşık ilişkileri ve bunların yükseliş ve düşüşünü etkileyen faktörleri incelemesine olanak tanımıştır.¹⁷²

¹⁷⁰ Nurhayat Çalışkan Akçetin, "İbn-İ Haldun'un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 24 (Eylül 2017), s. 360-361.

¹⁷¹ Franz Roshental ve Ali Benli, "İbn Haldûn'un Biyografisine Yeniden Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 44 (Mart 2014), s. 350-351.

¹⁷² Özaydın vd., "İbn-i Haldûn'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler", s. 44-45.

Ayrıca, İbn-i Haldûn'un entelektüel gelişimi, İslam geleneğinin sunduğu özgün koşullar tarafından şekillendirilmiştir. Onun eğitim anlayışı, bilginin deneyimsel öğrenme yoluyla ve zaman içinde aşamalı olarak edinilmesinin önemini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım büyük olasılıkla onun felsefe ve mantık eğitimi aldığı dönemden etkilenmiştir.¹⁷³ Sonuç olarak, İbn-i Haldûn, geliştirdiği umran teorisi ve toplumların yükseliş ve çöküş döngülerine dair analizleriyle Osmanlı entelektüel geleneğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Osmanlı düşünce dünyasında tarih, siyaset ve sosyoloji alanında derinlemesine etkiler bırakan İbn-i Haldûn, devletlerin güçlenme ve zayıflama süreçlerini analiz eden *mukaddime* gibi eserleriyle, yalnızca kendi döneminde değil, günümüz medeniyet çalışmaları üzerinde de kalıcı bir etki yaratmaya devam etmektedir. Modern sosyal bilimlerin kurucusu olarak kabul edilen bu yaklaşımı, toplumsal yapının işleyişine dair geliştirdiği gözlemlerle günümüzde de geçerliliğini koruyarak tarih ve sosyoloji alanında çalışan araştırmacılara ışık tutmaktadır.

İbn-i Haldûn'un *Mukaddime* olarak bilinen eseri, onun yedi ciltlik dünya tarihi çalışması *Kitâbu'l-İber*'e kapsamlı bir giriş niteliğindedir. Bu dikkat çekici eser, tarih, sosyoloji, ekonomi ve siyaset gibi çok çeşitli disiplinleri kapsar. Siyasi hayattan emekli olduktan sonra yazılan bu kitap, İbn-i Haldûn'un derinlemesine disiplinlerarası anlayışını ve İslam düşüncesine olan eşsiz katkılarını yansıtmaktadır. *Mukaddime* üç ana bölüme ayrılmış olup, girişinde İbn-i Haldûn'un önceki düşünürlerin eserlerini titizlikle incelediği ve sosyal bilimler alanında henüz yeni bir bilimin kurulmamış olduğu sonucuna vardığı bir önsöz bulunmaktadır.¹⁷⁴

İbn-i Haldûn'un sosyoloji ve siyaset bilimine yaptığı entelektüel katkılar, onun teorilerinin çevrilmesiyle birlikte daha da önem kazanmıştır. *Mukaddime*'nin yayımlanması, ona sosyolojinin öncüsü unvanını kazandırmış ve eser, geniş ölçekte devlet ve medeniyet durumlarına odaklanarak toplumların şekillenmesinde siyasi görevlerin rolünü

¹⁷³ İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 2021.

¹⁷⁴ Aslı Coşkun ve Muhammed Ali Cankatar, "Mukaddime'de İnsan, Toplum ve Toplumsal Yaşam Üzerine İnceleme", *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, Yıl: 2018, s. 85.

vurgulamıştır. İbn-i Haldûn'un yenilikçi fikirleri, gelecekteki bilim insanlarının devlet idaresi, yönetim ve medeniyetlerin yükselişi ve çöküşünün karmaşıklıklarını keşfetmelerine temel oluşturmuştur. Bu kavramlar, günümüze dek sosyoloji ve siyaset bilimi disiplinlerini etkilemeye devam etmektedir.¹⁷⁵ Onun düşünceleri, Osmanlı düşüncesinde belirgin bir etki bırakmış ve İslam dünyasında geniş çapta incelenip tartışılmıştır. Ayrıca İbn-i Haldûn'un çalışmaları, Türkiye, Ortadoğu ve Arap Dünyası'nda sıkça analiz edilen ve tartışılan teorileriyle önemini korumaktadır.¹⁷⁶ İbn-i Haldûn'un evrensel değere sahip, kapsamlı teorileri, organizmacı bir toplum ve devlet anlayışının geliştirilmesine katkıda bulunmuş ve bu yaklaşım, insanı tüm bağlardan kopuk, bağımsız bir varlık olarak gören ilerlemeci tarih tasarımlarında da kendini göstermiştir.¹⁷⁷

İbn-i Haldûn, modern tarih yazımının, sosyolojinin ve ekonominin öncülerinden biri olarak kabul edilir. Eserleri ve fikirleri Batı dünyasında tanınmaya başladıkça, *Mukaddime* ve İbn-i Haldûn, İslam dünyasındaki Arap toplumları arasında da popülerlik kazanmıştır.¹⁷⁸ İbn-i Haldûn'un sosyal teorisinde asabiyye kavramı, toplumların oluşumu ve yapılanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Asabiyye, bir topluluk içerisindeki bireyler arasında, onların birlikte çalışmalarını ve ortak hedeflere ulaşmalarını sağlayan bağları, sinerjiyi veya sosyal uyumu ifade eder.¹⁷⁹ Ona göre, devletlerin ortaya çıkışı ve çöküşü, her toplumun kendine özgü sosyal değişimlerinden kaynaklanır. Bu yaklaşım, İbn-i Haldûn'un çağının durumunu evrensel kavramlarla; toplum, iktidar, egemenlik ve mülkiyet gibi unsurlarla ele almasını sağlar.

¹⁷⁵ Batur, “Bilim Tarihinde Bir Dönemeç”, s. 98-99.

¹⁷⁶ Yılmaz Genç, “Refah Devleti ve İktisadi Kalkınma”, s. 148-150.

¹⁷⁷ Şura Arslan Dilber, *İbn-i Haldûn'un Devlet ve Siyaset Teorisi*, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kütahya 2020, s. 8-13

¹⁷⁸ Özgür Atakan, *Ahmet Mithat Efendi'nin Edebi Eserlerinde Toplum ve Eğitim*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitimin Kültürel Temelleri Anabilim Dalı, Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Programı, Ankara, Ekim 2018, s. 96-100.

¹⁷⁹ Batur, “Bilim Tarihinde Bir Dönemeç”, s. 98-99.

İbn-i Haldûn'a göre medeniyetler arası çatışmaların temelinde yatan neden, değer farklılıkları değil, güç ve kaynaklar için yapılan mücadeledir.¹⁸⁰

İbn-i Haldûn, toplumların döngüsel doğasına dair gözlemleriyle de dikkat çeker. Göçebelik, yerleşim ve gerileme arasındaki dinamikleri ele alırken, insan yaşamının toplum ve medeniyetle iç içe geçtiğini vurgular. Coğrafya ve iklim gibi çevresel faktörlerin, toplulukların kaderini belirlemede önemli bir rol oynadığını öne sürer. İbn-i Haldûn'un teorileri, sosyal değişimleri tetikleyen temel faktörleri derinlemesine inceleyerek, toplumların doğası ve evrimi hakkında değerli içgörüler sunar.¹⁸¹ İbn-i Haldûn, 14. yüzyılın önde gelen İslam düşünürlerinden biri olarak, kültürün toplumları şekillendirme ve etkileme sürecindeki önemli rolünün farkındaydı. Ona göre insanlar, hayvanlar dünyasından ayrı, yaratılış ve yok oluş döngülerine dayanan benzersiz bir varoluş evreni yaratmaktadır. İbn-i Haldûn'un iklim teorisi, iklim ve coğrafyanın toplumların karakteristik özelliklerini ve gelişimini belirlemede kritik faktörler olduğunu öne sürer. Bu bağlamda, kültürün evriminde iklim ve coğrafyanın toplumsal kalkınmaya etkileri, insan ihtiyaçları ile tüketim kültürü arasındaki etkileşimler ve asabiyye yani sosyal uyumun toplumu bir arada tutma kapasitesi gibi temel faktörleri belirlemiştir.¹⁸²

İbn-i Haldûn ayrıca, ekonomi ile toplum arasında derin bir bağ olduğunu savunmuştur. Ekonomik faktörlerin, toplumsal yapıları ve kalkınmayı nasıl etkilediğini öne sürerek, Bedevi toplumunun güçlü asabiyyesinin yerleşik toplumlar üzerinde askeri üstünlük ve egemenlik sağladığını ve bu durumun kaynaklar ve mülkiyet üzerinde kontrole yol açtığını iddia etmiştir. İbn-i Haldûn, kabileleri sosyolojik ve beşerî coğrafya perspektifinden gözlemleyerek, ekonomi ve toplum arasındaki etkileşimlere dair değerli içgörüler elde etmiştir.¹⁸³ Mesela ona göre medeniyetler arası çatışmaların

¹⁸⁰ Bilge Durutürk, "İbn Haldun'un 'Asabiye' Kavramına 'Millet' Kavramı Üzerinden Bir Bakış". *Artıbilim Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1 (2019), s. 5-6.

¹⁸¹ Cemalettin Şahin ve Rauf Belge, "İbn-i Haldûn'da Coğrafi Determinizm". *Akademik Bakış Dergisi*, 57 (Eylül- Ekim 2016), s. 439.

¹⁸² Esra Yıldız Turan, "Türk İslam Düşünce Sisteminde İbn-i Haldûn'un Devlet Nazariyesi". *Atatürk İletişim Dergisi*, 9 (2015), s. 199-200.

¹⁸³ Rukiye Yiğit, "İbn-i Haldûn ve İktisadi Görüşleri". *Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2021), s. 8-9.

temelinde yatan neden, değer farklılıkları değil, güç ve kaynaklar için yapılan mücadeledir.¹⁸⁴

Eğitim ve bilgi, İbn-i Haldûn'un toplumun gelişimindeki temel bileşenler olarak gördüğü unsurlardır. Onun *Mukaddime* adlı eseri, öğretim yöntemleri, sınıf yönetimi ve çocuk eğitimi gibi eğitimin sosyolojik ve psikolojik yönlerine dair kapsamlı görüşler sunar. Bunun yanında, genel eğitim, öğretim yöntemleri ve çocuk eğitiminde belirgin ilkelerin yanı sıra öğretmenlerin sahip olması gereken nitelikler üzerine de önemli katkılarda bulunmuştur. İbn-i Haldûn'un teorisinin derinlemesine incelenmesi, toplumların geçirdiği evrimsel süreçlerin daha iyi anlaşılmasına olanak tanır.¹⁸⁵

İbn-i Haldûn, toplumların ve bireylerin ekonomik davranışlarını derinlemesine analiz etmenin, tarihsel süreçleri anlamının kilit unsurlarından biri olduğuna inanmıştır. Ona göre, insanların ekonomik faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini tam olarak kavrayabilmek için, öncelikle insanların temel ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçların tatmin edilme süreçlerini incelemek gereklidir. İbn-i Haldûn, insanların doğuştan gelen ihtiyaçlarının yanı sıra, zamanla bu ihtiyaçlara eklenen sosyal ve kültürel unsurların, tüketim alışkanlıklarını şekillendirdiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, insanların sadece biyolojik hayatta kalma gereksinimlerinin değil, aynı zamanda sosyal statü, prestij ve konfor arayışlarının da ekonomik davranışları üzerinde belirleyici olduğunu savunur. İbn-i Haldûn'a göre, bir toplumun ekonomik yapısı, o toplumdaki bireylerin yaşam standartlarını belirleyen temel faktörlerden biridir ve bu yapı, aynı zamanda o toplumun sosyal, kültürel ve siyasi düzenini de şekillendirir. İnsanların mal ve hizmetlere yönelik talepleri, toplumların ekonomik ilişkilerini ve üretim süreçlerini doğrudan etkiler. Bu nedenle, insanların ekonomik faaliyetleri incelenirken, bu faaliyetlerin ardındaki ihtiyaçlar, istekler ve tüketim kalıpları da dikkate alınmalıdır. İbn-i Haldûn, tüketim kültürünün, özellikle lüks tüketime olan eğilimlerin, toplumların çöküş sürecine nasıl katkıda

¹⁸⁴ Durutürk, "İbn Haldûn'un 'Asabiye' Kavramına 'Millet' Kavramı Üzerinden Bir Bakış". s. 5-6.

¹⁸⁵ Zülfü Demirtaş ve Fatih İpek, "İbn-i Haldûn'un Eğitim Anlayışında Bir Değer Olarak İnsan". *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 3/6 (Güz 2012), s. 21-22.

bulunabileceğini de incelemiştir. Ona göre, aşırı lüks tüketim ve bu tüketimi destekleyen ekonomik yapılar, toplumların ekonomik ve sosyal dayanıklılığını zayıflatarak, zamanla bu toplumların yıkılmasına neden olabilir. Dolayısıyla, İbn-i Haldûn, insanların ve toplumların ekonomik davranışlarını anlamak için, sadece üretim süreçlerine ve ekonomik verimliliğe odaklanmanın yetersiz kalacağını; bunun yanı sıra, bireylerin ihtiyaçlarını, bu ihtiyaçların nasıl karşılandığını ve tüketim alışkanlıklarının toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini de dikkate almanın zorunlu olduğunu savunmuştur. Bu bakış açısı, İbn-i Haldûn'un sosyal bilimler ve ekonomi alanındaki öncü görüşlerinin temelini oluşturur ve modern sosyolojik ve ekonomik analizlerin de öncülü olarak kabul edilir.¹⁸⁶

3.2. İbn-i Haldûn'un Toplumun Doğası ve Evrimi Üzerine Görüşleri

İbn-i Haldûn'un sosyolojik teorisinin merkezinde yer alan “asabiyye” kavramı, bir topluluk içindeki bireyler arasındaki sosyal uyum ve dayanışmayı ifade eder. Bu fikir, yoğun asabiyye bağlarının sadece birliği teşvik etmekle kalmayıp, aynı zamanda bu grupları askeri hakimiyetle güçlendirerek daha yerleşik toplumlar ve kaynaklar üzerinde kontrol sahibi olmalarını sağlayan Bedevi toplumlarında özellikle belirgindir. İbn-i Haldûn'un asabiyye analizi salt sosyal veya kültürel uyumun ötesine geçer; kabile dayanışması ile bunun siyasi güç ve toplumsal egemenlik açısından sonuçları arasındaki dinamik etkileşimi kapsar. İbn-i Haldûn, asabiyyenin rolünü inceleyerek sosyal bağların devletlerin ve imparatorlukların oluşumuna ve genişlemesine nasıl katkıda bulunduğunu anlamak için bir çerçeve sunar ve sosyal uyumun tarihi ve siyasi manzara üzerindeki derin etkisini gösterir.

İbn-i Haldûn'un medeniyetlerin döngüsel doğasına ilişkin açıklaması, onun daha geniş felsefi ve tarihi perspektiflerini desteklemektedir. Medeniyetlerin, tıpkı canlılar gibi, doğal bir doğum, büyüme, olgunluk ve sonunda gerileme döngüsünden geçtiğini öne sürer. Bu döngüsel model, asabiyye, yönetim, ekonomik koşullar ve dış tehditler gibi çeşitli faktörlerden etkilenir. İbn-i

¹⁸⁶ Demirtaş ve İpek, “İbn-i Haldûn’un Eğitim Anlayışında Bir Değer Olarak İnsan”. s. 21-22.

Haldûn, bir medeniyetin canlılığını ve uzun ömürlülüğünü, onun doğuştan gelen sosyal bütünlüğü ve liderliğinin etkinliği ile ilişkilendirir. Medeniyetlerin yükselişi ve çöküşüne ilişkin içgörüler, insan toplumlarının geçici doğasının altını çizer ve bir medeniyetin başarılarının zirvesinin çoğu zaman gerilemesinin habercisi olduğunu vurgular. Bu bakış açısıyla İbn-i Haldûn, tarih boyunca imparatorlukların yükselişine ve çöküşüne yön veren kalıplara ışık tutarak tarihsel dinamiklerin zamansız bir analizini sunar.

Toplumsal kalkınmada çevre ve coğrafyanın rolü, İbn-i Haldûn'un düşüncesinin bir başka önemli yönüydü. Fiziksel çevrenin bir toplumun ekonomik, sosyal ve politik gelişimini önemli ölçüde etkilediğini ileri sürerek coğrafi determinizm kavramını oluşturmada öncü bir isimdi. İbn-i Haldûn, coğrafyanın kaynakların kullanılabilirliğini, nüfusun yaşam tarzını ve sosyal yapısını etkilediğini ve sonuçta medeniyetlerin kaderini şekillendirdiğini gözlemledi. Gözlemleri onu, toplumların yalnızca insani çabaların ürünü olmadığı, aynı zamanda içinde geliştikleri coğrafi bağlamda da derin köklere sahip olduğu sonucuna varmaya yöneltti. İnsan toplumları ve çevreleri arasındaki etkileşime dair bu anlayış, coğrafyanın tarihsel ve toplumsal evrimin gidişatını nasıl belirleyebileceğine dair derin bir anlayış sunar.¹⁸⁷

İbn-i Haldûn'un vergilendirmeye ilişkin görüşleri, maliye politikaları, toplumsal sağlık ve ekonomik üretkenlik arasındaki etkileşimin anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Kapsamlı analizine göre, halk ve üreticiler üzerindeki aşırı vergilendirme, bir toplumun genel refahı ve ekonomik çıktısı üzerinde zararlı bir etkiye yol açabilir. İbn-i Haldûn, vergiler yüksek olduğunda bireylerin üretken emekle meşgul olma teşvikinin azaldığını, bunun da ekonomik faaliyette ve refahta azalmaya yol açtığını savundu. Bu da kamu hizmetleri ve refah için mevcut kaynakları azaltarak toplumun sağlığını etkiler ve sonuçta toplumsal ilerlemeyi ve üretkenliği zayıflatır. Onun gözlemleri, vergi politikasının toplumsal refahı ve ekonomik üretkenliği engellemek yerine teşvik etmesini sağlamak için gereken hassas dengenin altını çizer.

¹⁸⁷ Batur, “Bilim Tarihinde Bir Dönemeç”, s. 99-100.

İbn-i Haldûn'un merceğinden bakıldığında, medeniyetin refahının göstergeleri arasında ticaret ve ticaretin gelişimi öne çıkar. Ticaretin ve ticaretin gelişmesinin, medeniyetlerin gelişmesi ve refahı için bir katalizör görevi gördüğünü öne sürdü. Bu görüş, ekonomik alışverişin ve malların, fikirlerin ve insanların hareketinin önemini vurgulamaktadır. İbn-i Haldûn, ticaretin nasıl yapıldığını şu şekilde detaylandırmıştır:

- Ekonomik genişleme için yeni pazarlar ve fırsatlar açar.
- Kültürel alışverişi ve fikirlerin yayılmasını teşvik eder, bu da yenilikçiliği ve ilerlemeyi sağlar.
- Çeşitli beceri ve mesleklere talep yaratarak emeğin uzmanlaşmasına yol açar, toplumun üretkenliğini ve gelişmişliğini artırır.

Bu ilkeler, ticaretin ekonomik refah ve medeniyetin ilerlemesi arasındaki içsel bağı göstermekte ve ticaretin toplumların sosyal ve ekonomik dokusunda oynadığı kritik rolü vurgulamaktadır.¹⁸⁸

Mesleki uzmanlaşmanın önemi ve toplumsal ilerleme üzerindeki etkileri İbn-i Haldûn tarafından derinlemesine ele alınmıştır. Mesleklerde uzmanlaşmanın bir toplumun ilerlemesi ve verimliliği için çok önemli olduğuna inanıyordu. Toplumlar, işbölümü yaparak ve bireylerin başarılı oldukları belirli görevlere odaklanmasına izin vererek, daha yüksek düzeyde üretkenlik ve yenilik elde edebilir. Mesleki uzmanlık şunları sağlar:

- Kişiler kendi alanlarında uzmanlaştıkça bireysel görevlerde verimlilik ve yeterlilik artar.
- Uzmanlaşmış bilgi yeniliği teşvik eder, bu da yeni teknolojilerin ve metodolojilerin geliştirilmesine yol açar.
- Mal ve hizmetlerin nitelik ve niceliği arttıkça ekonomik büyüme artar.

İbn-i Haldûn'un toplumsal ilerlemede mesleki uzmanlaşmanın rolüne dair içgörüsü, onun sosyal ve ekonomik kalkınmayı yönlendiren karmaşık dinamiklere ilişkin anlayışını göstermektedir. Uzmanlaşmanın faydalarını

¹⁸⁸ Genç, "İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde 'Refah Devleti' ve 'İktisadi Kalkınma' Düşüncesi," s. 148-150.

vurgulayarak, toplumların gelişmesini ve gelişmesini sağlayan temel mekanizmanın altını çizer.¹⁸⁹

İbn-i Haldûn'un çığır açan eseri *Mukaddime*, otorite, yönetim ve asabiyye arasındaki karmaşık dinamikleri ortaya koyarak toplum içindeki birleştirici güçleri anlamanın temelini atar. Asabiyye, İbn-i Haldûn'un tanımladığı şekliyle bireyleri birbirine bağlayan, yönetimi kurma ve sürdürme yeteneğine sahip birleşik bir grup oluşturan sosyal uyum ve dayanışmadır. Bu kavram, toplumların nasıl evrildiklerini, yapı ve düzenlerini nasıl sürdürdüklerini anlamada çok önemlidir. Otorite ile asabiyye arasındaki ilişki, İbn-i Haldûn'un analizinde merkezi bir temadır ve asabiyyenin gücünün yönetimin istikrarını ve etkinliğini nasıl doğrudan etkilediğini gösterir. İbn-i Haldûn, gözlemleri aracılığıyla, bir toplumun asabiyyesinin canlılığının, yönetim organlarının kurulmasında ve dayanıklılığında etkili olduğunu ve sonuçta toplumun yönetime yönelik dayanıklılığını ve kapasitesini belirlediğini öne sürer.¹⁹⁰

Devletlerin kırılganlığına ve hanedanların gerilemesine yönelik eleştirisinde İbn-i Haldûn, siyasi ve sosyal evrimin döngüsel doğasını derinlemesine inceler. Bir hanedanın ömrünün doğası gereği sınırlı olduğunu ileri sürer ve bunu, hanedanı kuran ilk dayanışma ve amacın yerini lüks ve kayıtsızlığın almasıyla asabiyyenin zaman içinde kademeli olarak aşınmasına bağlar. İbn-i Haldûn'un gözlemleri, güçlü asabiyye olmadan devletlerin iç uyumsuzluklara ve dış tehditlere karşı duyarlı hale geldiğini öne sürer. Bu bakış açısı, imparatorlukların nasıl ve neden çöktüğünün anlaşılmasına bir katkı olup, salt güç kullanımının ötesinde toplumsal bütünlüğü ve amacı sürdürmenin önemini vurgular.

Etkili liderlikte tiranlık ve adalet arasındaki denge, İbn-i Haldûn'un derin bir anlayışla araştırdığı bir konudur. Bir yöneticinin veya liderliğin başarısının yalnızca mutlak gücün kullanılmasına değil, aynı zamanda adaleti ve yönetilenlerin refahını koruma becerisine de bağlı olduğunu öne sürer. İbn-i

¹⁸⁹ Melih Kuran ve Mustafa Çöpoğlu, "İbn-i Haldûn'da Çalışma Hayatına Yönelik Üç Temel Kavramın İncelenmesi: Çalışma, Emek Değer ve İş Bölümü," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 38 (2019), s. 135-136.

¹⁹⁰ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 99-100.

Haldûn'un liderlik modeli, liderin otoritesinin adaleti koruma, toplumun refahını ve istikrarını sağlama sorumluluğu ile dengelendiği bir dengeyi savunur. Bu denge, liderliğin sürdürülebilirliği ve tiranlığın önlenmesi açısından hayati öneme sahiptir. İbn-i Haldûn, bunun asabiyyenin parçalanmasına ve sonunda devletin gerilemesine yol açabileceği konusunda uyarır. Bu sayede, bir toplumun yönetiminde ahlak liderliğin önemine dair eskimeyen bir çerçeve sunar.

İbn-i Haldûn'un görüşlerinden önemli ölçüde yararlanılarak, sosyal uyum ve ahlakî düzenin korunmasında eğitimin rolü abartılamaz. İbn-i Haldûn, Mukaddime'de eğitimin nasıl hem sosyal dayanışmanın hem de toplumdaki ahlakî değerlerin korunmasının temeli olarak hizmet ettiğini ana hatlarıyla belirtir. Şunu öne sürer:

- Eğitim, kolektif kimliği ve karşılıklı desteği teşvik ederek toplumun üyeleri arasında bir asabiyye (sosyal uyum) duygusu aşılar.
- Aynı zamanda bireylerin davranış ve etkileşimlerine yön veren ahlakî değerleri de aşılayarak toplumsal yaşamın uyumlu ve düzenli olmasını sağlar.
- Eğitim sayesinde toplumlar kültürel miraslarını ve değerlerini nesillere aktarabilir, kimliklerini ve devamlılıklarını koruyabilirler.

Bu bakış açısı, eğitimin toplumsal kalkınma ve istikrar için bir araç olarak vazgeçilmez rolünün altını çizer ve eğitimin salt bilgi aktarımının ötesindeki önemini vurgular.

Göçebe bir medeniyetten yerleşik bir medeniyete geçiş, İbn-i Haldûn'un medeniyetlerin gerileyişine yol açan dinamikleri araştırdığı toplumsal evrim analizinde önemli bir noktaya işaret eder. İbn-i Haldûn'a göre:¹⁹¹

- Sanatların, bilimlerin ve zanaatların gelişmesiyle karakterize edilen yerleşik kültür, medeniyetin başarılarının zirvesini ifade eder.
- Bununla birlikte, yerleşik yaşamın bolluğu ve rahatlığı asabiyyenin (toplumsal uyumun) kaybına ve toplumu daha önceki, daha eski

¹⁹¹ Yanardağ, “İbn-i Haldûn’a Göre Liderin ya da İyi Bir Hükümetin Nitelikleri ve Tek Kişinin İktidarı,” s. 275.

dönemlerinde ayakta tutan sağlam ahlakî ve toplumsal dokunun aşınmasına yol açabilir.

- Devletin kaynaklarının aşırı genişlemesi ve liderliğin yozlaşması nedeniyle bu düşüş daha da kötüleşir, bu da siyasi otoritenin ve sosyal düzenin zayıflamasına yol açar.

İbn-i Haldûn'un analizi, toplumsal yükseliş ve düşüşe ilişkin döngüsel bir bakış açısı sunarak, kültürel ve medeniyetsel ilerlemelerin kritik ancak sıklıkla gözden kaçırılan sonuçlarını vurgular.

Entelektüel gelişimin toplumların yükselişi ve çöküşü üzerindeki etkisi, İbn-i Haldûn'un katkılarının özellikle aydınlatıcı olduğu başka bir alandır. İbn-i Haldûn'a göre:¹⁹²

- Entelektüel ilerlemeler yeniliği, eleştirel düşünmeyi ve kültürel zenginleşmeyi teşvik ederek bir medeniyetin gelişmesine katkıda bulunur.
- Ancak entelektüalizm tek başına bir toplumu ayakta tutamaz; güçlü ahlakî ve sosyal temeller olmadan entelektüel başarılar kibre, bölünmeye ve nihayetinde toplumsal çürümeye yol açabilir.
- Entelektüel gelişim ile güçlü sosyal bağların ve ahlakî değerlerin sürdürülmesi arasındaki denge, herhangi bir medeniyetin uzun vadeli istikrarı ve refahı için hayati öneme sahiptir.

İbn-i Haldûn'un gözlemleri, entelektüel ilerlemenin iki uçlu doğasını vurgular ve entelektüel başarıları sağlam bir ahlakî ve sosyal çerçeveye oturtmanın önemini belirtir.

3.3. Külli Ruh Kavramı ve Toplumsal Bağların Anlamı

İbn-i Haldûn, İslam düşünce tarihinde sosyoloji ve tarih bilimlerinin kurucu isimlerinden biri olarak kabul edilir. *Mukaddime*, sadece tarihsel bir anlatı değil, aynı zamanda toplumsal yapılar ve insan davranışları üzerine

¹⁹² Burhan Baş, “İbn-i Haldûn’a Göre Toplumların Karakteristik Özellikleri,” *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2, no. 2 (Aralık 2022), s. 380-382.

derinlemesine analizler içerir. İbn-i Haldûn'un topluma bakışında “*Külli Ruh*” (*kolektif ruh*) kavramı, merkezi bir yer tutar. Bu kavram, toplumları bireylerin toplamından ibaret olarak görmekten ziyade, onların bir bütünlük içinde işleyen organik yapılar olarak ele alınmasını sağlar. Külli Ruh, toplumu oluşturan bireylerin ötesine geçen bir kolektif bilinci ve ortak ruhu ifade eder ve bu kolektif bilinç, toplumun devamlılığını, dayanışmasını ve uyumunu temin eden bir güç olarak karşımıza çıkar. İbn-i Haldûn’a göre, toplumlar, sadece bireylerin bir araya gelmesiyle oluşmaz; bu bireylerin bir arada yaşayabilmesi ve sürdürülebilir bir toplumsal yapı oluşturabilmesi için ortak bir bilince, yani Külli Ruh’a ihtiyaç vardır. Külli Ruh, bireyler arasındaki sosyal bağları güçlendirir, toplumsal değerleri ve normları şekillendirir ve toplumun uyum içinde işlemesini sağlar. Bu kavram, toplumu bireylerin tekil çıkarlarından veya kısa vadeli menfaatlerinden daha ileri bir seviyede ele alır ve toplumun uzun vadede varlığını sürdürebilmesi için birliğin ve dayanışmanın önemine vurgu yapar.

İbn-i Haldûn'un toplumsal analizinde, toplumun "asabiyet" kavramıyla bağlantılı olarak Külli Ruh’un oluşumu ve evrimi büyük önem taşır. Asabiyet, toplumsal gruplar arasındaki dayanışma, bağlılık ve ortak aidiyet duygusunu ifade ederken, Külli Ruh bu dayanışmanın geniş çapta bir toplumu kapsayacak şekilde bütünleşmesini sağlar. Asabiyet, küçük topluluklar ve kabilelerde güçlü bir dayanışma yaratır; ancak İbn-i Haldûn, bu dayanışmanın ve birliğin sadece küçük gruplarda değil, büyük toplumsal yapılarda da var olması gerektiğini savunur. Bu da ancak Külli Ruh’un, toplumun tüm katmanlarına nüfuz etmesiyle mümkün olur. İbn-i Haldûn’a göre, toplumlar dinamik yapılar olup sürekli bir değişim ve dönüşüm süreci içerisinde. Bu dönüşümleri anlamamanın anahtarı, Külli Ruh’un evrimine bakmaktan geçer. Toplamların yükseliş ve düşüşleri, bu kolektif ruhun gücü ve zayıflığı ile doğrudan ilişkilidir. İbn-i Haldûn, bir toplumun güçlü olduğu dönemlerde Külli Ruh’un da güçlü olduğunu, toplumsal dayanışmanın ve ortak değerlerin güçlü bir şekilde yaşatıldığını belirtir. Ancak zamanla, bireysel çıkarların ön plana çıkması, toplumsal uyumun zayıflaması ve Külli Ruh’un çözülmesi ile birlikte, toplumlar gerileme sürecine girer. Toplumsal değişimlerin temelinde, İbn-i Haldûn'un bakış açısına göre, bu kolektif ruhun farklı

aşamalarda geçirdiği dönüşümler yatar. Toplumlar, yükselme ve çöküş döngüsü içinde hareket ederler ve bu döngü, Külli Ruh'un kuvvetli veya zayıf olduğu dönemlere denk gelir. Külli Ruh'un güçlü olduğu dönemlerde, toplumlar iç uyumlarını korur, dayanışma ve iş birliği güçlenir; ancak bu ruhun çözülmeye başladığı anlarda, toplumsal bağlar zayıflar, kurumlar işlevselliğini kaybeder ve nihayetinde toplumlar gerileme sürecine girer.

İbn-i Haldûn'un Külli Ruh kavramı, sadece toplumsal yapılar üzerinde değil, aynı zamanda siyaset felsefesinde de etkili olmuştur. Bir devletin veya siyasi yapının başarısı, Külli Ruh'un ne kadar güçlü olduğu ile doğrudan bağlantılıdır. İbn-i Haldûn, devletlerin yükseliş ve çöküş döngüsünü açıklarken, bu kolektif bilincin liderler tarafından nasıl yönlendirildiğine dikkat çeker. İbn-i Haldûn'un Külli Ruh kavramı, aynı zamanda İslam ahlakı ve dini bağlamda da anlam kazanan bir yapıdır. Toplumların sürdürülebilirliği, sadece maddi unsurlarla değil, manevi değerlerle de beslenmelidir. İslam'da toplumsal dayanışma, kardeşlik ve ümmet kavramları, Külli Ruh ile yakından ilişkilidir. İbn-i Haldûn, toplumların ancak ortak bir ahlakî ve dini zeminde varlıklarını sürdürebileceklerini ve bu değerlerin Külli Ruh'un en önemli yapı taşları olduğunu savunur. İslam ahlakının öğretileri, Külli Ruh'u güçlendirir ve toplumsal düzeni korur.¹⁹³

İbn-i Haldûn, "*Mukaddime*" adlı eserinde, toplumların nasıl oluştuğunu, gelişim evrelerini ve çöküş süreçlerini detaylı bir şekilde açıklar. Onun analizinde, Külli Ruh, bir topluluğun iç uyumunu ve sosyal yapısını koruma yeteneğini simgeler. Bu ruh, toplumun temel değerlerini, inançlarını ve normlarını içselleştiren ve toplumu bir arada tutan yapıştırıcı bir kuvvet olarak işlev görür. İbn-i Haldûn'a göre, bir toplumun sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi ve medeniyetin sürdürülebilirliği için, bu kolektif ruhun güçlü olması gerekmektedir. Külli Ruh kavramı, İbn-i Haldûn'un "*asabiyye*" (*grup dayanışması*) teorisine de sıkı sıkıya bağlıdır. Asabiyye, özellikle çöl ve kabile topluluklarında gözlemlendiği, bireyler arası güçlü dayanışma ve grup bağlılığı anlamına gelir. İbn-i Haldûn, toplumların nasıl bir arada kaldığını ve

¹⁹³ Sadık Türker, "Abdurrahman Bedevi," XIX. Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri, 2022, s. 221-222.

nasıl çözüldüğünü anlamak için bu iki kavramı birlikte kullanır. Asabiyye, özellikle yeni bir devletin kuruluş aşamasında kritik öneme sahiptir; çünkü bireyler arası bu bağ, siyasi bir yapı ve otorite kurulana kadar toplumu bir arada tutan temel faktördür. Külli Ruh ise bu bağın zaman içinde nasıl evrildiğini ve toplumsal yapılar, kültürler ve ideolojilerle nasıl bütünleştiğini açıklar.¹⁹⁴

İbn-i Haldûn'un bu kavramsal çerçevesi, toplumların dinamiklerini ve tarihsel dönüşüm süreçlerini anlamada kapsamlı bir model sunar. Bu model, toplumsal değişimleri sadece politik ve ekonomik faktörlerle sınırlı tutmaz, aynı zamanda psikolojik, sosyal ve kültürel unsurları da içine alarak daha bütüncül bir analiz yapılmasına olanak tanır. Külli Ruh kavramı, toplum içerisindeki farklı grupların, sınıfların ve bireylerin bir arada nasıl çalıştığını, toplumsal uyumun nasıl sağlandığını ve çatışmaların, iç karışıklıkların veya barış dönemlerinin arkasındaki derin ruhsal ve sosyal dinamikleri anlamamızı mümkün kılar. Bu bağlamda, Külli Ruh, toplumsal dayanışmanın, liderlik rollerinin ve kültürel değerlerin toplumun uzun vadeli istikrarı üzerindeki etkilerini incelemek için kritik bir araçtır. İbn-i Haldûn'un modelinde, toplumun yükselişi ve çöküşü, sadece dışsal olaylarla değil, içsel, ruhsal ve kültürel faktörlerle de doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle, toplumsal değişimleri anlamak için bu içsel dinamiklerin derinlemesine analiz edilmesi gerektiğini savunur.¹⁹⁵

İbn-i Haldûn, bu kavramlar aracılığıyla, tarihsel süreçleri ve toplumları sadece dışsal gözlemlerle değil, içsel dinamikler ve insan doğasının derinlikleri üzerinden de değerlendirir. Toplumların nasıl bir araya geldiğini, nasıl işlediğini ve zamanla nasıl evrildiğini anlamak için Külli Ruh'un incelenmesi zorunludur. Bu, özellikle çeşitli toplumsal olaylar ve krizler

¹⁹⁴ Merve Berkli, "*İbn-i Haldûn ve Montesquieu'da Toplum ve Devlet Anlayışı*" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Erzincan, 2019, s. 121-129.

¹⁹⁵ Yıldız, "İbn-i Haldûn'un Tarihselci Devlet Kuramı", s. 30-32.

karşısında toplumların nasıl tepki verdiğini, nasıl adapte olduğunu ve hangi koşullar altında çözülebileceğini anlamak için bir araçtır.¹⁹⁶

İbn-i Haldûn, toplumsal yapıların ve dinamiklerin mikro düzeydeki etkileşimlerden makro düzeydeki tarihsel dönüşümlere kadar nasıl işlediğini derinlemesine inceler. Onun geliştirdiği Külli Ruh kavramı, bireylerin ve grupların sosyal davranışlarını şekillendiren, onlara yön veren ve toplumsal normları oluşturan manevi, psikolojik ve sosyal faktörleri kapsar. Bu çerçevede, İbn-i Haldûn'un sosyolojik analizi, bireysel ve kolektif eylemler arasındaki etkileşimi, bu etkileşimlerin nasıl toplumsal dönüşümlere yol açtığını açıklamak için önemli bir araç sunar. Özellikle, bir liderin karizması, bir inancın veya ideolojinin yayılması, Külli Ruh'un güçlenmesi veya zayıflamasıyla doğrudan bağlantılıdır ve bu durum, toplumsal yapıların istikrarını ya da çözülmesini etkileyebilir. İbn-i Haldûn, bireylerin toplumsal bağlarının bu kolektif bilinçle şekillendiğini ve bu bağların toplumu bir arada tutan temel unsurlar olduğunu vurgular. Bu bağlamda, liderlerin, ideolojilerin ve kültürel değerlerin Külli Ruh üzerindeki etkisi, toplumun genel yapısına, iç uyumuna ve tarihsel sürecine yön verir.¹⁹⁷

İbn-i Haldûn, Külli Ruh'u sadece teorik bir kavram olarak değil, aynı zamanda tarihsel ve toplumsal analizlerde kullanılan pratik bir araç olarak geliştirir. Bu kavram, toplumsal kurumların, devlet yapıların ve medeniyetlerin nasıl ortaya çıktığını ve zaman içinde nasıl değişip evrildiğini anlamak için önemli bir çerçeve sunar. İbn-i Haldûn'un teorisi, toplumsal değişimlerin yalnızca dışsal faktörlerle değil, aynı zamanda içsel ruhsal, kültürel ve psikolojik dinamiklerle de şekillendiğini vurgular. Bu, toplumsal dönüşümleri daha derinlemesine incelemeyi mümkün kılar. Bu yönüyle, İbn-i Haldûn'un çalışmaları sadece sosyoloji ve tarih bilimlerine değil, aynı zamanda siyaset bilimi, antropoloji ve psikoloji gibi disiplinlere de önemli katkılar sağlar. Külli Ruh kavramı, toplumların içsel dinamikleri ile dışsal olaylar arasındaki etkileşimi analiz etmek için çok boyutlu bir araç olarak

¹⁹⁶ Çağlar Karaca, *İbn-i Haldûn'un Mukaddime'sinde Toplumun Yasalarını Keşfeden Bir Düşünce Etkinliği Olarak Tarih*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2011, s. 1-5.

¹⁹⁷ Yıldız, "İbn-i Haldûn'un Tarihselci Devlet Kuramı", s. 30-32.

kullanılır ve İbn-i Haldûn'un toplumsal değişim teorisinin merkezinde yer alır.¹⁹⁸

Külli Ruh kavramı, İbn-i Haldûn'un toplumları anlama biçimini şekillendiren ve onun düşüncelerini diğer Orta Çağ ve Rönesans dönemi düşünürlerinden ayıran en önemli unsurlardan biridir. Bu kavram, İbn-i Haldûn'un düşünce yapısının merkezinde yer alır ve onun toplumlar hakkında derinlemesine ve katmanlı bir anlayış geliştirmesine olanak tanır. İbn-i Haldûn'un toplum analizleri, tarihsel süreçlerin ve toplumsal yapıların daha iyi anlaşılmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda gelecekteki toplumsal ve siyasi olaylara dair öngörülerde bulunmamıza da yardımcı olur. Bu bağlamda, İbn-i Haldûn'un teorileri, toplumsal bilimlerdeki metodolojik ve epistemolojik yaklaşımları şekillendiren temel taşlardan biri olarak kabul edilir.¹⁹⁹

İbn-i Haldûn'un Külli Ruh kavramı üzerine yaptığı çalışmalar, sosyal bilimlerdeki birçok modern teori ve yaklaşıma önemli bir ilham kaynağı olmuştur. Bu kavram, toplumsal yapıların ve kültürel dinamiklerin karmaşıklığını, bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerin derinliğini ve insan davranışlarını etkileyen temel faktörleri geniş bir perspektifte analiz etmemize olanak tanır. İbn-i Haldûn, Külli Ruh'u, toplumların yalnızca bireysel davranışların toplamı olmadığını, bu davranışların altında yatan daha geniş sosyal, kültürel ve psikolojik dinamiklerin olduğunu vurgulayarak açıklamıştır. Bu açıdan, Külli Ruh, bir toplumun kimliğini, normlarını ve değerlerini şekillendiren kolektif bilinç ve sosyal bağları ifade eder. İbn-i Haldûn'un bu kavramsal çerçevesi, modern sosyal bilimlerde kullanılan birçok teorik modelin ve analitik yöntemlerin temellerini atmıştır. Örneğin, sosyal sermaye, kolektif bilinç, kültürel hegemonya gibi modern kavramlar, Külli Ruh'un ortaya koyduğu temel prensiplere dayanmaktadır. Toplumsal dayanışma, bireyler arası ilişkiler ve grup dinamiklerinin incelenmesi gibi konular, İbn-i Haldûn'un ortaya koyduğu bu kavramdan beslenerek modern sosyolojide ve psikolojide daha da derinleştirilmiştir. Ayrıca, Külli Ruh'un toplumların yükseliş ve çöküş süreçlerini anlamada sunduğu kapsamlı

¹⁹⁸ Ergül, "İbn-i Haldûn'un Temel Kavramları", s. 54-55.

¹⁹⁹ M. Akif Kayapınar, "Modern-Premodern Tartışmasının Ötesinde İbn-i Haldûn'un Düşüncesi", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 26, Sy. 50 (2021/1), s. 95-96.

çerçeve, bugün tarihsel sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarında kullanılan döngüsel tarih ve sosyal değişim teorileriyle de büyük paralellikler göstermektedir. İbn-i Haldûn'un bu çalışmaları, toplumsal evrim, devletlerin yıkılması ve yeniden inşası gibi süreçlerin analizinde etkili olmuş ve toplumsal değişimlerin sadece ekonomik ve politik değil, aynı zamanda kültürel ve ruhsal dinamiklerle de şekillendiğini göstermiştir. Bu yönüyle, Külli Ruh kavramı, sosyal bilimlerin çok disiplinli yapısına büyük katkılar sunmuş ve modern teorik yaklaşımların geliştirilmesinde kalıcı bir etki yaratmaya devam etmektedir.²⁰⁰

3.4. Ruh Görüşleri ve İbn-i Haldûn'un Toplum Görüşü

Çeşitli kültürler ve dinler, ruhun doğası ve işlevleri hakkında farklı yorumlar geliştirmiştir. Bu yorumlar, her bir kültürün ve dinin kendine özgü inançları, değerleri ve tarihsel deneyimleri tarafından şekillendirilerek, bu geleneklerin karakterini ve dünya görüşünü belirler.²⁰¹

Hristiyanlıkta ruh, genellikle ölümsüz ve tanrısal bir kıvılcım olarak kabul edilir. Ruh, ölüm sonrası yaşamda Tanrı ile birleşme umudunu taşır. Bu inanç, Yeni Ahit'teki öğretilere dayanır ve özellikle ruhun kurtuluşuna ve arınmasına dair metinlerde vurgulanır.

Hinduizm'de ruh, Sanskritçe'de "atman" olarak adlandırılır ve bireysel benliğin özü olarak görülür. Atman, evrensel ruh olan Brahman ile özdeşleşmeyi amaçlar. Bu özdeşleşme, reenkarnasyon süreci boyunca gerçekleşen ruhsal gelişimin sonucu olarak ele alınır.²⁰²

Budizmde ise ruh, geçici ve sürekli değişen bir yapı olarak ele alınır. Budist öğretiyeye göre, sabit bir öz olarak tanımlanabilecek bir "ruh" yoktur; bu, "anatta" yani "benliksizlik" doktrini ile ifade edilir. Bu öğreti, insanların

²⁰⁰ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 99-100.

²⁰¹ Hasan Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 8, Sy. 3 (Kasım 2018), s. 598-599.

²⁰² Sevinç Aksin ve Canan Seyfeli, "MRTYU: Hinduizm'de Ölüm", *Şarkiyat*, C. 14, Sy. 1 (Nisan 2022), s. 220-222.

varoluşsal acılarından kurtulmalarına yardımcı olacak bilgelige ulaşmalarını teşvik eder.²⁰³

Yerli ve şamanik geleneklerde ruh, genellikle çoklu ve dinamik bir yapıya sahiptir. Bu kültürlerde, bir bireyin birden fazla ruha sahip olabileceği ve ruhların çeşitli doğaüstü varlıklar veya atalarla iletişime geçebileceği düşünülür. Şamanlar, bu ruhlarla etkileşime girerek toplum için rehberlik ve iyileştirme hizmetleri sunar.²⁰⁴

Hristiyanlıkta, ruh genellikle ölümsüz ve tanrısal bir kıvılcım olarak kabul edilir. Ruh, ölüm sonrası yaşamda Tanrı ile birleşme umudunu taşır. Bu inanç, Yeni Ahit'teki öğretilere dayanır ve özellikle ruhun kurtuluşuna ve arınmasına dair metinlerde vurgulanır.

Antik Yunan'da ruh kavramı, filozoflar arasında önemli bir tartışma konusu olmuştur. Platon'a göre ruh, ölümsüzdür ve üç parçadan oluşur: akıl, cesaret (veya irade) ve iştah (veya arzu). Platon, ruhun akılsal kısmının bilgelik arayışı içinde olduğunu, cesaretin irade ve kararlılığı temsil ettiğini ve iştahın ise fiziksel arzuları ifade ettiğini savunmuştur. Bu üç bölüm, insan davranışlarını yönlendiren temel güçlerdir ve bireylerin ahlakî ve entelektüel yaşamlarında önemli bir rol oynar.

Aristoteles ise ruhu, canlandırıcı ilke olarak tanımlar ve her canlının ruhu olduğunu öne sürer. Ona göre, ruh, bedenin formu olarak tanımlanabilir ve canlıların işlevlerini yerine getirmesi için gereklidir. Aristoteles'in ruh görüşü, rasyonel düşünceyi en yüksek ruhsal aktivite olarak görür ve bu aktivitenin insanı diğer canlılardan ayırdığını vurgular.

14. yüzyılın önde gelen İslam düşünürlerinden İbn-i Haldûn ise, İslam dünyasının dini ve sosyal meselelerine odaklanarak bu sorunları sosyolojik bir perspektifle ele almıştır. Kültürler ve dinler arasında ruh kavramıyla ilgili bazı temel farklılıklar şöyledir:²⁰⁵

- Hristiyanlık ve Hinduizm gibi birçok dinde ölümsüz ruh anlayışı,

²⁰³ Ahmet Güç ve Ekrem Sert, "Budizm'de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 5, Sy. 1 (Haziran 2020), s. 10-11.

²⁰⁴ İlker Türkmen ve Yasin Mehmet Saylam, "Şamanizm'de Doğaya Yüklenen Anlam", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, C. 7, Sy. 1 (2023), s. 78-79.

²⁰⁵ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 101.

- Budizm gibi bazı Doğu felsefelerinde geçici ruh düşüncesi,
- Bazı yerli ve şamanik geleneklerde çoklu ruh inancı bulunmaktadır.

Ruhun kişisel ve toplumsal inanç sistemlerindeki yeri büyük önem taşır, zira insanın doğası, ahlakı ve yaşamın anlamı hakkındaki temel kavrayışımızı şekillendirir. İbn-i Haldûn'un çalışmaları, ruhun ve insan bilincinin sosyal yaşam ve örgütlenmenin çeşitli yönleriyle nasıl bütünleştiğini incelemiştir. Bu perspektif, bireysel ve kolektif davranışlar ile sosyal kurumların evriminde ruhun misyonunu ön plana çıkarır. Ruhun kişisel ve toplumsal inançlardaki bazı işlevleri şunları içerir:²⁰⁶

- Ahlakî ve ahlak karar verme süreçlerine rehberlik etme,
- Yaşamda amaç ve anlam hissi sağlama,
- Kültürel ve dini kimliklerin şekillenmesine katkı sunma,
- Toplumsal norm ve değerlerin oluşumuna yardımcı olma.

Ruh ve insan bilinci arasındaki ilişki, karmaşık ve çok boyutlu bir yapıya sahiptir; her iki unsur da benlik ve toplum anlayışımızı biçimlendirmede önemli roller üstlenir. İbn-i Haldûn'a göre, devlet ile toplum arasındaki ilişki, madde ile şekil arasındaki ilişkiye benzetilebilir. Devlet, toplumun görünümünü yansıtırken, toplum devletin özünü temsil eder. Ruhun sosyal ve politik yaşamın yapısı ve işleyişiyle olan yakın ilişkisi, insan bilinci ile birlikte ele alındığında önemli yönleri şu şekilde sıralanabilir:²⁰⁷

- Ruhun bireysel ve kolektif kimlik üzerindeki etkisi,
- Ahlak ve ahlak anlayışımızın şekillenmesinde ruhun rolü,
- Ruh, insan bilinci ve sosyal kurumlar arasındaki etkileşim,
- Ruhun kültürel ve dini inançların evrimine katkısı.

İbn-i Haldûn'un "*İlm-i Umran*" (toplum bilimi) kavramı, toplumların nasıl oluşturulduğunu, işlediğini ve zaman içinde nasıl evrimleştiğini detaylı bir şekilde analiz eder. Teorik çerçeve, toplumları sadece kültürel veya ekonomik faktörlerle değil, aynı zamanda coğrafi, siyasi ve sosyal yapılarla birlikte

²⁰⁶ Abdülkadir Zorlu, "İbn Haldûn'da Beden İnşası Açısından Bedevî Ümran ve Hadarî Ümran", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sy. 43 (2020), s. 185-186.

²⁰⁷ Mürşit Ünalır, "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Devlet", *Din Sosyolojisi Araştırmaları*, Sy. 1/1 (Ekim 2021), s. 68-69.

kapsamlı bir şekilde inceler. İbn-i Haldûn, toplumların dinamiklerini anlamada dört ana faktörü merkeze alır: imar, kalkınma, yerleşim ve medeniyet.²⁰⁸

İbn-i Haldûn'a göre, bir toplumun ekonomik altyapısı, o toplumun sürdürülebilirliği ve yapısı üzerinde belirleyici bir rol oynar. İmar, temel olarak toplumların fiziksel ve ekonomik altyapısını geliştirme sürecini ifade eder. Süreç içerisinde, tarım, sanayi ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerin yanı sıra, kamu hizmetleri ve altyapı projeleri de bulunur. Kalkınma ise, imar faaliyetlerinin toplumun genel refahını nasıl etkilediğine odaklanır ve ekonomik büyüme ile sosyal gelişmeyi içerir.

Yerleşim faktörü, toplumların coğrafi dağılımını ve nüfus yoğunluğunu ele alır. İbn-i Haldûn, farklı yerleşim alanlarının (kırsal veya kentsel) sosyal ve kültürel yapılar üzerindeki etkilerini incelemiştir. Örneğin, kırsal alanlar genellikle tarım ve doğal kaynaklara dayalı ekonomilere sahipken, kentsel alanlar daha çok ticaret, sanayi ve hizmet sektörlerini barındırır. Bu farklılık, toplumların sosyal ve ekonomik yapısını şekillendirir.

İbn-i Haldûn, medeniyeti toplumların kültürel, bilimsel ve teknolojik gelişmelerini ifade eden bir kavram olarak tanımlar. Dil, din, sanat, bilim ve eğitim gibi unsurlar, bir toplumun medeniyet düzeyini belirleyen faktörler arasında yer alır. İbn-i Haldûn, medeniyetin yalnızca zenginlik veya teknolojik ilerleme ile değil, aynı zamanda toplumların bilgi ve kültür birikimi ile de ölçülmesi gerektiğini vurgular.²⁰⁹

İbn-i Haldûn'un teorilerinde "*asabiyye*" (*grup dayanışması*) kavramı, toplumların bir arada nasıl durduğunu ve toplumsal bütünlüğün nasıl sağlandığını açıklamada kullanılır. Asabiyye, aynı erdemliler ve hedefler etrafında birleşen bireyler arasındaki sosyal bağları ifade eder. İbn-i Haldûn, güçlü bir asabiyyenin, bir topluluğun birlikte çalışmasını, zorluklar karşısında direnç göstermesini ve sosyal düzenini sürdürmesini sağladığını belirtir.

²⁰⁸ Sefer Yavuz, "İlm-i Umran'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40 (2013), s. 325-326.

²⁰⁹ Ünalır, "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Devlet", s. 68-69.

Ayrıca, bir toplumun veya devletin yükselişi ve düşüşü üzerinde de asabiyyenin belirleyici bir etkisi olduğunu analiz eder.²¹⁰

İbn-i Haldûn, faktörleri bir araya getirerek, toplumların nasıl işlediğini ve zaman içinde nasıl değiştiğini anlamamız için zengin bir teorik çerçeve sunar. Bu çerçeve, sosyoloji, tarih ve ekonomi gibi disiplinlerdeki modern çalışmalar için hala önemli bir temel teşkil eder.²¹¹

İbn-i Haldûn'un topluma bakış açısı, aynı zamanda ortak tarih ve kültürün toplulukları biçimlendirmedeki etkisinden derinden etkilenmiştir. İbn-i Haldûn, zengin yaşam deneyimleri ve siyasi kariyeri sayesinde çeşitli toplumların dinamiklerine dair benzersiz bir perspektif kazanmıştır. İbn-i Haldûn, anıtsal eseri *Kitâbu'l-İber*'de dünya tarihini derinlemesine incelerken, *Mukaddime* adlı eseriyle bu geniş çaplı çalışmaya bir giriş sunar. Tarihi ve kültürel faktörleri dikkatlice analiz ederek, sosyal kimliklerin ve uyumun oluşumunda paylaşılan deneyimlerin ve kültürel normların rolünü belirginleştirir. İbn-i Haldûn, farklı toplumlar arasındaki etkileşimleri ve onların ortak tarihlerini incelerken, toplumların geçmişleri tarafından şekillendirildiği karmaşık süreçlere ışık tutar.²¹²

İbn-i Haldûn'un topluma bakışında siyasi ve ekonomik faktörler önemli bir rol oynamaktadır. Felsefi ve ekonomik görüşleriyle öne çıkan bir düşünür olarak İbn-i Haldûn, bir toplumun siyasi ve ekonomik yapılarının, o toplumun genel gelişimini ve istikrarını önemli ölçüde etkilediğini gözlemlemiştir. 14. yüzyıl toplumları üzerine yaptığı çalışmalarda, sosyal yapının temelini oluşturan çeşitli ekonomik faktörleri belirlemiştir. Ayrıca, ekonomilerin yönetilmesi ve toplumsal düzenin sağlanmasında kamu maliyesi yaklaşımının önemine dikkat çeker. İbn-i Haldûn'un kendi siyasi hayatındaki iniş ve çıkışlarının yanı sıra yaşadığı dönemin radikal ekonomik ve sosyal dönüşümlerine dair gözlemleri, siyasi ve ekonomik faktörlerin toplumların anlaşılmasında ve şekillendirilmesindeki rolünü daha da belirginleştirir.²¹³

²¹⁰ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 101-102.

²¹¹ Akif Kayapınar, "İbn Haldûn'un Asabiyyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım". *İslam Araştırmaları Dergisi* 15 (Ocak 2006), s. 90-95.

²¹² Akçetin, "İbn-i Haldûn'un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışı", s. 360-361.

²¹³ Yiğit, "İbn-i Haldûn ve İktisadi Görüşleri", s. 8-9.

İbn-i Haldûn'un topluma bakışında manevi inançların toplumsal değerler ve normlar üzerindeki etkileri, onun düşüncelerinin merkezi unsurlarından birini oluşturur. Özellikle tasavvufun, ekonomi, siyaset, kültür ve toplumu nasıl etkileyebileceği üzerine dair gözlemleri, sosyolojik bir fenomen olarak ele alınmıştır. İbn-i Haldûn, İslami tecrübe ve değerlerin, inanç sistemlerinin geniş kapsamına olan güven üzerine kurulduğunu belirtmiştir. Bakış açısına göre, manevi inançların, insan etkileşimlerini ve sosyal yapıları yönlendiren değerleri ve normları nasıl biçimlendirebileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, İbn-i Haldûn'un farklı misyonlar, ülkeler, toplumlar ve kültürlerdeki geniş deneyimleri, onun maneviyat ve toplum arasındaki ilişki hakkındaki düşüncelerini derinleştirmiştir.²¹⁴

İbn-i Haldûn, sosyal düzenin sağlanmasında dinin oynadığı rolü de öne çıkarmıştır. Ona göre, ekonomik koşullar, sosyal ve manevi-dini hayatı önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Zenginlik ve refahın, dine karşı bir kayıtsızlık yaratabileceği ve bu durumun toplumsal uyumu tehdit edebileceği fikrini ileri sürmüştür. Aynı zamanda, din sosyolojisi alanında, İbn-i Haldûn, İslam dünyasının dini ve sosyal meselelerine dair analizleriyle öncü bir figür olarak kabul edilir. Bu perspektif, dinin, toplumdaki istikrar ve düzeni destekleyen birleştirici bir güç olarak önemini vurgularken, aynı zamanda sosyal sorunlara çözüm sunma potansiyeline de işaret eder.²¹⁵

İbn-i Haldûn'un düşüncelerinde manevi ve kültürel çeşitliliğin toplum ve toplumun gelişimi üzerindeki etkisi de önemli bir yer tutar. Çalışmaları, iklim ve coğrafyanın insan ilişkilerine olan etkilerinden, farklı toplumsal kurumların evrimine, göçebelikten yerleşik düzene geçiş süreçlerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsar. İbn-i Haldûn'un insan ihtiyaçları ve tüketim kültürüne dair görüşleri, maneviyat, kültür ve toplumsal kalkınma arasındaki etkileşimlere dair kavrayışına katkı sağlar. Kentsel planlama ve gelişime ilişkin düşünceleri, manevi ve kültürel çeşitliliğin toplumsal ilerlemenin yönünü nasıl şekillendirebileceğine dair önemli örnekler sunar.²¹⁶

²¹⁴ Ünalır, "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Devlet", s. 69-70.

²¹⁵ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 101-102.

²¹⁶ Mustafa Bayar, "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Bireyin Kişilik Gelişimini Etkileyen Faktörler". AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 7/19 (2019), s. 60-61.

İbn-i Haldûn'un ruh anlayışı, onun sosyolojik ve tarihsel analizlerinin temel taşlarından biridir. Ona göre, toplumların gücü ve istikrarı, bireylerin ruhsal durumlarına ve toplumsal bağların sağlamlığına bağlıdır. Ruh, sadece bireysel bir varlık değil, aynı zamanda toplumsal bir enerji kaynağıdır. Bu enerji, toplumların yükselişi, gelişimi ve nihayetinde çöküşü üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. İbn-i Haldûn, bu ruhsal enerjinin toplumsal bağlar aracılığıyla nasıl yönlendirildiğini ve şekillendirildiğini analiz ederek, medeniyetlerin dinamiklerini derinlemesine anlamayı başarmıştır.

3.5. Umran İlmi: Toplumun Yapısı ve Evrimi

İbn-i Haldûn'un Umran ilmi, toplum, devlet, ekonomi, politika, asabiyye (grup dayanışması) ve din gibi sosyal gerçekliğin çeşitli boyutlarını kapsayan geniş bir çerçeve sunar. Bu çok yönlü yaklaşım, toplumsal yapıların ve değişim dinamiklerinin derinlemesine analizini mümkün kılar. İbn-i Haldûn, eserinde Umran kavramını daha geniş bir perspektifle ele alarak, bedevi ailesi, şehirli aile ve vela (sadakât) veya hilf (ittifak) yoluyla kurulan aileler gibi üç ana aile tipini tanımlamıştır. Bu farklı aile yapıları üzerinden toplumun felsefi ve yapısal özellikleri ile değişim dinamikleri hakkında kapsamlı bir anlayış geliştirilir.²¹⁷

İbn-i Haldûn'un Umran teorisinin temelleri, incelenen toplumların tarihsel bağlamına ve gelişimine derinlemesine dayanır. Özellikle, Türkler hakkında sıkça yaptığı değerlendirmeler, çeşitli ulusların benzersiz özelliklerini ve koşullarını anlamaya olan bağlılığını yansıtır. Modern siyaset ve sosyal bilimlerin çoğunlukla dışladığı dini ve manevi unsurların aksine, İbn-i Haldûn'un insan anlayışı İslami geleneğe dayanır. Bu perspektif, asabiyyenin dinamik yapısını ve sosyal yapıların evrimi üzerindeki etkisini keşfetmesine olanak tanır. Umran ilmi aracılığıyla İbn-i Haldûn, toplum, devlet ve iktidar arasındaki karmaşık ilişkileri detaylı bir şekilde inceleyerek, sosyal gerçekliği, gücü ve medeniyeti tarafsız bir şekilde analiz etmeyi hedefler.²¹⁸

Umran ilminin önemi, toplumların hayatlarıyla ilgili yapıları, süreçleri, olguları ve kurumları kapsamlı bir biçimde ele alabilme yeteneğinde yatar.

²¹⁷ Ünalır, "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Devlet", s. 69-70.

²¹⁸ Ergül, "İbn-i Haldûn'un Temel Kavramları", s. 55-56.

İbn-i Haldûn, felsefi temelleri ve yapısal özellikleri, çeşitli toplumsal bağlamlarda gözlemlenen değişim dinamiklerini açıklayarak, insan topluluklarını şekillendiren karmaşık etkileşimleri anlamamıza yardımcı olur. Ayrıca, kendi siyasi aktivizmi ve tarihsel olaylara olan katılımı, sosyal ve siyasi dinamiklere dair anlayışımızı derinleştiren değerli içgörüler sunar. İbn-i Haldûn'un Umran ilmi, toplumun yapısal evrimi ve dinamikleri hakkında zengin ve detaylı bir perspektif sağlayarak, akademisyenler ve öğrenciler için değerli bir kaynak oluşturur.²¹⁹

İbn-i Haldûn'un Umran ilmi, toplumların yükseliş ve düşüş döngüsünü açıklamak için kapsamlı bir çerçeve sunar. Ona göre, toplumlar sürekli bir evrim sürecinden geçer, çeşitli gelişim aşamalarını takip eder, zirveye ulaşır ve ardından gerilemeye başlar. Düşünce yapısı, cansız varlıklardan melekler dünyasına kadar uzanan varoluşun hiyerarşik yapısına dayanır ve bu çerçeve, toplumsal dönüşümü yönlendiren yapısal özellikler ve dinamikler hakkında derinlemesine bir anlayış sağlar.

İbn-i Haldûn, toplumun sosyal gelişimini etkileyen faktörler üzerine de odaklanır ve bu faktörler arasında işbölümü, insan doğası ve toplum kavramını sıralar. İşbölümü, uzmanlaşmayı ve verimliliği teşvik ederek bir toplumun ilerlemesine önemli ölçüde katkı sağlar; insan doğası ise bireylerin içgüdülerini ve motivasyonlarını yansıtarak toplumsal ilerlemenin yönünü belirler. Umran fikri ise tarihsel ve toplumsal olayların karmaşık dinamiklerini anlamak için yol gösterici bir çerçeve işlevi görür, olayların nedenlerini ve yönetim kurallarını çözümleme temelini oluşturur.²²⁰

Ayrıca, İbn-i Haldûn'un toplum analizinde liderlik ve yönetim rolü de kritiktir. Etkili liderlik, toplumun çeşitli unsurlarını yönetme ve ortak hedefler doğrultusunda çabaları koordine etme kabiliyeti gerektirir, bu da sosyal ilerlemeyi kolaylaştırır ve istikrarı sürdürür. Asabiyye kavramı, yani toplumsal dayanışma, siyasi sistemlerin başarısını ve toplumsal kalkınmayı

²¹⁹ Ensar Nişancı, "Umran Anlayışı Perspektifinden Günümüz Türkiye'sinde Yaşanan Krizlerin Analizi". *Doğu Üniversitesi Dergisi*, 6/2 (2005), s. 245-246.

²²⁰ Nureddin Nebati, "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Tarih, Zaman ve Döngüsellik", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/1 (2019), s. 145-146. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.474714>

teşvik etme kapasitesini belirlemede önemli bir role sahiptir. İbn-i Haldûn'un çalışmaları, liderlik, yönetim ve sosyal dinamikler arasındaki etkileşimi incelerken, toplumların yükseliş ve düşüşlerine katkıda bulunan faktörleri ve sürdürülebilir büyüme ile kalkınmayı teşvik etme yollarını ortaya koyar.²²¹

İbn-i Haldûn'un "*Mukaddime*" adlı eserinde, toplumun temel yapısı ve dinamikleri üzerine derinlemesine bir analiz sunulur. Eser, toplumun felsefi temelleri olan Umran bağlamında yapısal özellikler ve değişim dinamikleriyle birlikte ele alınmıştır. İbn-i Haldûn, Umran ilmi kapsamında toplumun çeşitli yönlerini—çatışma, din, medeniyet, asabiyye, devlet ve mülkiyet—inceleyerek, bunları çağdaş gerçekler ve gözlemlerle ilişkilendirir.²²²

Toplumun ekonomik yapısını feodal bir yapı olarak tanımlayan İbn-i Haldûn, bu yapının köylülerin giderek yoksullaşmasına ve birçok zorlukla karşı karşıya kalmasına neden olduğunu belirtir. Burada önemli olan ekonomik faktörler, toplumun sınıf yapısını şekillendirmede büyük bir rol oynar. Zenginlik ve kaynakların dağılımı, ekonomi politikaları ve stratejileri, ticaret ve ticaretin sosyal hareketliliğe etkisi gibi unsurlar, sosyal sınıfların oluşumuna ve evrimine katkıda bulunur.²²³

Aynı zamanda İbn-i Haldûn, kültürel ve dini etkilerin toplumun şekillenmesindeki rolünü de Umran çerçevesinde ele alır. Toplumun reformunun, dini ve ahlakî rehberlikle sağlanabileceğine inanmıştır. Kültürel norm ve değerlerin bireysel davranışlar ve sosyal etkileşimler üzerindeki etkisi, dini inanç ve uygulamaların sosyal uyum ve çatışma çözümü üzerindeki etkisi, kültürel ve dini kurumların bilginin gelişimi ve yayılması üzerindeki etkileri gibi faktörler, toplum üzerinde derin etkiler yaratır.²²⁴ İbn-i Haldûn'un bu multidisipliner yaklaşımı, onun toplumun nasıl işlediğine ve nasıl değişebileceğine dair kapsamlı bir anlayış geliştirmesini sağlamıştır. Bu

²²¹ Alaaddin Yanardağ, "İbn-i Haldûn'a Göre Liderin ya da İyi Bir Hükümetin Nitelikleri ve Tek Kişinin İktidarı", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2017), s. 278-279.

²²² Muhammed âbid El-câbirî ve Harun Yılmaz, "Niçin İbn-i Haldûn?", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, no. 21 (Aralık 2006), s. 11.

²²³ Yıldız, "İbn-i Haldûn'un Tarihselci Devlet Kuramı", s. 32-35.

²²⁴ Ünalır, "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Devlet", s. 69-70.

yaklaşım, modern toplum bilimciler ve tarihçiler için hâlâ değerli bir referans noktasıdır.

İbn-i Haldûn'un "*umrân*" kavramı, onun sosyal gerçekliklerin çeşitli boyutlarını- tarih, toplum, ekonomi, siyaset, asabiyye (grup dayanışması) ve din- kapsamlı bir şekilde ele almasını sağlar. İbn-i Haldûn, "*ilm-i umrân*" (toplumsal organizasyon bilimi) ve "*asabiyye*" kavramları üzerinden sosyal hayatın ve organizasyonun çeşitli yönlerini vurgulamıştır. Felsefecinin sosyal yapıların evrimine dair bakış açısı, yapıların belirli bir süreçten geçerek kuruluştan mükemmelliğe ulaşma teorisine dayanır. Bu perspektif, toplumu ve devletleri, Platon ve Fârâbî gibi diğer düşünürlerin de benimsediği doğuştan gelen gelişim süreçleri olan canlı yapılar olarak görme görüşüyle örtüşmektedir.²²⁵

İbn-i Haldûn'un liderlik ve yönetim üzerine düşünceleri de önemli pratik sonuçlara sahiptir. *Mukaddime*, sosyal organizasyon ve yönetimle ilgili temel kavramları içerir. İbn-i Haldûn'a göre, medeniyetler arası ilişkiler fıkıhla düzenlenir ve onun varoluşun hiyerarşik evreni kavramı, cansız varlıklardan melekler alemine kadar her varlık neslinin önemini vurgular. Kapsamlı bakış açısı, liderliğin ve yönetimin, toplumsal düzen ve uyumu korumada oynadığı rolü ön plana çıkarır.²²⁶

İbn-i Haldûn'un fikirleri, toplumsal zorluklara çözüm bulma potansiyeli açısından da değerlidir. *Mukaddime*'deki evrim tartışması, insanın biyolojik evrimini, kimyayı ve tasavvufu içerecek şekilde geniş bir yelpazeyi kapsar. Onun insan toplumunun ve maneviyatın karmaşıklığını anlama ve konularla ilgilenme niyetini gösterir. Ayrıca, "mülkiyet devleti" kavramı üzerinden, ekonomik organizasyonun önemini ve toplum üzerindeki etkilerini kabul eder. Modern toplumların karşılaştığı zorluklara ve değişen koşullara uyum sağlama çabalarına ışık tutarken, İbn-i Haldûn'un sosyal organizasyon ve

²²⁵ Ferhat Ateş ve Tuncer Utkan, "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Şehir", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 53, s. 67-68.

²²⁶ Gülşah Yılmaz, "*İbni Haldun'un Devlet Anlayışında Toplumun Yeri ve Önemi*", Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Eylül 2019, s. 42-47.

evrim dinamiklerine ilişkin görüşleri, konuların anlaşılması ve ele alınması için değerli bir çerçeve sunar.²²⁷

3.6. Medeniyetin Doğuşu ve Çöküşü Teorileri

İbn-i Haldûn, 14. yüzyılın önde gelen tarihçi ve filozoflarından biri olarak, eseri *Mukaddime* ile medeniyetlerin doğuşu ve çöküşüne dair bakış açısı geliştirmiştir. Onun teorileri, Batı medeniyetinin insanlık başarısının zirvesini temsil ettiği yaygın inancının aksine, tarih boyunca toplumların yükseliş ve düşüşlerini açıklayan daha karmaşık ve incelikli bir anlayış sunar. İbn-i Haldûn'un içgörülerini, günümüzde de modern akademisyenleri ve düşünürleri etkilemeye devam ediyor, çalışmalarının kalıcı etkisini kanıtıyor.

İbn-i Haldûn'un medeniyetin doğuşu ve çöküşü üzerine teorilerinin merkezinde "*asabiyye*" veya grup dayanışması kavramı bulunur. Ona göre, bireyler yalnızca bir toplum içinde gelişebilir ve toplumun gücü, üyeleri arasındaki uyum ve birlik düzeyiyle belirlenir. Asabiyye, medeniyetlerin gelişiminde ve sonraki gerilemesinde kritik bir rol oynar. Asabiyyenin güçlenmesine katkıda bulunan temel faktörler şunlardır:²²⁸

- İktidarın (mülk), hanedanların (düvel) ve sosyal sınıfların (merâtib) kurulması
- Bireyler ve çevreleri arasındaki etkileşim
- Medeniyetlerin yükselişi ve çöküşüne paralel olarak insanın gelişimi ve yaşlanması

İbn-i Haldûn'un teorilerinde ayrıca coğrafyanın ve çevrenin medeniyetlerin gidişatını şekillendirmedeki rolü de vurgulanmaktadır. Örneğin, bir şehrin nüfus artışının ekonomik çöküşün ve göçün bir sinyali olabileceğini öne sürer. Ayrıca, insanlar ve çevreleri arasındaki etkileşimin, bir toplumun hem fiziksel hem de ahlakî yönlerini nasıl şekillendirebileceğine inanır. Determinist yaklaşım, İbn-i Haldûn'un medeniyetlerin doğuşu ve çöküşüne

²²⁷ Zafer Demir, "İbni Haldun'un İktisadi Kuramı: Devletin Ekonomi Üzerindeki Rolü ve Fonksiyonları", *JOMELIPS-Journal of Management Economics Literature Islamic and Political Sciences*, 3/1 (2018), s. 50-51.

²²⁸ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 102-104.

ilişkin geniş teorilerinin önemli bir bileşenidir ve tarihsel süreçleri anlamada önemli bir çerçeve sunar.²²⁹

İbn-i Haldûn, 14. yüzyılın önde gelen Arap filozofu ve tarihçisi olarak, "*toplum ve medeniyet bilimi*" (*ilm-i umran*) üzerine yaptığı çığır açan çalışmalarla tanınır. Onun medeniyetlerin doğuşu ve çöküşü ile ilgili teorileri, sonraki düşünürleri ve modern medeniyet anlayışını derinden etkilemiştir. İbn-i Haldûn'un yaklaşımı, her devletin tarihsel bir olgu olarak zirve ve gerileme dönemlerinden geçtiği inancına dayanır ve bu, onu medeniyeti sabit veya doğrusal bir ilerleme olarak gören diğer teorisyenlerden ayırır.²³⁰

İbn-i Haldûn, medeniyetlerin yükselişi ve çöküşü arasında insanın gelişimi ve yaşlanması ile doğrudan bir ilişki kurar. İbn-i Haldûn'un çalışmaları, medeniyetlerin gelişimine sosyal, politik, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik faktörlerin etkisini; eğitimin toplumları şekillendirmedeki rolünü ve İslami gelenek ile kendi teorilerinin gelişimini etkileyen koşullar arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır.²³¹

İbn-i Haldûn'un fikirleri, kendi döneminde Doğu'da yeterince ilgi görmemiş olsa da, günümüzde sosyal bilimler alanında en çok çalışılan ve etkili düşünürlerden biri olarak kabul edilir. Sosyoloji kavramlarını teorik ve felsefi açıdan yorumlayan ilk bilim insanı olan İbn-i Haldûn hem tarihsel olaylara ilişkin gözlemleri hem de kişisel deneyimleri üzerine kurulu teorileri ile modern sosyo-politik sistemler anlayışımıza önemli katkılarda bulunmuş ve medeniyetlerin yükselişi ve çöküşü hakkındaki çağdaş tartışmalarda geçerliliğini korumaktadır.²³²

3.7. Tarih ve Toplum Analizindeki Yöntem

İbn-i Haldûn, 14. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden biri olarak, tarihsel analiz ve toplum araştırmalarında derin bir iz bırakmıştır. İbn-i Haldûn, bir

²²⁹ Rauf Belge, "İbn-i Haldûn'un Mukaddime'sinde İktisadi Coğrafya", *Öneri Dergisi*, 13/50 (2018), s. 270-271.

²³⁰ Yavuz, "İlm-i Umran'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine", s. 325-326.

²³¹ Nebatî, "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Tarih, Zaman ve Döngüsellik", s. 145-146.

²³² Kayapınar, "Modern-Premodern Tartışmasının Ötesinde İbn-i Haldûn'un Düşüncesi", s. 90-95.

devlet adamı, hukukçu ve bilim insanı olarak Kuzey Afrika ve Endülüs'ün Müslüman dünyasındaki deneyimleri, ona toplumun dinamikleri ve tarih konularında benzersiz bir bakış açısı kazandırdı. Onun başyapıtı olan *Mukaddime*, tarih, sosyoloji ve ekonomi alanlarında öncü bir eser olarak kabul edilir ve teorilerinin temellerini atar, özellikle meşhur asabiyye (toplumsal uyum) kavramı üzerinde durur.

İbn-i Haldûn'un asabiyye kavramı, bir grup bireyi bir araya getiren ve bu gruplara medeniyet veya hanedan kurma gücü veren sosyal ve akrabalık dayanışmasını ifade eder. Bu kavram, İbn-i Haldûn'a göre sadece sosyal veya politik bir olgu değil, aynı zamanda insan toplumlarının doğal bir koşulu olup Aristoteles'in "*insanlar doğası gereği sosyaldır*" fikrini yansıtır. İbn-i Haldûn bu kavram aracılığıyla, devletlerin ve medeniyetlerin yükseliş ve düşüşlerini analiz eder ve tarihsel süreçleri anlama konusunda yenilikçi bir yaklaşım sunar.²³³

İbn-i Haldûn'un İslami ilimler ve tarihsel analiz metodolojisi üzerindeki etkisi, zamanının ötesindeydi. O dönemin geleneksel İslam tarih yazımını eleştirerek, tarihi anlatıları mitler ve ahlakî öykülerle iç içe geçmiş olarak gösteriyordu. Bunun yerine, kaynakların doğrulanmasını ve tarihsel olayları etkileyen sosyal ve ekonomik faktörlerin anlaşılmasını vurgulayarak tarihe yönelik daha titiz ve ampirik bir yaklaşımı savunuyordu. İbn-i Haldûn'un metodolojisi, tarihi bir bilim olarak kurma çabasıyla çığır açıcıydı; o, yalnızca olayları anlatmanın ötesine geçerek tarihsel olayların altında yatan nedenleri keşfetmeyi amaçlıyordu. Bu yaklaşım, tarih felsefesi ve modern tarih yazımı ile sosyolojinin temellerine önemli katkılarda bulunmuştur.²³⁴

İbn-i Haldûn'un *asabiyye* (toplumsal bütünlük) kavramı aracılığıyla sosyal bilimlere getirdiği yenilikçi yaklaşım, alanda kalıcı bir etki bırakmıştır. Onun toplumların dinamikleri ve gelişimleri üzerine geliştirdiği eşsiz bakış açısı, medeniyetlerin yükseliş ve çöküş süreçlerinde grup dayanışmasının ve sosyal uyumun kritik rolünü vurgular. İbn-i Haldûn, asabiyye kavramını toplumsal

²³³ Ünalır, "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Devlet", s. 70-71.

²³⁴ Kızılkaya, Necmettin. "İslam Hukuk Tarihini İbn Haldûn Üzerinden Okumak: İbn Haldûn'un Modern Dönem İslam Hukuk Tarihi Yazıcılığına Etkileri". *BELLETERN*, 76/277 (2012), s. 748-750.

yapının hem temeli hem de devlet oluşumunun anahtarı olarak tanımlar, bu da onun çalışmalarını sosyoloji, tarih ve siyaset bilimi disiplinlerinin gelişiminde dönüştürücü kılar.²³⁵

İbn-i Haldûn'un çalışmaları, tarihsel anlatılarla bütünleşen sosyolojik içgörülerle zenginleştirilmiş, böylece insan topluluklarını daha ampirik ve analitik bir yaklaşımla anlamamızı sağlamıştır. Ancak, onun metodolojisi zaman zaman eleştirilmiş ve bazıları tarafından önyargılı ve coğrafi olarak kısıtlı bir sosyolojik bakış açısı olarak görülmüştür. Bu eleştiriler, İbn-i Haldûn'un asabiyye ve devlet oluşumu teorilerinin olağanüstü olmasına rağmen, onun yakın kültürel ve coğrafi bağlamının ötesinde toplumsal yapıların çeşitliliğini ve karmaşıklığını tam olarak kapsayamayabileceğini öne sürer. Bu tür eleştiriler, İbn-i Haldûn'un kavramlarının farklı tarihsel ve toplumsal çerçevelerde evrensel olarak uygulanabilirliğinin zorluklarını gösterir ve onun metodolojisi hakkında daha derin bir anlayışa duyulan ihtiyacı vurgular.²³⁶

İbn-i Haldûn'un metodolojisinin çağdaş geçerliliği, modern akademik disiplinlerdeki uygulamalarında açıkça görülmektedir. Özellikle, toplumları tarihsel olarak anlama ve farklı toplumsal yapı türlerini analiz etme yaklaşımı, modern toplumların karmaşıklıklarını anlamak için değerli bir çerçeve sağlar. Günümüzde sosyoloji, siyaset bilimi ve tarih gibi alanlarda çalışan akademisyenler ve uygulayıcılar, İbn-i Haldûn'un kavramlarını toplumsal uyumun dinamiklerini, devlet oluşumunu ve sosyal yapılar ile siyasi güç arasındaki etkileşimi keşfetmek için kullanıyorlar. İbn-i Haldûn'un görüşlerinin zamanla eskimeden, çağdaş sosyal ve politik zorlukları ele alma kapasitesini ve bunların önemini vurgulamaktadır.

İbn-i Haldûn, modern sosyoloji ve tarih yazımına önemli katkılarda bulunan öncü bir düşünür olarak, İslam düşünce tarihinde dikkate değer bir figür haline gelmiştir. Onun maddi nedenlere ve nedensellik ilkesine odaklanan analitik yaklaşımı, geleneksel anlatılardan büyük ölçüde farklılık gösterir.

²³⁵ Tuğba Büşra Rashidi, *Medeniyetler Sosyolojisinde İbn-i Haldûn'un Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Konya, 2019, s. 47-49.

²³⁶ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 102-104.

Metodolojik yenilik, tarihsel ve toplumsal olguların daha bilimsel bir analizini mümkün kılmış ve modern sosyolojik ile tarihsel araştırmalarda izlenecek temel ilkelerin oluşumuna öncülük etmiştir.²³⁷

İbn-i Haldûn'un sosyal kalkınma ve toplumların ilerlemesi üzerine yaptığı çalışmalar, onun çağını aşan bir vizyona sahip olduğunu gösterir. İnsan deneyimlerinin birbirine bağlılığını ve bu deneyimlerin toplumların gelişimi üzerindeki kolektif etkisini vurgulayan İbn-i Haldûn, sosyal dayanışmanın ve iş bölümünün, uluslararası ticaretin gelişmesinde muazzam roller oynadığını ortaya koymuştur. Bu gözlemler, toplumsal kalkınmanın çok boyutlu doğasını anlamamızda önemli bir rol oynamış ve sosyoloji alanına derinlemesine katkılarda bulunmuştur.

İbn-i Haldûn'un toplumları şekillendiren temel güçlere dair derinlemesine anlayışı, onun kalıcı etkisinin anahtarlarından biridir. 'Umran' kavramı aracılığıyla sunduğu perspektifler, modern kültür ve medeniyet kavramlarıyla ilişkilendirilerek, sosyal dünyanın analiz edilme biçiminde yenilikçi bir yaklaşım sunmuştur. İbn-i Haldûn, toplumsal uyumu etkileyen faktörleri ve medeniyetin ilerlemesini sağlayan süreçleri detaylı bir şekilde incelemiş, insan toplumlarının karmaşıklıklarını daha iyi anlamamız için zengin bir teorik çerçeve oluşturmuştur. Onun çalışmaları, bugün bile sosyal teoriler ve toplumların incelenmesi üzerine derin etkiler bırakmaya devam eder ve çağdaş toplumsal düşüncelerle sürekli olarak ilişkilendirilir. Özgün ve derinlemesine çalışmalar, İbn-i Haldûn'un düşüncelerinin günümüzde de ilham verici ve değerli olmaya devam ettiğini göstermektedir.²³⁸

3.8. Toplum Anlayışı Açısından Kültür ve Ekonomi

İbn-i Haldûn, sosyolojik düşüncelerinde "*asabiyye*" kavramını merkeze alır, bu kavram toplumların gelişiminde ve sosyal yapıların oluşumunda büyük bir

²³⁷ Yıldırım Erbaş, "İbn-i Haldûn'un Bilgi Kuramı ve Disiplinlerarasılığı Düşünmek". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 3/1 (2014), s. 238-240.

²³⁸ Ergül, "İbn-i Haldûn'un Temel Kavramları", s. 55-56.

rol oynamaktadır. Asabiyye, grup dayanışmasını ifade eder ve İbn-i Haldûn'un eseri *Mukaddime* toplumların yapısını anlamak için kullanılan temel bir araç olarak yer alır. Bu kavram, özellikle İslam ve Türk medeniyetlerinin siyasi, sosyal ve kültürel dinamiklerini anlamada önemli bir rol oynar. İbn-i Haldûn, asabiyye aracılığıyla bir toplumun istikrarına ve büyümesine nasıl katkı sağlandığını inceler.²³⁹

İbn-i Haldûn, ayrıca kültürel değerlerin ve pratiklerin şekillenmesinde ekonomik faktörlerin önemli bir rol oynadığını belirtir. Ona göre ekonomik koşullar, toplumsal yapının temelini oluşturur ve kültürel uygulamalar ile ekonomik faktörler arasındaki etkileşim, dini ve sosyal yapıları daha iyi anlamamızı sağlar. Örneğin, bir toplumun ekonomik refahı, kültürel değerler ve pratikler üzerinde derin bir etki yapabilir, yeni geleneklerin doğmasına veya mevcut geleneklerin değişimine yol açabilir.²⁴⁰

İbn-i Haldûn'un düşüncesinde kültürel ve ekonomik gelişme arasındaki etkileşim, toplumların nasıl gelişip dönüştüğünü gösteren döngüsel bir yapı sergiler. Bu süreç, kültürel ve ekonomik faktörler arasındaki sürekli etkileşimi yansıtarak, sosyal yapılar üzerindeki karmaşık etkileri anlamamızı sağlar. Ekonomik büyüme ve refah, kültürel değerlerin ve pratiklerin gelişimini teşvik edebilirken, ekonomik zorluklar kültürel durgunluğa veya gerilemeye yol açabilir. Döngüsel etkileşim, toplumların zaman içindeki evrimini ve sosyal yapılarının nasıl şekillendiğini kapsamlı bir şekilde açıklar.²⁴¹

İbn-i Haldûn, 14. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden biri olarak, sosyal hiyerarşilerin ve güç yapılarının gelişimini etkileyen ekonomik faktörleri derinlemesine incelemiştir. *Mukaddime*, bilimsel bir metodoloji kullanarak yazılmış ve teorik arka planıyla pratik gözlemleri birleştirerek sosyal yapıların kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlar. İbn-i Haldûn, bireyin gelişimi ve yaşlanması ile medeniyetlerin yükselişi ve çöküşü arasında

²³⁹ Rafal Belge, *Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn-i Haldûn, Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Coğrafya Bilim Dalı, İstanbul, 2016, s. 22-27.

²⁴⁰ Yiğit, "İbn-i Haldûn ve İktisadi Görüşleri", s. 10-11.

²⁴¹ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 102-104.

doğrudan bir ilişki olduğuna inanarak, yaşayan toplumların ve kültürlerin içindeki bireylerle birlikte geliştiğini ve sosyal yapıların dinamiklerini şekillendirdiğini ileri sürer.

İbn-i Haldûn, ekonomik faktörlerin sosyal hareketlilik ve fırsatlar üzerindeki etkisinin kritik bir yön olduğunu belirtir. İmparatorlukların son dönemlerinde nüfus artışının ekonomik zorlukları artırdığını ve durumun toplumdaki bireylerin fırsatlarını ve sosyal hareketlilik potansiyelini belirlemede önemli bir rol oynadığını gözlemlemiştir. Özellikle artan nüfus ve ekonomik zorluklar, kaynakların kullanılabilirliğini, iş fırsatlarını ve eğitime erişimi sınırlayarak sosyal hareketliliği kısıtlar ve mevcut güç yapılarını pekiştirir.²⁴²

Ekonomik faktörlerin yanı sıra İbn-i Haldûn, kültürel değerlerin toplumsal normları ve beklentileri şekillendirmedeki önemini de vurgular. Onun çalışmaları, modern dünyada, özellikle İslam ve Türk medeniyetlerinde siyasi, sosyal ve kültürel dinamikleri anlamada önemli bir referans noktası olarak kabul edilir. Kültür ve ekonomi arasındaki etkileşimi ele alan İbn-i Haldûn'un perspektifi, iki faktörün toplumların gelişimini ve yapısını nasıl etkilediğine dair değerli bilgiler sunar. Bu anlayış, kültür, ekonomi ve sosyal yapılar arasındaki karmaşık etkileşimi daha iyi anlamamıza yardımcı olur ve böylece çağdaş dünyanın daha incelikli ve bilinçli bir şekilde analiz edilmesine katkıda bulunur.²⁴³

İbn-i Haldûn, toplumsal yapıların şekillenmesinde kültür ve ekonomi arasındaki etkileşimi derinlemesine incelemiştir. Eserleri, özellikle İslam ve Türk medeniyetlerini anlamak isteyen çağdaş araştırmalar için temel bir referans noktası oluşturur. İbn-i Haldûn'un yaşamı ve çalışmaları, 1332'de başlayıp 1406'da son bulan bir dönemi kapsar ve bu süre zarfında İslam dünyasının dini ve sosyal meselelerini ele alarak konuları sosyolojik bir perspektifle değerlendirir. İbn-i Haldûn'un "*Umran İlmi*" olarak adlandırdığı toplumsal yapı ve ekonomik faktörlerin incelenmesi, onun analizlerinin temelini oluşturur.

²⁴² Bayar, "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Bireyin Kişilik Gelişimini Etkileyen Faktörler", s. 60-62.

²⁴³ Yiğit, "İbn-i Haldûn ve İktisadi Görüşleri", s. 10-11.

İbn-i Haldûn, ekonomik faktörlerin toplumların oluşumunda ayrılmaz bir rol oynadığını ve modern toplumlardaki kültürel ve ekonomik etkileşimleri anlamak için önemli örnekler sunduğunu göstermiştir. Etkileşimlerin bazı örnekleri şunlardır:²⁴⁴

- **Üretim:** Toplamların mal ve hizmet üretme biçimleri, kültürel değerlerini yansıtır ve sosyal yapılarını şekillendirir.
- **Dağıtım:** Kaynakların toplumlar içinde nasıl tahsis edildiği, kültürel normlar tarafından şekillenir ve mevcut sosyal yapıları güçlendirir veya zorlayabilir.
- **Vergilendirme:** Toplamların vergi toplama sistemleri, zenginlik ve adalet hakkındaki kültürel inanışlarla yakından bağlantılıdır.
- **Kamu Harcamaları:** Kamu fonlarının tahsisi, kültürel öncelikler tarafından yönlendirilir ve eğitim, sağlık ve diğer hizmetlerin sağlanması yoluyla sosyal yapıları etkiler.
- **Piyasa Dinamikleri:** Piyasaların işleyişi, rekabet, işbirliği ve güvene ilişkin kültürel inançlar tarafından etkilenir ve bu da sosyal yapıları şekillendirir.

Eser, sadece tarihi olayların bir kronolojisi değil, aynı zamanda İbn-i Haldûn'un medeniyetlerin dinamiklerine dair derinlemesine içgörüler sunan teorik bir çerçeve sunar. *Mukaddime*, İbn-i Haldûn'un toplum, medeniyet ve insanlık tarihini şekillendiren temel güçler hakkındaki düşüncelerini açığa çıkarır ve onun tarihsel ve sosyolojik analizlerine yönelik metodolojisinin temelini oluşturur.²⁴⁵

İbn-i Haldûn'un sosyolojik teorilerinde merkezi yer tutan "*Umran*" (medeniyet) ve "*Asabiyye*" (sosyal uyum) kavramları, onun toplumsal dinamiklere ilişkin anlayışını derinlemesine yansıtır. "*Umran*", medeniyetin ve sosyal yaşamın geniş yönlerini kapsayarak, insan toplumlarının kolektif başarılarını ve örgütsel yapılarını betimler. "*Asabiyye*" ise, bir topluluğun birbirine bağlılığını ve bu bağlılığın o topluluğun hayatta kalmasını ve

²⁴⁴ Özeydin vd., "İbn-i Haldûn'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler", ss. 44-45.

²⁴⁵ Yiğit, "İbn-i Haldûn ve İktisadi Görüşleri", s. 10-11.

refahını nasıl sağladığını ifade eder. İbn-i Haldûn'a göre, bir grup içindeki asabiyye gücü, o grubun medeniyet inşa etme ve sürdürme kapasitesini doğrudan etkiler.²⁴⁶

İbn-i Haldûn, medeniyetlerin yükselişi ve düşüşü üzerine döngüsel bir tarih anlayışını savunur. Onun gözlemlerine göre, toplumlar doğal bir döngüden geçer: doğum, büyüme, olgunluk, gerileme ve sonunda ya yenilenme ya da yeni bir sosyal düzenin ortaya çıkması. Bu döngü, asabiyye'nin toplumların oluşumundaki ve dağılmasındaki rolüne dayanır. İbn-i Haldûn'a göre, bir medeniyet zirveye ulaştığında sosyal uyum genellikle azalır ve azalma nihayetinde medeniyetin çöküşüne yol açar. Ancak bu çöküş, daha güçlü bir asabiyye'ye sahip yeni bir toplumun ortaya çıkışına zemin hazırlar. Bu model, medeniyetlerin geçici doğasını ve insanlık tarihinin sürekli değişimini vurgular; toplumsal uyum ve kolektif irade gibi güçler tarafından sürekli olarak şekillendirilir.²⁴⁷

İbn-i Haldûn'un teorileri, tarih ve sosyoloji disiplinlerinde derin etkiler bırakmıştır ve modern düşünceye, özellikle toplumların nasıl işlediğini ve tarih boyunca nasıl evrildiğini anlamada büyük katkılarda bulunmuştur.

²⁴⁶ Sefa Altay, "İbn-i Haldûn'un Metodolojisi", *İbn-i Haldûn Çalışmaları Dergisi*, 4(2) (2019), s. 134-135.

²⁴⁷ Nebati, "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Tarih, Zaman ve Döngüsellik", s. 145-146.

4. BÖLÜM

FARABİ VE İBN-İ HALDÛN TOPLUM VE SİYASET ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. Toplum Anlayışlarının Karşılaştırmalı Analizi

Helen felsefesinin Fârâbî'nin ideal toplum anlayışı üzerindeki etkisi göz ardı edilemez. Fârâbî'nin vizyonu büyük ölçüde Platon ve Aristoteles'in felsefeleri tarafından şekillendirilmiş ve doğrudan Platon'un "*Cumhuriyet*"inden alınan filozof-kral tarafından yönetilen erdemli toplum kavramına dayandırılmıştır. Antik Helen etkisi, Fârâbî'nin en iyi siyasi sistemin yönetim yapısından ziyade liderlerin ahlakî ve entelektüel erdemlerine bağlı olduğu iddiasının altını çizer. Fârâbî'nin ideal toplumu, filozof-kralın en yüksek otoriteye sahip olduğu, toplumu ahlakî ve entelektüel mükemmelliğe yönlendirdiği hiyerarşik bir yapı ile karakterize edilmiştir. Bu kavram, siyasi eşitliği ve bireysel özgürlükleri ön planda tutan modern demokratik ideallerle keskin bir tezat oluşturur. Dolayısıyla Fârâbî'nin felsefî temelleri, erdem ve bilgelik ilkeleriyle yönetilen bir toplum tasavvur eden klasik geleneğe derinlemesine yerleşmiş metafizik idealizm ve siyaset teorisinin bir karışımını yansıtır.²⁴⁸

İbn-i Haldûn, "*asabiyye*" veya sosyal uyum kavramı aracılığıyla sosyal dinamikleri anlamaya yönelik çığır açıcı bir yaklaşım sunmuş ve bunu toplumların oluşumu ve gelişiminin arkasındaki temel itici güç olarak değerlendirmiştir. Fârâbî'nin idealist vizyonundan farklı olarak İbn-i Haldûn'un formülasyonu, insan doğasına ve toplumsal bağlara ilişkin pragmatik bir gözleme dayanmaktadır. "*Asabiyye*", bir grubun iktidara gelmesini ve toplumsal yapıyı korumasını sağlayan kolektif dayanışma ve sosyal uyumu ifade eder. Bu kavram, hanedanların nasıl yükselip düştüğünü ve toplumsal istikrarın nasıl sağlanıp kaybedildiğini anlamak açısından önemlidir. İbn-i Haldûn'a göre, herhangi bir siyasi oluşumun başarısı için güçlü bir "*asabiyye*" şarttır; bu da devletlerin dayanıklılığı ve yönetiminde

²⁴⁸ Demokaan, "Fârâbî'nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir," s. 359.

sosyal bağların ve dayanışmanın önemini vurgular. Bu bakış açısı, Fârâbî'nin erdemli toplumunun metafizik ve epistemolojik temellerinden önemli bir ayrılığa işaret eder; bunun yerine insanlık tarihini ve toplumsal örgütlenmeyi şekillendiren somut, dinamik etkileşimlere odaklanır.²⁴⁹

Fârâbî ve İbn Haldûn'un metafizik ve epistemolojik temellerini karşılaştırmak, toplumu ve siyaseti anlama konusunda farklı yaklaşımları ortaya koyar. Fârâbî'nin Platoncu idealizmden etkilenen metafiziğine göre, ideal devlet, aydınlanmış yöneticiler tarafından yönetilen ve felsefi elitlerin toplumu erdem ve adalete yönlendirdiği bir yapıdır. Fârâbî'ye göre, böyle bir devlette liderler, sadece bilgileriyle değil, aynı zamanda erdemleriyle de toplumu doğruya ve iyiliğe yönlendirme gücüne sahiptir. Bu vizyon, insanın doğuştan gelen iyiliğine ve mükemmelliğine olan inancı temel alır ve ahlakî ve entelektüel erdemler etrafında yapılandırılmış ideal bir topluma yönelir. Buna karşılık, İbn Haldûn'un epistemolojisi, toplumları şekillendirmede “asabiyye” nin ve maddi yaşam koşullarının rolünü vurgulayarak daha ampirik ve sosyolojik bir yaklaşım getirir. İbn Haldûn'un analizi, Fârâbî'nin düşüncesini karakterize eden soyut idealizmden uzak durarak toplumsal olguların ve tarihsel süreçlerin gözlemlenmesine dayanır. Bu karşıtlık, İslam felsefi düşüncesinin, Fârâbî'nin idealist görüşlerinden İbn Haldûn'un daha pragmatik ve ampirik analizlerine doğru evrimini vurgular ve İslam dünyasının entelektüel manzarasındaki daha geniş değişimleri yansıtır.²⁵⁰

Fârâbî'nin ahlaklı şehir vizyonu, toplumu ideal durumuna doğru yönlendirmede önemli bir role sahip olan filozof-kral kavramıyla derinden iç içe geçmiştir. Bu yaklaşım, bir toplumun yönetiminin salt güç veya otoriteden ziyade felsefi bilgelik ve ahlakî erdemle uyumlu olması gerektiği inancına dayanmaktadır. Fârâbî, erdemli bir şehrin temelini liderlikte yattığını ve filozof-kralın ahlakî ve entelektüel gelişimin zirvesini temsil ettiğini öne

²⁴⁹ Durutürk, “İbn Haldun’un ‘Asabiye’ Kavramına ‘Millet’ Kavramı Üzerinden Bir Bakış,” s. 5-6.

²⁵⁰ Yavuz, “İlm-i Umran’ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi,” s. 325-326.

sürer. Lider, yalnızca şehrin idaresiyle değil, aynı zamanda vatandaşlar arasında erdemin yetiştirilmesiyle ve toplumun yasa ve politikalarının en yüksek ahlak standartları yansıtmasını sağlamakla da görevlidir. Fârâbî'nin modeli, uyumlu ve gelişen bir topluma ulaşmada aydınlanmış liderliğin önemini vurgular. Fârâbî'nin ahlaklı şehir vizyonuna ilişkin önemli noktalar şunlardır:

- Felsefî bilgeliğe ve ahlakî erdeme dayalı yönetim
- İdeal lider olarak filozof-kral
- Vatandaşlar arasında erdemin geliştirilmesine vurgu
- Toplumun yasa ve politikaları en yüksek ahlak standartları yansıtır

İbn-i Haldûn, medeniyetlerin yükselişi ve çöküşüyle ilgili çığır açıcı bir teori ortaya atarak döngüleri yönlendirmede güçlü liderliğin kritik rolünü vurgular. Analizi, bir liderin, medeniyetin refahına veya çöküşüne katkıda bulunan sosyal ve ekonomik faktörleri inceler. İbn-i Haldûn'un teorisi, medeniyetlerin başarısının ardındaki itici güç olarak tanımladığı “*asabiyye*” (toplumsal uyum) kavramında özetlenir. Bağlılık, bir uygarlığın gelişiminin ilk aşamalarında en güçlüdür; liderliğin halkı ortak hedefler doğrultusunda birleştirmede en etkili olduğu dönemde belirgindir. Ancak medeniyetler zirveye ulaşp gerilemeye başladıkça asabiyyenin erozyonu, liderliğin zayıflamasına ve nihayetinde toplumsal çöküşe yol açar. İbn-i Haldûn'un liderliğin ve sosyal uyumun önemine dair görüşleri, tarihsel ve siyasi değişimin dinamikleri hakkında değerli bir bakış açısı sunar.²⁵¹ İbn-i Haldûn'un medeniyetler teorisinden öne çıkanlar şunlardır:

- Medeniyet başarısının temel taşı olarak “*asabiyye*” (toplumsal uyum)
- Medeniyetin ilk aşamalarında güçlü liderliğin önemi
- Medeniyetlerin çöküşünde sosyal uyumun azalmasının rolü
- Tarihsel ve politik değişimin dinamiklerine dair içgörü

İdeal bir toplumdaki liderliğin özellikleri ve işlevleri, hem Fârâbî'nin hem de İbn-i Haldûn'un tasavvur ettiği şekliyle, siyasi yönetim ve toplumsal yapıya

²⁵¹ Murat Sel, “Farabi’nin Faziletli Şehir Kavramının Değerlendirilmesi,” *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 25 (2023), s. 432.

ilişkin incelikli bir anlayış sunar. Fârâbî'nin filozof-kral kavramı, hem entelektüel derinliğe hem de ahlakî bütünlüğe sahip liderlere duyulan ihtiyacı vurgulayarak, bu tür niteliklerin ahlak toplumunun gerçekleşmesi için gerekli olduğunu öne sürer. Öte yandan, İbn-i Haldûn'un "asabiyye" vurgusu, toplumsal bütünleşmenin ve kolektif kimliğin önemine işaret eder; liderliğin birliği güçlendirmede ve toplumu ortak hedeflere yönlendirmede çok önemli bir rol oynadığına dikkat çeker. Her iki düşünür de, farklı açılardan da olsa, bir toplumun erdemli durumuna ulaşılması ve sürdürülmesinde bilge ve erdemli liderliğin öneminin altını çizer. Fârâbî, liderin bireysel niteliklerine odaklanırken, İbn-i Haldûn liderlik, toplumsal uyum ve tarihsel süreçler arasındaki etkileşime dikkat çeker.²⁵²

Fârâbî'nin toplumların mükemmelliğe doğru ilerleyişi hakkındaki düşünceleri, mutluluk kavramına ve onun sosyal hayatla içsel bağlantısına önemli bir vurgu yapan felsefi bakış açısının derinliklerinde yer almaktadır. Fârâbî, mükemmel toplumun, vatandaşlar arasında erdem ve bilgeliğin yetiştirilmesi yoluyla elde edilebilecek gerçek mutluluğa ulaşabilen toplum olduğunu öne sürmüştür. Ona göre erdemli toplumun öncelikli amacı; toplumu ahlakî ve entelektüel mükemmelliğe doğru yönlendirmek olan bilge bir yönetici tarafından yönetilmektedir. Dolayısıyla Fârâbî'nin toplumsal evrime yaklaşımı, onun insan doğasına ilişkin anlayışından ve toplumsal mükemmelliğe ulaşmada yönetimin rolünden büyük ölçüde etkilenmiştir. Onun görüşleri, herhangi bir toplumun ilerlemesinin, erdemli bireylerin büyümesi için elverişli bir ortamı teşvik etme yeteneğine bağlı olduğunu ve liderliğin kalitesini mükemmelliğe doğru toplumsal ilerlemede kritik bir faktör haline getirdiğini ileri sürmektedir.

Fârâbî'nin toplumsal ilerlemeye ilişkin doğrusal görüşünün aksine, İbn-i Haldûn, kendi Asabiyye kavramı aracılığıyla açıkladığı döngüsel bir toplumsal ve politik değişim modeli sunmuştur. İbn-i Haldûn, toplumların öncelikle sosyal uyumlarının gücüyle yönlendirilen bir yükseliş, büyüme ve nihai düşüş döngüsü boyunca evrimleştiğini (döngü teorisi) teorileştirmiştir. Bu modelin temelinde, bir kabile veya topluluk içindeki başlangıçtaki grup

²⁵² Ergül, "İbn-i Haldûn'un Temel Kavramları", s. 55-56.

dayanışmasının, onun siyasi güce ulaşmasını ve bir hanedan kurmasını sağladığı düşüncesi yatmaktadır. Ancak zamanla, toplum daha müreffeh ve hoşgörülü hale geldikçe dayanışma zayıflar ve sonunda çöküşüne ve yerine daha güçlü bir bağlılığa sahip yeni bir grubun gelmesine yol açar. İbn-i Haldûn'un modeli, zamanının siyasi ve sosyal dinamiklerine ilişkin gözlemlerinden yola çıkan ampirik temeli açısından dikkat çekicidir. Döngüsel yaklaşım, toplumsal gelişme ve gerilemeyle ilgili karmaşıklıklara ilişkin incelikli bir anlayış sunar; siyasi gücün geçici doğasını ve toplumsal bağların bir toplumun canlılığının sürdürülmesindeki önemli rolünü vurgular.

Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un toplumsal evrimi anlamak için kullandıkları metodolojiler, onların farklı felsefi ve analitik yaklaşımlarını vurgulamaktadır. Fârâbî'nin metodolojisi idealist geleneğe derinden dayanmaktadır ve büyük ölçüde erdem ve bilgelik arayışını insani ve toplumsal mükemmelliğin merkezi olarak gören Platoncu ve Aristotelesçi düşünceden yararlanmaktadır. Fârâbî'nin toplum analizi bu nedenle öncelikle normatiftir ve mükemmelliğe ulaşmak için bir toplumun ve liderlerinin erdemli özelliklerinin ne olması gerektiğine odaklanır. Öte yandan, İbn-i Haldûn'un yaklaşımı daha ampirik ve tarihseldir; toplumsal dinamikleri analiz etmek için *İlmü'l-'Umran* kavramını kullanır. İbn-i Haldûn'un metodolojisi, sosyal uyum, çatışma ve siyasi değişim kalıplarını anlamak için tarihsel ve sosyolojik analizin yenilikçi kullanımıyla karakterize edilir. Metodolojilerinin karşılaştırmalı analizi, toplum ve siyaset üzerine İslami felsefi düşüncenin derinliğini ve çeşitliliğini ortaya koyar; Fârâbî'nin idealist perspektifi toplumların neyi başarmayı arzulayabileceklerine dair bir vizyon sunarken, İbn-i Haldûn toplumsal yükselişin kaçınılmaz döngülerini anlamak için pragmatik bir çerçeve sunar.²⁵³

4.2. İdeal Devlet ve Adalet Kavramları Üzerinden Bir Değerlendirme

Fârâbî'nin erdemli devlet vizyonunda, erdemli bir liderin topluma rehberlik etmesi merkezi bir önem taşır. Politika, metafizik ve mantık gibi çeşitli felsefi disiplinler üzerine çalışmalar yapan Fârâbî, toplumu topyekün mutluluğa

²⁵³ Yavuz, "İlm-i Umran'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi," s. 325-326.

yönlendirebilmek için liderin erdem ve bilgelikle donanmış olması gerektiğini savunur. Fârâbî'ye göre, lider yalnızca bir hükümdar değil aynı zamanda filozof kral olarak, erdemli bir şehrin inşasında kilit bir rol üstlenir. Liderin ahlakî ve entelektüel nitelikleri, devletin üstlenmiş olduğu nihai hedeflere ulaşma kapasitesini doğrudan etkiler. Fârâbî'nin kavramsal çerçevesi, liderin yalnızca yönetici değil, aynı zamanda karşılıklı saygı, adalet ve mutluluk temelli bir toplumun gelişimini teşvik eden bir örnek olduğunu vurgular.²⁵⁴

İdeal bir devletin oluşumunda, Fârâbî'nin siyaset felsefesinde belirginleşen anahtar tema, toplumun uyum içinde yaşamasıdır. Fârâbî, bir devletin erdemli formuna ulaşabilmesi için vatandaşlarının birbirlerini destekleyerek ortak bir çıkar arayışında olmaları gerektiğine inanır. Fârâbî'nin idealize ettiği devlet yapısı, her bir bireyin yeteneklerini toplumun yararına kullanıldığı, üyeler arasındaki birlik ve iş birliği ile tanımlanır. Kolektif çaba, devletin etkin bir şekilde işlemlerini ve öncelikle halkının mutluluğu ve tatminine yönelik hedeflere ulaşmasını sağlar. Fârâbî'nin sosyal uyum üzerine yaptığı vurgular, adalet, eşitlik ve karşılıklı saygının hakim olduğu, bireylerin potansiyellerini gerçekleştirmelerine ve anlamlı hayatlar sürmelerine olanak tanıyan erdemli bir toplumun daha geniş vizyonundan kaynaklanmaktadır.²⁵⁵

Fârâbî'nin erdemli devletin nihai hedefi olarak belirlediği mutluluk arayışı, siyasi yönetimin insanın tatminiyle olan sıkı bağını ön plana çıkarır. Helen ve İslam felsefesinin zengin geleneklerinden yararlanarak, Fârâbî, mutluluk kavramını yalnızca bireysel bir talep olarak değil, adil yönetim ve erdemlerin geliştirilmesi yoluyla elde edilen kolektif bir çaba olarak tasavvur eder. İdeal devlet, bireylerin bilgi, erdem ve sonuçta mutluluk arayışlarında teşvik edildiği ve desteklendiği bir toplum işlevi görür. Bu vizyon, devletin sorumluluklarının güvenlik ve adaletin sağlanmasının ötesine geçerek, gelişmiş bir insan yaşamını kolaylaştırmayı da içermesi gerektiğini öne süren sosyal örgütlenmenin amaçları ve insan doğasına ilişkin geniş bir anlayışı yansıtır. Fârâbî'nin mutluluğu erdemli devletin nihai amacı olarak

²⁵⁴ Altıntop, "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı", s. 55.

²⁵⁵ Ömer Ali Yıldırım. "Fârâbî Felsefesinde Din, Yasa (Şeriat) Ve Yorum." *Dini Araştırmalar*, cilt 21, no. 15-06, Haziran 2018, s. 105-106.

vurgulaması, siyaset felsefesinin ahlakî ve ahlak boyutlarını belirginleştirirken, aynı zamanda siyasi kurumların başarısını ve meşruiyetini değerlendirme çerçevesi olarak zamansız bir yaklaşım sunar.²⁵⁶

İbn-i Haldûn'un devlet anlayışı, daha ziyade bir toplumbilimsel çerçevede şekillenir ve siyaset felsefesinde Fârâbî'ninkinden farklı bir yöne odaklanır. İbn-i Haldûn, bir devletin dayanıklılığını ve sürekliliğini asabiyet (grup dayanışması) ve maddi unsurlar gibi sosyolojik faktörlere bağlar. Ona göre, bir devletin yükselmesi ve düşmesi, asabiyetin gücü ve liderin bu asabiyeti yönlendirme kapasitesine bağlıdır. İbn-i Haldûn, devleti doğası gereği geçici bir organizasyon olarak görür; devletlerin çöküşü, asabiyetin zayıflaması ve yönetici sınıfın lükse yönelmesi gibi sosyolojik döngülerle kaçınılmaz hale gelir.²⁵⁷

Bu iki düşünürün devlet kavramları arasında önemli farklar vardır. Fârâbî, devletin nihai amacı olarak bireysel ve toplumsal mutluluğu hedeflerken, İbn-i Haldûn, devletin varoluşunu ve devamını sosyal dinamikler üzerinden açıklar. Fârâbî'ye göre devlet, toplumsal erdemın gelişmesine ve bireylerin en üst düzeyde tatminine yönelik bir alan sunarken, İbn-i Haldûn, devletin temelini sürdürülebilir bir asabiyet gücü ve bu gücün lider tarafından doğru yönetilmesinde bulur. Fârâbî'nin erdemli devleti uzun vadeli ahlakî değerlere dayanırken, İbn-i Haldûn'un devleti güç dinamikleri ve maddi gerekliliklerle ilişkilidir.

Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un devlet anlayışları, yönetici liderin rolü, devletin devamlılığı ve devletin nihai amacına ilişkin farklı bakış açıları sunar. Fârâbî'nin idealize ettiği erdemli toplum, bireysel mutluluk ve bilgiye dayalı bir toplum vizyonunu yansıtırken, İbn-i Haldûn'un görüşleri devletin doğası ve ömrüne dair daha realist bir yaklaşıma dayanır. Bu bağlamda, Fârâbî'nin ahlakî ve entelektüel temelli lider ideali, İbn-i Haldûn'un toplumsal dayanışma ve liderin pragmatik yönetim becerileri üzerindeki vurgusuyla karşılaştırıldığında daha idealist bir vizyon olarak öne çıkar.

²⁵⁶ Altıntop, "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı", s. 55.

²⁵⁷ Ergül, "İbn-i Haldûn'un Temel Kavramları", s. 56-58.

4.3. Eğitim ve Toplumsal Sınıfların Rolü

Fârâbî'nin önerdiği "ahlaklı şehir" kavramı, eğitimi toplumsal erdem ve düzenin merkezine yerleştirir. Fârâbî, en yüksek erdemleri bünyesinde barındıran yöneticinin, vatandaşları ahlak ve uyumlu bir varoluşa yönlendirmede önemli bir rol oynadığı bir toplum tasavvur eder. Fârâbî'ye göre erdemli bir şehrin temeli, bilgi ve erdemin birbirine bağlı olduğu sakinlerinin eğitimine dayanır. Eğitim çerçevesi sadece bilgili değil, aynı zamanda ahlaklı bireyler yetiştirmeyi, oluşturdukları toplumun adil ve erdemli olmasını sağlamayı amaçlar. Fârâbî'nin inancı, doğru türde bir eğitim yoluyla bireylerin erdemli varlıklar haline getirilebileceği ve böylece değerleri yansıtan bir toplum yaratılabileceği yönündeydi. Bu nedenle ahlaklı şehir, sadece bir kavram değil, aynı zamanda eğitimin ahlakî ve entelektüel gelişimin katalizörü olduğu bir toplum için bir plandır.²⁵⁸

Fârâbî'nin bilgi sınıflandırması, onun erdemli bir toplumun oluşumundaki önemini vurgular. Her biri bireyin ve dolayısıyla toplumun yetiştirilmesinde farklı bir amaca hizmet eden çeşitli bilgi türlerini tanımlar. Fârâbî'nin bilgi tipolojisi pratikten teorike kadar uzanır ve bireylerin çeşitli entelektüel ve ahlakî ihtiyaçlarını karşılayan kapsamlı bir eğitim sisteminin önemini vurgular. Sınıflandırma yalnızca akademik değildir; eğitimin genel toplumsal refahı teşvik edecek şekilde yapılandırılması için bir rehber görevi görür. Fârâbî, bilgiye yönelik sistemik yaklaşım aracılığıyla, eğitimin erdemli şehre olumlu katkıda bulunabilecek çok yönlü bireyler yetiştirmesini sağlamaya çalışır. Geniş bir bilgi yelpazesine yapılan vurgu, Fârâbî'nin eğitimin hem birey hem de toplum için dönüştürücü gücüne olan inancını yansıtır.²⁵⁹

Fârâbî'nin eğitime bakış açısı teorik alanın ötesine geçerek toplumsal örgütlenme ve yönetişimin pratik yönlerini derinden etkiler. Ahlak toplumunu şekillendirmede eğitimin rolüne ilişkin görüşleri; bilgi, ahlak ve sosyal yapılar arasındaki dinamikleri anlamak için eskimeyen bir çerçeve sunar. Fârâbî'nin felsefesi, toplumsal uyum ve erdeme ulaşmada eğitimin tamamlayıcı rolünü vurgular. Yaklaşımı, bilginin ve ahlakî erdemlerin

²⁵⁸ Demokaan, "Farabi'nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir," s. 358.

²⁵⁹ Okumuş, "Fârâbî'nin Din Sosyolojisine Katkıları", s. 66.

geliştirilmesine öncelik vererek, adil ve erdemli bir toplumun kurulmasına giden yolun ana hatlarını çizer. Bu nedenle Fârâbî'nin teorileri, yalnızca eğitim felsefesi alanına katkıda bulunmakla kalmaz, aynı zamanda erdem ve adalet ilkelerini somutlaştırmayı amaçlayan toplumların gelişimi için pratik rehberlik de sunar.²⁶⁰

Fârâbî'nin erdemli bir şehirdeki erdemli sosyal sınıf ayrımı, onun eğitim ve toplumsal mükemmelliğe yönelik felsefi yaklaşımının temelini oluşturur. Erdemli bir yaşamın, her sosyal sınıfın toplumun uyumu ve işlevselliğinde önemli bir rol oynadığı, ahlakî açıdan erdemli bir durumda elde edilebileceğini öne sürmektedir. Fârâbî'nin sosyal sınıf tipolojisi, yalnızca hiyerarşik bir düzenleme değil, aynı zamanda toplumun refahının her sınıfın erdemli davranışına bağlı olduğu karmaşık bir sistemdir. Bu yapı, eğitimin vatandaşlar arasında erdemi geliştirmede önemli bir mekanizma olarak hizmet etmesiyle, kişisel ve kolektif mükemmelliği teşvik etmek üzere tasarlanmıştır. Fârâbî'nin vizyonunun şu hususları önemlidir:²⁶¹

- Her biri toplumsal uyuma katkıda bulunan, iyi tanımlanmış bir sosyal sınıf bölümü.
- Bireyler arasında erdemin geliştirilmesinde eğitimin rolü.
- Toplumsal refah için ahlakî ve entelektüel mükemmelliğin kolektif arayışı.

Bu çerçeve, erdem ve eğitim ilkelerinin yönlendirdiği, iyi düzenlenmiş bir toplumun kişisel ve toplumsal gelişmeye yardımcı olduğu inancının altını çizer.

Fârâbî'nin ahlaklı şehir anlayışına göre, kitlelerin eğitimi bağlamında yönetici sınıfa önemli sorumluluklar düşer. Fârâbî, liderlerin erdem ve bilgeliğin timsali olmasını savunarak, yönetişimin toplumun refahını hedeflemesi gerektiğini öne sürer. Yönetici sınıf, yalnızca adaletin idaresi ve kamu refahının sağlanmasıyla değil, aynı zamanda bilgi ve erdemlerin halk arasında

²⁶⁰ Altıntop, “Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı”, s. 55-57.

²⁶¹ Demokaan, “Farabî'nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir,” s. 358.

yayılmasıyla da görevlidir. İkili sorumluluk, egemen sınıfın şu konulardaki kritik rolünün altını çizer:²⁶²

- Adaleti ayakta tutmak ve vatandaşların refahını sağlamak.
- Kitleleri eğitmek ve örnek ve talimat yoluyla erdemi geliştirmek.
- Toplumsal uyum ve mükemmelliğe ilham vermek için bilgelik ve ahlakî dürüstlikle liderlik etmek.

Yönetici sınıfın eğitimsel rolüne yapılan vurgu, Fârâbî'nin bilgi ve erdemin dönüştürücü gücüne olan inancını yansıtır ve yöneticileri erdemli ve aydınlanmış bir toplum arayışında kilit aktörler olarak konumlandırır.

Fârâbî'nin tasavvur ettiği şekliyle sınıfların karşılıklı bağımlılığı ve devlet uyumu, karmaşık bir sosyal uyum ve karşılıklı sorumluluk ağını ortaya koyar. Fârâbî'nin ahlaklı şehir modeli, her sınıfın kendine özgü işlev ve erdemlerini yerine getirerek devletin genel uyumuna ve istikrarına katkıda bulunduğu fikrine dayanır. Karşılıklı bağlılık, yalnızca işlevsel değil aynı zamanda son derece ahlaktır ve bireyin refahının toplumun refahına özünde bağlı olduğu ilkesini somutlaştırır. Bu nedenle devletin uyumu şunlara bağlıdır:²⁶³

- Her biri kendine özgü rolünü yerine getiren sosyal sınıfların karşılıklı bağımlılığı.
- Her sınıfın görev ve işlevlerine uygun erdemlerin geliştirilmesi.
- Bireysel çıkarların ötesinde, ortak faydanın kolektif arayışı.

Fârâbî'nin sosyal sınıflar ve devlet uyumu kavramsallaştırması, kişisel ve toplumsal mükemmelliğin iç içe geçtiği bir toplumu geliştirmede eğitimin önemini doğrular ve bireysel roller ile kolektif refah arasındaki karmaşık dengeyi belirtir.

İbn-i Haldûn, eğitimi sosyal uyumu sağlamak ve medeniyetlerin çöküşünü önlemek için önemli bir araç olarak görür. Bu bakış açısı, herhangi bir medeniyetin devamlılığı için hayati önem taşıyan birlik duygusu ve ortak değerlerin geliştirilmesinde eğitimin tamamlayıcı rolüne olan inancından

²⁶² Demirel, “Farabi’nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir,” s. 358

²⁶³ Ülkü Tatar, *Akal ve Bilgi Bağlamında Fârâbî’nin Erdemli Toplumu ve Modern Bilgi Toplumu Karşılaştırması* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), s. 82.

kaynaklanır. İbn-i Haldûn'a göre medeniyetlerin çöküşü, ortak değerlerin ve toplumun birleştirici dokusunun aşınmaya başlamasıyla ortaya çıkar. Eğitim, yalnızca bilgi aktarmanın bir aracı değil, aynı zamanda uyumlu bir toplumun temelini oluşturan ahlakî ve sosyal normların güçlendirilmesi için bir araç olarak hizmet eder. Bu yaklaşım, eğitimin sosyal yapıların parçalanmasına ve medeniyetlerin gerilemesine karşı önleyici rolünü vurgulayarak, eğitimin salt akademik eğitimin ötesindeki önemini ortaya koyar.

İbn-i Haldûn, eğitimde bilginin pratik uygulamasına önemli bir vurgu yapar. Eğitimin yalnızca teorik bilginin edinilmesini değil, aynı zamanda gerçek dünya durumlarına uygulanmasını da içermesi gerektiğine inanır. Bu bakış açısı, insan gerçekliğinin ve yaşamın pratik zorluklarının merkezi önem taşıdığı daha geniş bir dünya görüşüne dayanır. İbn-i Haldûn, gerçek bilginin, teorik içgörülerini pratik senaryolara uygulama ve böylece bir bütün olarak topluma fayda sağlayacak sonuçlara ulaşma yeteneğinden geldiğini savunur. Eğitim yaklaşımı, nihai amacın yalnızca bilmek değil, yapmak olduğu pragmatik bir öğrenme anlayışını yansıtır. Böyle bir duruş, eğitimin günlük yaşamla olan ilgisinin ve edinilen bilgilerin pratik uygulaması yoluyla toplumun iyileştirilmesine katkıda bulunma potansiyelinin altını çizer.

Eğitimcilerin rolü ve kapsamlı bir eğitimin önemi de İbn-i Haldûn'un eğitim hakkındaki görüşlerinde merkezi temalardır. Eğitimcileri yalnızca bilgi sağlayıcılar olarak değil, aynı zamanda öğrenciler arasında erdemin, eleştirel düşünmenin ve pratik becerilerin yetiştiricileri olarak görür. İbn-i Haldûn, öğrencilerin yalnızca entelektüel gelişimini değil, aynı zamanda ahlakî ve sosyal gelişimlerini de kapsayan çok yönlü bir eğitim sistemini savunur. Eğitime yönelik bütünsel yaklaşım, topluma olumlu katkıda bulunabilecek donanımına sahip, çok yönlü bireyler yetiştirmek için tasarlanmıştır. Eğitimcilerin, öğrencilerinin yalnızca bilişsel değil aynı zamanda ahlak boyutlarını da şekillendirmedeki rolünü vurgulayarak, eğitimin insan gelişiminin tüm yönlerine değinen kapsamlı bir süreç olduğu fikrini güçlendirir.

Asabiyye kavramı veya sosyal uyum, İbn-i Haldûn'un sosyal yapılara ve bunların toplumlar üzerindeki etkilerine ilişkin analizinde önemli bir rol

oynar. İbn-i Haldûn'a göre asabiyye, bir toplumdaki bireyleri birleştiren, üyeleri arasında birlik ve işbirliğini teşvik eden temel bağdır. Sosyal uyum, kolektif eylemi ve karşılıklı anlayışı teşvik ettiği için herhangi bir topluluğun hayatta kalması ve refahı için gereklidir. Asabiyye'nin gücü, özellikle kabile üyeleri arasındaki yoğun dayanışmanın onlara askeri üstünlük ve dolayısıyla daha yerleşik toplumlar üzerinde hakimiyet sağladığı Bedevi toplumlarında belirgindir. Hakimiyet yalnızca askeri gücün bir işlevi değil, aynı zamanda yüksek düzeydeki toplumsal uyumun sağladığı sosyal ve ekonomik avantajların bir yansımasıdır. Asabiyye'nin sosyal yapılar üzerindeki derin etkisi, sosyal uyum ile toplumsal istikrar arasındaki dinamik etkileşimi vurgulayarak İbn-i Haldûn'un sosyolojik düşüncesindeki önemini vurgulamaktadır.²⁶⁴

Sosyal hareketliliğin dinamikleri ve toplumdaki sosyal sınıfların akışkanlığı, İbn-i Haldûn'un sosyal tabakalaşmaya ilişkin görüşlerini anlamada merkezi bir öneme sahiptir. İbn-i Haldûn'un önerdiği gibi sosyal hareketlilik, ekonomik koşullar, sosyal uyum (asabiyye) ve siyasi istikrar gibi çeşitli faktörlerden etkilenir. Faktörler toplu olarak bireylerin veya grupların farklı sosyal sınıflar arasında hareket etme kolaylığını belirler. İbn-i Haldûn'un analizi, sosyal hareketliliğin statik değil, toplumun değişen koşullarını yansıtan dinamik bir süreç olduğunu ortaya koyar. Sosyal sınıfların akışkanlığı, toplumsal konumların sabit olmadığını, bireysel veya kolektif çabalar, ekonomik fırsatlar veya siyasi güçteki değişimler yoluyla değiştirilebileceğini gösterir. Sosyal hareketliliğe ilişkin bakış açısı, katı sınıf yapılarına meydan okur ve sosyal hiyerarşi içindeki değişim potansiyelini vurgular, toplumsal sonuçları şekillendirmede insan eyleminin ve sosyo-ekonomik faktörlerin rolünü ön plana çıkarır.

Ekonomik faktörler, İbn-i Haldûn'un toplumsal dinamiklere ilişkin kapsamlı analizinde özetlediği gibi, sosyal sınıfların istikrarında çok önemli bir rol oynar. Bir toplumun ekonomik refahı, refahın dağılımını, kaynaklara erişimi ve sosyal sınıfların genel istikrarını etkileyerek sosyal yapısını doğrudan

²⁶⁴ Durutürk, "İbn Haldun'un 'Asabiye' Kavramına 'Millet' Kavramı Üzerinden Bir Bakış," s. 7-8.

etkiler. Ekonomik refah, daha fazla sosyal hareketliliğe ve kaynakların daha adil dağılımına yol açabilir, böylece sosyal gerilimleri azaltır ve daha uyumlu bir toplumu teşvik eder. Tersine, ekonomik gerilemeler sosyal eşitsizlikleri daha da kötüleştirir, bu da tabakalaşmanın artmasına ve farklı sosyal gruplar arasında potansiyel çatışmalara yol açar. İbn-i Haldûn'un ekonomik faktörlerin sosyal sınıf istikrarı üzerindeki etkisine ilişkin görüşleri, ekonomik ve sosyal sistemlerin birbirine bağlılığının altını çizer. İbn-i Haldûn, sosyal yapıları şekillendirmede ekonomik koşulların önemini kabul ederek, ekonomik kalkınmaya yönelik, sosyal uyum ve sınıf istikrarı için daha geniş sonuçları dikkate alan dengeli bir yaklaşıma olan ihtiyacın altını çizer.²⁶⁵

4.4. İki Düşününün Tarih ve Toplum Üzerine Yaklaşımlarının Mukayesesi

İslam'ın Altın Çağı (622-1258), düşünce ve felsefenin evrimini büyük ölçüde etkilemiştir; İbn-i Haldûn ve Fârâbî gibi bilim insanlarının temelini atmıştır. Bu dönem, İslam halifelerinin himayesi ve büyük eğitim kurumlarının kurulmasıyla bilim, matematik, felsefe ve sanat dahil birçok alanda kaydedilen dikkate değer ilerlemelerle karakterize edilmiştir. İbn-i Haldûn'un sosyoloji ve tarih yazımındaki öncü çalışmaları ve Fârâbî'nin İslam felsefesi ve siyaset bilimine katkıları, entelektüel açıdan verimli dönemin ürünleridir. Bu dönem, insan toplumunu ve tarihsel süreçleri anlamaya yönelik benzersiz yaklaşımları besleyen zengin bir kültürel ve entelektüel ortam sağlamıştır.

İbn-i Haldûn ve Fârâbî'nin eğitim ve kültürel geçmişlerinin karşılaştırılması, onların bilimsel arayışlarında belirgin farklılıkları ortaya koymaktadır. 1332 yılında Tunus'ta doğan İbn-i Haldûn, zengin İslami ilim geleneğinden etkilenmiştir ve İslam hukuku, felsefe ve teoloji gibi çok çeşitli konularda aldığı eğitim, onu insan medeniyeti hakkında çok yönlü bir bakış açısıyla donatmıştır. Öte yandan, Fârâbî, günümüz Kazakistan'ında 872 civarında doğmuş ve Bağdat'ta eğitim görmüştür. Burada Helen felsefesini özümsemiş ve fikirleri İslam düşüncesiyle entegre etmiştir. Bu karşılaştırma, onların

²⁶⁵ Özeydin vd., "İbn-i Haldûn'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler", s. 44-45.

felsefeye, politikaya ve topluma yaklaşımlarını nasıl şekillendirdiğini vurgulamaktadır.²⁶⁶

İbn-i Haldûn ve Fârâbî'nin seyahatlerinin, toplum ve tarih hakkındaki görüşlerini şekillendirmedeki etkisi göz ardı edilemez. İbn-i Haldûn'un Kuzey Afrika ve Orta Doğu'ya yaptığı kapsamlı seyahatler, farklı toplumlar, siyasi sistemler ve tarihi olaylar hakkında ilk elden bilgiler sunarak sosyal ve siyasi yaşamın dinamiklerine ilişkin anlayışını zenginleştirmiştir. Deneyimler, onun “asabiyye” (*toplumsal uyum*) teorisinin ve *Mukaddime*'de ana hatlarıyla belirtildiği gibi döngüsel tarih görüşünün gelişmesine katkı sağlamıştır. Fârâbî'nin seyahatleri, onun çeşitli öğrenim merkezlerindeki çalışmalarını şekillendirmiş ve felsefi ile bilimsel fikirlerle tanışmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, her iki düşünürün de seyahatleri, toplum ve tarih üzerine teorilerini geliştirmelerinde önemli bir rol oynamıştır.²⁶⁷

İbn-i Haldûn, “asabiyye” (*toplumsal uyum*) kavramını, medeniyetlerin yükselişini ve düşüşünü açıklamak için temel bir prensip olarak öne sürmüştür. Onun toplum analizlerinde merkezi bir yere sahip olan bu kavram, toplumların gelişimi ve çürümesinde sosyal bağların ve dayanışmanın rolünü vurgular. İbn-i Haldûn'a göre, Asabiyye bir grubun siyasi güce ulaşmasını ve sosyal düzeni korumasını sağlayan bir kuvvettir. İbn-i Haldûn, bir grubun içindeki Asabiyye'nin güçlü olması halinde, yeni bir hanedan veya medeniyetin kurulmasına imkân tanıdığını savunur.²⁶⁸ Ancak medeniyet geliştikçe ve daha sofistike hale geldikçe, onu yükselişe taşıyan ilk sosyal uyum zayıflar ve durum sonunda medeniyetin gerilemesine neden olur. Döngüsel tarih anlayışı, sosyal bağların dinamik doğasını ve toplumlar ile medeniyetlerin kaderini şekillendirmedeki belirleyici rolünü ön plana çıkarır.

İbn-i Haldûn'un tarih araştırmalarındaki metodolojisi, döneminin çok ötesindeydi; ampirizm ve sosyolojiyi, disiplinler resmi olarak tanımlanmadan önce önemseyen bir yaklaşım geliştirmiştir. Tarihsel olayları sosyal yapılar bağlamında değerlendirerek toplumların işleyişini ve evrimini sistemli bir şekilde analiz etmiştir. İbn-i Haldûn'un metodolojisi, sosyolojik kalıpları ve

²⁶⁶ Serter, “İslam Dünyasında Kente Dair Düşünsel Kökler,” s. 10-16.

²⁶⁷ Yavuz, “İlm-i Umran'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi,” s. 326-327.

²⁶⁸ Batur, “İbn-i Haldûn'un Asabiyeti,” s. 102-104.

ampirik kanıtları dikkate almayı içerir ve bu yaklaşım, tarih ve toplum çalışmalarında bilimsel metodların uygulanmasına öncülük etmiştir. Çalışmaları, tarihsel olayları derinlemesine analiz etmek için kapsamlı bir çerçeve sağlar ve insan deneyiminin çeşitli yönleri arasındaki ilişkileri aydınlatır.²⁶⁹ Bu metodoloji, tarih araştırmalarına yeni bir standart getirmenin yanı sıra modern sosyoloji ve antropolojinin temellerini de atmıştır.

İbn-i Haldûn'un ekonomiye dair görüşleri, emek, üretim ve hükümetin rolünü kapsar; ekonomik sistemlere ilişkin geniş bir anlayış sergiler. Ekonomik faaliyetler ile sosyal yapılar arasındaki etkileşimi vurgulayarak, herhangi bir toplumda zenginliğin temeli olarak emeğin ve üretimin önemini kabul eder. İbn-i Haldûn, ekonomik istikrar ve büyüme teşvik eden politikaları savunarak, hükümetin ekonomiyi düzenleme rolünü önemser. Onun ekonomik teorileri, çağının çok ilerisindeydi ve modern ekonomiye temel teşkil eden birçok ilkeyi öngörmüştür. Analizleri, ekonomik faktörlerin toplumların işleyişi ve gelişimi açısından nasıl hayati olduğunu ve dolayısıyla medeniyetlerin yükselişi ve düşüşü üzerindeki etkisini gösterir.

Fârâbî, ahlaklı şehir kavramını toplumun erdemli bir biçimde yapılandırılmasının temel taşı olarak ele almış ve bu kavramı etrafında dönen felsefesinde mutlak mutluluğa ulaşmanın yollarını araştırmıştır. Ona göre, bir toplumda gerçek adaletin sağlanması, erdemli bir şehrin kurulabilmesi için zorunludur ve bu, bireylerin hem ahlak yönetim altında yaşamasını hem de ahlakî yükümlülüklerini yerine getirmelerini gerektirir. Fârâbî'nin düşüncesinde, ahlaklı şehir sadece siyasi bir erdemli olmayıp, aynı zamanda her bireyin erdem ve mutluluk arayışıyla uyumlu yaşadığı, sosyal refahın sağlandığı kapsamlı bir yaşam biçimidir. Felsefe, toplum yapısı ile sakinlerinin ahlakî karakteri arasında derin bir bağ kurar ve bu bağın, toplumun genel yaşam kalitesi üzerinde doğrudan etkili olduğunu savunur.

Fârâbî'nin liderlik ve yönetim felsefesi, tarihsel olayların ve toplumların gelişiminin liderlerin kalitesi ve yönetim sistemleri tarafından şekillendirildiğine dair güçlü bir görüş sunar. Liderlerin, politikalarını ve kararlarını şekillendirecek derin bir felsefi ve ahlak anlayışa sahip olmalarının

²⁶⁹ Özdemir, "Kültürlerarası İletişim", s. 29-33.

yanı sıra siyasi zekâ gerektirdiğine vurgu yapar. Bu, aydınlanmış bir yönetim aracılığıyla gerçekten erdemli bir topluma ulaşılabilmesi gerektiğini savunur ve liderlikte eğitim ve bilgeliği öne çıkarır.

Eğitim ve bilgi, Fârâbî'nin düşünce yapısında merkezi bir öneme sahiptir. O, bilginin ve entelektüel yeteneklerin geliştirilmesinin, erdemli bireyler yetiştirilmesi ve dolayısıyla bir erdemli toplumun inşa edilmesi için şart olduğunu belirtir. Eğitim felsefesi, kişisel gelişim üzerine kurulu olup, insan doğasını ve bireysel farklılıkları dikkate alır. Fârâbî, her bireyin benzersiz yeteneklerine uygun bir eğitim sistemini destekler ve öğrenme sevgisi ile eleştirel düşünme yetisinin erken yaşlardan itibaren geliştirilmesinin önemini vurgular. Bu yaklaşım, bireylerin bilgi ve erdem arayışı ile toplumun genel refah ve ilerlemesine nasıl katkıda bulunabileceğini gösterir. Fârâbî bu şekilde, aydınlanmış bireylerin toplumsal refahı artırma ve toplumun ilerlemesine etki etme potansiyeline işaret eder.

4.5. İslam Toplumuna Etkileri ve Sosyal-Siyasal Değişimlere Yaklaşımları

Fârâbî'nin ahlaklı şehir kavramı, ahlakî ve entelektüel erdemlerin siyasi otoriteyle bütünleşmesi fikrini içerir ve İslami yönetim anlayışını derinlemesine etkilemiştir. Erdemli bir şehirde, liderler hem bilgelige hem de ahlakî erdeme sahip olmalıdır; Fârâbî'ye göre siyasi liderliğin gerçek amacı vatandaşların mutluluğunu ve refahını sağlamaktır. Bu anlayış, dönemin İslam toplumlarında yaygın olan soy veya askeri güce dayalı liderlik anlayışlarından ayrılır ve yöneticilere, liderliklerini ahlakî ve entelektüel özellikler üzerine kurma sorumluluğu yükler. Fârâbî'nin felsefi yaklaşımı, İslami yönetim anlayışına derinlik katar ve adil liderlik için ahlak ve entelektüel yeterlilikleri ön plana çıkarır. Bu yaklaşım, liderliği sadece siyasi bir otorite olarak değil, aynı zamanda İslam'ın ahlakî öğretileriyle uyumlu bir model olarak tanımlar ve böylece hem manevi hem de zihinsel mükemmellik arayan bir liderlik modelini teşvik eder.²⁷⁰

²⁷⁰ Demirel, “Farabi’nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir,” s. 358

Fârâbî'nin erdemli toplumundaki eğitim ve zekâ, bireysel erdem ve toplumsal uyumu sağlama konusunda kritik roller üstlenir. Fârâbî, iyi düzenlenmiş bir toplumun, entelektüel erdemlerin geliştirilmesine ve bilginin vatandaşlar arasında yayılmasına bağlı olduğunu savunur. Hem bilimi hem de sanatı içeren kapsamlı bir eğitim sistemini destekleyerek, rasyonel düşünce ve ahlakî muhakemenin gelişimine inanır. Fârâbî'ye göre, bilgi arayışı sadece kişisel tatmin için değil, aynı zamanda toplumun genel refahı için de gereklidir, çünkü bu, bireyleri topluma olumlu katkılarda bulunabilecek şekilde donatır. Fârâbî'nin yaklaşımı, bilginin dönüştürücü gücüne ve erdemli bir devlete ulaşmada oynadığı kritik role vurgu yapar ve entelektüel gelişim ile ahlakî eğitimin toplumsal refah ve bireysel aydınlanma üzerindeki etkileşimine işaret eder.²⁷¹

Fârâbî'nin liderlik vizyonu, ahlakî ve entelektüel liderlik modelini savunur ve İslam felsefesi üzerinde derin etkiler bırakır. İdeal bir yöneticinin felsefi bilgeliği, ahlakî erdemi ve pratik yönetim becerilerini birleştirmesi gerektiğine inanır. Fârâbî, bu tür bir liderin toplumu ortak çıkarlar doğrultusunda yönlendirebileceğini ve genel refahı sağlayabileceğini öne sürer. Bu bakış açısı, liderlerin meşruiyetinin sadece güçlerinden veya soylarından değil, aynı zamanda toplumun gelişimini teşvik eden erdemleri somutlaştırma ve geliştirme yeteneklerinden kaynaklandığını savunur. Fârâbî, liderliğin felsefi ve ahlakî boyutlarına yaptığı vurguyla İslam düşüncesinde kalıcı bir miras bırakmış ve sonraki nesillere, yönetimin daha geniş sonuçlarını ve gerçek liderlik için gerekli nitelikleri dikkate alma konusunda ilham kaynağı olmuştur. Fârâbî'nin felsefi bilgeliği siyasi yönetimle bütünleştirmesi, onun İslam felsefesi ve devlet yönetimi üzerinde uzun süre etkili olan bütüncül bir liderlik vizyonu sunmasını sağlamıştır.²⁷²

İbn-i Haldûn'un "asabiyye" kavramı, toplumların tarihsel dinamiklerini anlamada merkezi bir rol oynar. Bu kavram, akrabalar ve daha geniş topluluk arasındaki dayanışmayı ifade eder ve İbn-i Haldûn'a göre, bir devletin

²⁷¹ Altıntop, "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı", s. 55.

²⁷² Suat Çelikkol, "Fârâbî'nin Ahlak Felsefesi: En Yüksek İyi ve Onu Gerçekleştirmenin Araçları", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), C. 23, S. 1 (Haziran 2023), s. 70-71.

savunması ve yönetimi için elzemdir. 'Asabiyye, toplumu dış tehditlere ve iç anlaşmazlıklara karşı bir arada tutan sosyal bir yapıştırıcı görevi görür. Bu ilke, İslam toplumlarındaki birlik ve kardeşlik duygusu ile dini ve kültürel normlara olan derin bağlılığı özellikle vurgulamaktadır. İbn-i Haldûn'un sosyal uyumu ve siyasi liderliğin ortak hedeflere yönelik kolektif çabayı harekete geçirme kapasitesini geliştirmedeki rolüne dikkat çeker. Ayrıca, "asabiyye" nin tarihsel olarak nasıl gelişip gerilediğini analiz ederek, zaman içindeki sosyal ve politik değişimleri yönlendiren mekanizmalar hakkında değerli görüşler sunar.

İbn-i Haldûn'un sosyal ve politik değişimlere dair döngüsel teorisi, toplumların karmaşık devlet yapılarına evrilmesini ve sonrasında iç çürüme ile dış baskılara bağlı olarak gerilemesini izler. Döngüsel model, başlangıçtaki güçlü sosyal uyumun, toplumun zenginlik ve karmaşıklık kazanmasıyla zayıflamasını ve durumun "asabiyye" nin erozyonu ile siyasi istikrarsızlığa yol açmasını gösterir. İbn-i Haldûn'un analizi, toplumsal istikrar ve dayanıklılığı sağlamak için güçlü toplumsal bağların sürdürülmesinin önemini vurgularken, toplumsal uyum, siyasi güç ve tarihsel değişim arasındaki etkileşimi anlamamızı sağlar.

Ekonomik faktörler üzerindeki vurgusu ile İbn-i Haldûn, bir medeniyetin yükselişi ve çöküşü üzerinde ekonomik refahın kritik rolünü belirtir. Ekonomik refahın, yönetilmediği takdirde bir medeniyetin çöküşüne katkıda bulunabileceğini savunur. Zenginliğin birikmesi, vergilendirme ve bürokratik yüklerin artması gibi faktörler ekonomik dengesizliklere ve toplumsal hoşnutsuzluğa yol açabilir. İbn-i Haldûn'un ekonomik dinamiklere dair görüşleri, servetin sosyal ve politik yapılar üzerindeki etkilerinin hassas dengesine dikkat çeker ve basiretli ekonomik yönetimin, bir medeniyetin büyümesini sürdürmek ve düşüşünü önlemek için kritik olduğunu vurgular. Çalışmalar, ekonomik eşitsizliklerin altında yatan nedenlerin ele alınmasının önemini de gösterir.²⁷³

²⁷³ Özaydın vd., "İbn-i Haldûn'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler", s. 44-45.

Hem Fârâbî hem de İbn-i Haldûn, toplumları şekillendirmede liderliğin ve yönetimin rolüne büyük bir önem atfetmişler ve bu kavramlar üzerine benzer görüşlere sahip olduklarını göstermişlerdir. Fârâbî, toplumu ütopyik bir varoluşa yönlendirebilecek erdemli bir hükümdar figürünü merkeze alırken, liderlikte bilgelik ve ahlakî bütünlüğün önemini vurgulamıştır. İbn-i Haldûn ise, liderliğin kritik rolünü kabul etmiş ve medeniyetlerin yükseliş ve düşüşlerini anlamak için tarihsel kalıplar ve toplumsal dinamikler üzerinden daha pragmatik bir analiz sunmuştur. Onun “asabiyye” (toplumsal uyum) kavramı, özellikle medeniyetlerin inşası ve sürdürülmesi bağlamında, toplumsal birliği korumada güçlü liderliğin önemini vurgulamıştır. İki düşünür arasındaki ortak zemin, İslami siyaset teorisinde adil ve bilge liderliğin toplumsal refah ve istikrarı sağlamada vazgeçilmez bir rol oynadığını göstermektedir.²⁷⁴

Liderlik ve yönetim konularındaki ortak ilgilerine rağmen, Fârâbî ve İbn-i Haldûn metodolojik olarak önemli ölçüde farklılaşmışlardır. Fârâbî'nin yaklaşımı, idealist felsefeye dayanarak, Platoncu ideallerle harmanlanmış, bir filozof-kral tarafından yönetilen erdemli bir toplumu tasavvur etmeye yöneliktir. Bu yaklaşım, erdemli bir toplumun ne olduğu ve nasıl yönetilmesi gerektiği üzerine normatif bir analiz içerir. Buna karşın İbn-i Haldûn, tarihsel ve sosyolojik kanıtlarla desteklenen ampirik bir gözlem yöntemi geliştirmiş ve özellikle '*Mukaddime*' adlı eserinde, modern sosyal bilimler öncesi bir bilimsel metodoloji kullanarak medeniyetleri sistematik bir şekilde incelemiştir. İbn-i Haldûn'un ampirik kanıtlara vurgusu, Fârâbî'nin idealist felsefesinden önemli bir sapma temsil eder ve sosyal-politik yaşamın karmaşıklıklarını anlamada daha pragmatik bir yaklaşım sergiler.

Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un düşünceleri, İslam ve Batı düşüncesi üzerinde derin ve çok yönlü bir etki bırakmıştır. Fârâbî'nin erdemli bir toplum ve aydınlanmış liderlik vizyonu, İslami siyasi teoriler üzerinde etkili olurken, İbn-i Haldûn'un sosyal bilimlerin gelişimine yaptığı katkılar global olarak tanınmıştır. Onların yönetim, toplum ve değişim üzerine sunduğu analizler, tarihsel ve çağdaş toplumsal olguları anlamak için hala geçerli olan temel

²⁷⁴ Batur, “Bilim Tarihinde Bir Dönemeç”, s. 104-105.

çerçeveler sağlamaktadır. Hem İslami hem de Batı entelektüel geleneklerine yaptıkları katkılar, onların fikirlerinin modern tartışmalarda kalıcı bir geçerlilik kazanmasını sağlamıştır.

4.6. Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un Düşüncelerinde Monopsiizm ve Külli Ruh

Fârâbî ve İbn-i Haldûn, İslam düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip iki büyük filozoftur. Her ikisi de insan ruhunun ve toplumsal dinamiklerin derinlemesine analizini yapmış, farklı bakış açılarıyla önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda monopsiizm ve küllî ruh kavramları, her iki düşünürün de eserlerinde merkezi bir yer tutmaktadır. Fârâbî ve İbn-i Haldûn, bu kavramları kendi düşünce sistemlerinde nasıl ele aldıkları ve bu kavramların toplum ve birey üzerindeki etkilerini nasıl açıkladıkları açısından birbirlerinden ayrılırlar.²⁷⁵

Fârâbî, İslam felsefesinin ilk büyük temsilcilerinden biri olarak, Aristoteles ve Platon'un metafizik ve etik teorilerini İslam düşüncesiyle uyumlu bir şekilde yorumlamıştır. Fârâbî'nin düşünce sisteminde ruh ve akıl, varlığın en temel unsurları olarak ele alınır. O, Platon'un idealar teorisi ile Aristoteles'in form-madde ayrımını sentezleyerek, monopsiizm ve küllî ruh kavramlarını geliştirir. Monopsiizm (tek ruh öğretisi), Fârâbî'nin insan ruhunun tek ve evrensel bir varlık olduğuna dair inancını ifade eder. Ona göre, tüm insanlık, tek bir küllî ruhun farklı tezahürlerinden ibarettir. Küllî ruh, bireylerin ruhlarını kapsayan ve onları birleştiren evrensel bir akıl veya ruhsal güç olarak kabul edilir. Fârâbî'ye göre, bireysel ruhlar, evrensel ruhun bir parçası olarak varlıklarını sürdürürler ve onunla bütünleşmişlerdir. Böylece, bireyler arasındaki farklılıklar aslında tekil ruhun farklı biçimlerde ortaya çıkışıdır.²⁷⁶

Fârâbî'nin küllî ruh anlayışı, onun siyaset ve etik teorilerinde de önemli bir rol oynar. Ona göre, ideal bir toplum, bireylerin evrensel ruhla uyum içinde yaşadığı bir yapıya sahip olmalıdır. Küllî ruh, toplumun birlik ve bütünlüğünü sağlar; bireylerin iyi ve erdemli bir yaşam sürmelerine rehberlik eder. Bu

²⁷⁵ Karakuş, "Fârâbî'nin İdeal Devletinde Hz. Ömer", s. 200.

²⁷⁶ Ayşe Sıdıka Oktay, "Fârâbî'nin Sisteminde Din-Felsefe, Peygamber-Filozof İlişkisi ve Karşılıklı İşlevleri," *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 11, no. 44 (2015), s. 15-16.

nedenle, Fârâbî'nin siyaset teorisi, bireylerin ve toplumun küllî ruhla uyum içinde nasıl organize edileceği üzerine kuruludur. Onun nazarında, ideal toplum ve devlet, insanların evrensel ruhla uyum içinde yaşayarak en yüksek erdemlere ulaşabileceği bir yapıya sahip olmalıdır.²⁷⁷

İbn-i Haldûn ise, sosyoloji ve tarih felsefesinin öncüsü olarak, insan ruhunu ve toplumu dinamik bir süreç olarak ele alır. Onun küllî ruh anlayışı, Fârâbî'nin metafizik temelli yaklaşımından farklı olarak, daha pragmatik ve sosyolojik bir çerçeve içinde değerlendirilir. İbn-i Haldûn, ruh kavramını bireyler arası bağları ve toplumsal yapıları anlamak için kullanır. Ona göre, küllî ruh, toplumsal dayanışmanın, kültürel bütünleşmenin ve medeniyetlerin varlığını sürdürebilmesinin temelini oluşturur. İbn-i Haldûn'un en önemli kavramlarından biri olan "asabiye" (dayanışma ruhu), Fârâbî'nin küllî ruh anlayışına benzeyen, ancak tamamen sosyolojik bir temele oturan bir kavramdır. Asabiye, bireyleri bir arada tutan ve onları ortak bir amaç doğrultusunda birleştiren bir güç olarak tanımlanır. Dayanışma ruhu, bir toplumun veya medeniyetin kuruluşunda ve gelişiminde kritik bir rol oynar. İbn-i Haldûn'a göre, güçlü bir asabiye, bir toplumun yükselmesini ve uzun süreli bir medeniyet kurmasını sağlar. Asabiye zayıfladığında ise toplumlar çözülme ve çöküş sürecine girer.²⁷⁸

İbn-i Haldûn'un küllî ruh anlayışı, toplumsal yapıların nasıl şekillendiğini ve yapıların nasıl sürdürüldüğünü anlamak için bir anahtar olarak işlev görür. Toplumların tarihsel döngülerini açıklarken, ruhun ve toplumsal bağların dinamiklerini dikkate alır. Ona göre, bir toplumun ruhsal yapısı, o toplumun hem içsel birliğini hem de dışsal başarılarını belirleyen en önemli faktörlerden biridir.²⁷⁹

Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un küllî ruh ve monopsiizm anlayışları, hem benzer hem de farklı yönleri sahiptir. Fârâbî, ruh kavramını daha çok metafizik ve ontolojik bir çerçevede ele alırken, İbn-i Haldûn, bu kavramı daha çok

²⁷⁷ İrfan Görkaş, "Farabi'nin İnsan Tasavvuru," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* no. 50 (2013), s. 298-299.

²⁷⁸ Sefer Yavuz, "İlm-i Umran'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* no. 40 (2013), s. 325-327.

²⁷⁹ Batur, "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç", s. 104-105.

toplumsal bağlamda ve sosyolojik bir perspektifle değerlendirir. Fârâbî, ruhun evrensellliğini ve bireylerin evrensel ruhla bütünleşmesini vurgularken, İbn-i Haldûn, ruhun toplumsal dayanışma ve asabiye üzerinden nasıl somutlaştığını inceler.²⁸⁰ Her iki düşünür de ruhun toplumsal yapı üzerindeki etkisini kabul eder; ancak Fârâbî, ideal toplumun evrensel ruhla uyum içinde olması gerektiğini savunurken, İbn-i Haldûn, uyumun tarihsel ve sosyolojik süreçler çerçevesinde nasıl şekillendiğini analiz eder. Fârâbî'nin küllî ruh anlayışı daha teorik ve idealist bir yaklaşım sunarken, İbn-i Haldûn'un anlayışı daha pragmatik ve gözlemsel bir temele dayanır.²⁸¹

Sonuç olarak, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un küllî ruh ve monopsizizm konusundaki düşünceleri, İslam düşüncesinde ruhun ve toplumsal yapıların nasıl anlaşıldığını ve yorumlandığını göstermesi açısından oldukça değerlidir. Her iki düşünür de ruhun toplumsal yaşam üzerindeki etkisini derinlemesine ele almış, ancak bunu farklı metodolojik yaklaşımlar ve perspektiflerle incelemişlerdir. Fârâbî, metafizik bir bütünlük içinde evrensel ruhu ve onun bireyler üzerindeki etkisini vurgularken, İbn-i Haldûn, ruhsal enerjinin toplumsal bağlar ve dayanışma yoluyla nasıl somutlaştığını ve medeniyetlerin yükselişinde nasıl rol oynadığını gözler önüne sermiştir. İki büyük düşünür, İslam dünyasında ruh ve toplum anlayışının şekillenmesinde temel taşlar olarak kabul edilir ve onların fikirleri, günümüzde de sosyoloji, felsefe ve tarih alanlarında önemli bir ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.²⁸²

4.7. Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un Helenleştirme Politikası Karşısındaki Tutumları

Fârâbî ve İbn-i Haldûn, İslam düşünce geleneğinin iki önemli figürü olarak, farklı alanlarda derinlemesine analizler yapmışlardır. Ancak, her ikisi de kendi dönemlerinde karşılaştıkları kültürel, felsefi ve siyasi meseleler karşısında özgün yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Helenleştirme politikası, İslam dünyasında Yunan felsefesinin etkisi altında oluşan düşünsel dönüşümleri ifade eden bir kavram olarak ele alındığında, iki düşünürün

²⁸⁰ Nebati, "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Tarih, Zaman ve Döngüsellik", s. 145-146.

²⁸¹ Hasan Ocak, "İbn-i Haldûn'un İslam Filozoflarına Yönelttiği Eleştiriler: Metafizik Örneği," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13, no. 1 (Haziran 2013), s. 105-107.

²⁸² Serter, "İslam Dünyasında Kente Dair Düşünsel Kökler," s. 10-16.

konuya nasıl yaklaştıkları, İslam düşüncesindeki farklı tutumları anlamak açısından önemlidir.²⁸³

Helenleştirme, Antik Yunan kültürünün ve felsefesinin, diğer kültürler üzerinde baskın bir etki yaratması ve kültürlerin Yunan düşünce yapısına adapte olmaları sürecini ifade eder. İslam dünyasında, özellikle Abbâsîler döneminde (8. yüzyıldan itibaren), Yunan felsefesine büyük bir ilgi gösterilmiş ve felsefi miras, tercüme hareketleri sayesinde İslam dünyasına taşınmıştır. Aristoteles, Platon, Plotinus gibi Yunan filozoflarının eserleri, İslam filozofları tarafından incelenmiş ve onların düşünceleri, İslam düşünce geleneğine entegre edilmiştir. Bu süreç, İslam dünyasında Helenleştirme politikası olarak da adlandırılabilir.²⁸⁴

Fârâbî (872-950), İslam dünyasında "Muallim-i Sâni" (İkinci Öğretmen) olarak bilinir ve Aristoteles'in (Muallim-i Evvel) mirasını devralan önemli bir filozoftur. Fârâbî, Yunan felsefesine derin bir hayranlık beslemiş ve özellikle Aristoteles ve Platon'un eserlerini İslam düşüncesiyle uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Bu nedenle, Fârâbî'nin Helenleştirme politikası karşısındaki tutumu, büyük ölçüde pozitif ve uyumlu olmuştur. Fârâbî, Yunan felsefesinin rasyonel ve metafizik temellerini İslam inancı ile birleştirmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Ona göre, Yunan felsefesi, özellikle Aristoteles'in mantığı ve Platon'un idealar teorisi, İslam düşüncesine katkı sağlayabilecek evrensel ilkeler içeriyordu. Fârâbî, İslam filozoflarının Yunan felsefesinden ilham alarak, kendi dinî ve felsefi sistemlerini daha tutarlı ve rasyonel hale getirebileceğine inanıyordu. Bu nedenle, Fârâbî, Helenleştirme politikasını eleştiren bir tutum sergilemektense, onu İslam düşüncesine katkı sağlayacak bir araç olarak görmüştür. Fârâbî'nin Helenleştirme politikası karşısındaki tutumu, onun siyaset felsefesinde de kendini gösterir. Fârâbî, Platon'un "*ideal devlet*" anlayışını İslam toplumuna uyarlamış ve ideal bir İslam devleti için filozof-kral modeli önermiştir. Bu modelde, yöneticinin hem dinî hem de felsefi bilgelik sahibi olması gerektiğini savunur. Fârâbî, bilgelik sayesinde yöneticinin toplumu adaletle yönetebileceğine ve bireyleri

²⁸³ Çetin, "Erken Dönem İslâm Düşünce," s. 712-714.

²⁸⁴ Sadık Türker, Abdurrahman Bedevi (1917—2002), *Islamic Studies*, (2022), s. 221-222.

mutluluğa ulaştırabileceğine inanır. Fârâbî'nin Helenleştirme politikasını sadece bir entelektüel egzersiz olarak görmediğini, aynı zamanda onu toplumsal düzenin temel taşlarından biri olarak kabul ettiğini gösterir.²⁸⁵

İbn-i Haldûn (1332-1406) ise, Fârâbî'den birkaç yüzyıl sonra yaşamış ve tamamen farklı bir bağlamda eser vermiştir. İbn-i Haldûn, sosyoloji ve tarih felsefesinin kurucusu olarak kabul edilir ve onun en önemli eseri olan "*Mukaddime*", toplumların yükseliş ve çöküş döngülerini açıklayan bir teori sunar. İbn-i Haldûn'un Helenleştirme politikası karşısındaki tutumu, Fârâbî'nin aksine, daha eleştirel ve ihtiyatlıdır.²⁸⁶

İbn-i Haldûn, Yunan felsefesinin ve Helenleştirme politikasının, İslam toplumlarına doğrudan uygulanabilirliğini sorgulamıştır. Ona göre, her toplumun kendi tarihsel ve kültürel bağlamı vardır ve bu bağlam, o toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını belirler. İbn-i Haldûn, Yunan felsefesinin soyut ve evrensel ilkelerinin, İslam dünyasının somut ve tarihsel gerçeklikleri ile her zaman örtüşmeyebileceğini savunur. Bu nedenle, İbn-i Haldûn, Yunan felsefesinin İslam düşüncesine entegrasyonunda daha temkinli bir yaklaşım benimsemiştir. İbn-i Haldûn'un tutumu, onun tarih felsefesi ile de uyumludur. Ona göre, toplumlar, kendi iç dinamikleri ve asabiyeleri (dayanışma ruhu) doğrultusunda gelişir ve dinamikler, dışardan ithal edilen fikirler tarafından her zaman etkilenmeyebilir. İbn-i Haldûn, İslam toplumlarının yükseliş ve çöküşünü analiz ederken, Yunan felsefesinin bu süreç üzerindeki etkisini dikkate almaz. Aksine, toplumların kendi içsel dinamikleri ve doğal döngüleri olduğunu vurgular. Bu bağlamda, İbn-i Haldûn'un Helenleştirme politikası karşısındaki tutumu, Yunan felsefesinin İslam dünyasına katkısını kabul etmekle birlikte, felsefenin evrensel geçerliliği konusunda şüpheci bir yaklaşım sergiler. İbn-i Haldûn, her toplumun kendine özgü koşullarının olduğunu ve koşulların, o toplumun düşünce ve felsefe yapısını belirlediğini savunur. Bu nedenle, Yunan felsefesinin İslam dünyasına aktarılmasında,

²⁸⁵ Demirel, "Fârâbî'nin İdeal Devleti", s. 358.

²⁸⁶ Hasan Ocak, "İbn-i Haldûn'un İslam Filozoflarına Yönelttiği Eleştiriler: Metafizik Örneği," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13, no. 1 (Haziran 2013), s. 108-109.

felsefenin yerel koşullarla uyumlu olup olmadığının dikkatlice değerlendirilmesi gerektiğini vurgular.²⁸⁷

Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un Helenleştirme politikası karşısındaki tutumları, İslam düşüncesinde iki farklı yaklaşımı temsil eder. Fârâbî, Yunan felsefesinin evrensel ilkelerini İslam düşüncesine entegre etmek için olumlu bir yaklaşım benimsemiş ve felsefenin İslam toplumları için yararlı olabileceğini savunmuştur. İbn-i Haldûn ise, bu süreci daha eleştirel bir perspektiften değerlendirmiş ve Yunan felsefesinin İslam dünyasının somut ve tarihsel gerçeklikleriyle her zaman örtüşmeyebileceğini ileri sürmüştür. Her iki düşünür de, Yunan felsefesinin İslam düşüncesine etkisini kabul etmekle birlikte, etkinin nasıl ve ne ölçüde İslam toplumlarına uyarlanabileceği konusunda farklı görüşler sergilemişlerdir. Fârâbî, evrensel ilkelerin İslam düşüncesine katkı sağlayabileceğine inanırken, İbn-i Haldûn, ilkelerin yerel ve tarihsel koşullarla uyumlu olması gerektiğini savunmuştur.

Sonuç olarak, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un Helenleştirme politikası karşısındaki tutumları, İslam düşüncesinde farklı felsefi ve sosyolojik yaklaşımların nasıl şekillendiğini ve yaklaşımların İslam dünyasında nasıl farklı yorumlara yol açtığını gösterir. Fârâbî'nin metafizik ve evrenselci yaklaşımı, İslam dünyasında Yunan felsefesinin kabulü ve entegrasyonu için zemin hazırlarken, İbn-i Haldûn'un tarihsel ve sosyolojik yaklaşımı, entegrasyonun sınırlarını ve potansiyel tehlikelerini gözler önüne sermiştir. Her iki düşünürün de konudaki tutumları, İslam felsefesi ve tarih düşüncesi açısından derinlemesine bir incelemeyi hak etmektedir.

4.8. Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un İslam Toplumuna Bakışlarının Perspektifinde Bugünün İslam Toplumuna Etkileri

Fârâbî'nin siyasi felsefesinde ahlaklı şehir kavramı, akıl ve adaletle yönetilen erdemli bir toplumu tasvir eder. İslami prensiplerle derinden bağlantılı olan bu kavram, yöneticinin bilgeliği ve vatandaşların erdem arayışının önemini ön plana çıkarır. Fârâbî'nin vizyonuna göre, bir filozof-kralın rehberliğinde, her bireyin ortak iyiliğe katkı sağladığı uyumlu bir yaşam sürdüğü bir

²⁸⁷ Cengiz Tomar, "Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldûn Yaklaşımları", İslam Araştırmaları Dergisi, 16 (Temmuz 2006), s. 15.

şehirdir. Bu fikir, siyasi otorite, adalet ve dinin devlet işlerindeki rolü üzerine süregelen tartışmalarda etkilidir. Fârâbî'nin ahlaklı şehir konsepti, modern İslam toplumlarını, dünyevi otorite ile manevi rehberlik arasında denge kurarak, liderlerin hem ahlakî hem de entelektüel açıdan yetkin olmalarını teşvik eder. İslami ilkelerin, toplumun refahı, adaleti ve bilgi arayışını ön planda tutan etkili yönetim modellerine olan etkisini yeniden değerlendirmektedir. Fârâbî'nin erdemli şehrinin temel yönleri şunlardır:²⁸⁸

- Bir filozof-kralın bilgelik ve erdemle yönetimi.
- Vatandaşların ortak çıkarlar peşinde koşması.
- Manevi rehberlik ile dünyevi otorite arasındaki uyum.

Fârâbî'nin erdemli toplumundaki eğitim ve aklın rolü, bilginin ve entelektüel gelişimin erdemli bir topluluğa ulaşmada oynadığı kritik rolü vurgular. Fârâbî, toplumun refahının, zekâ ve erdemlerin geliştirilmesine bağlı olduğunu ve eğitimin, vatandaşlar arasında nitelikleri geliştirmenin birincil aracı olduğunu savunur. Bu bakış açısı, İslam ülkelerindeki modern eğitim sistemlerini derinden etkilemiş olup, geleneksel İslami öğretilerin çağdaş bilgi ve eleştirel düşünme becerileriyle bütünleştirilmesine olan vurguyu artırmıştır. Fârâbî'nin rasyonel melekeler ve iyi bilgili, erdemli vatandaşların yetiştirilmesinde eğitim kurumlarının önemine yaptığı vurgu, İslami eğitim uygulamalarındaki mevcut reformlarla uyumludur. Reformlar, İslami kimliklerine bağlı bireylerin yanı sıra, eleştirel araştırma ve yenilik yoluyla modern dünyayla etkileşime geçebilecek bireylerin yetiştirilmesini amaçlar. Fârâbî'nin modern İslami eğitim sistemleri üzerindeki etkisi şunları içerir:²⁸⁹

- İslami öğretilerin çağdaş bilgilerle bütünleştirilmesine vurgu yapılması.
- Eleştirel düşünme ve akıl yürütmenin eğitimin temel bileşenleri olarak teşvik edilmesi.
- Entelektüel büyümenin yanı sıra erdemlerin geliştirilmesi.

Fârâbî'nin liderliğe ilişkin görüşleri, erdemli bir yöneticinin nitelikleri ve adil yönetimin doğasına dair düşünceleri, modern İslam toplumlarının siyasi

²⁸⁸ Demirel, “Fârâbî'nin İdeal Devleti”, s. 358

²⁸⁹ Aydın, “Dini-Felsefi Temelleri,” s. 135-136.

yapıları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Fârâbî, etkili bir liderin, entelektüel güç ve ahlakî bütünlüğe sahip olması gerektiğini, erdemli bir yaşam ve kamu yararına yönelik bir rehber görevi görmesi gerektiğini savunur.

Liderlik anlayışı, İslam hukukunu ve ahlakî değerlerini içselleştiren liderlere duyulan ihtiyacı vurgular ve çağdaş İslami yönetim düşüncesini etkiler. Fârâbî'nin liderlik idealleri, İslami ahlak standartları yansıtan ve sosyal adalet ile uyumu teşvik eden yönetim talebinin arttığı İslam ülkelerinde siyasi ve dini liderler için belirlenen kriterlerde kendini gösterir. Fârâbî'nin modern İslam toplumlarındaki liderlik anlayışı üzerindeki etkisi şunları içerir:²⁹⁰

- Liderlerde entelektüel ve ahlakî erdemlerin öneminin vurgulanması.
- Toplumu ortak çığara yönlendirmede liderlerin rolünün vurgulanması.
- İslami adalet ve ahlak ilkelerine uygun yönetimin savunulması.

Fârâbî'nin liderlik felsefesinin çağdaş İslam toplumları bağlamındaki etkisi, onun düşüncelerinin yönetim, ahlak ve liderlerin adil ve erdemli toplumu geliştirmedeki rolü üzerine yapılan tartışmaları şekillendirmedeki önemini gösterir.

Fârâbî'nin Helen felsefesiyle İslami öğretileri entegre etme çabası, İslam dünyasının entelektüel geleneğini derinden etkilemiştir. Helen düşüncesinin rasyonel ve metafizik yönlerini İslam'ın manevi ve ahlak öğretileriyle harmanlayarak, İslam felsefesine zenginlik ve genişlik kazandıran bir sentez oluşturmuştur. Bütünleştirici yaklaşım, İslam Medeniyeti'nin kültürel ve ekonomik yükselişine önemli katkılar sağlamış, felsefî araştırmaların İslami bir çerçevede daha derinlemesine anlaşılmasını ve takdir edilmesini teşvik etmiştir. Fârâbî, iki farklı düşünce dünyasını birleştirerek, dini köklerine sadık kalarak çeşitliliği ve yeniliği kucaklayan bir entelektüel geleneğin temelini atmıştır.

Fârâbî'nin metafizik düşüncelerinin, İslam'daki teolojik tartışmalar üzerindeki etkisi büyüktür. Neo-Platonizm unsurlarını içeren metafizik

²⁹⁰ Karakuş, “Fârâbî'nin İdeal Devletinde Hz. Ömer”, s. 200.

çerçevesi, gerçeklik, Tanrı ve evrenin doğasını İslami bir bakış açısıyla kavramak için bir felsefi temel sunmuştur. Felsefi destek, akıl ve inancı uyumlu hale getiren tutarlı bir sistemle İslam geleneğindeki teolojik tartışmaları şekillendirmiştir. Fârâbî'nin metafiziği, ilahi konuları anlamada rasyonel bir yaklaşımı teşvik ederek İslam teolojisini zenginleştirmiştir ve İslam düşüncesinin evrimi ile teolojik meselelerin ele alınış şeklini derinden etkilemiştir.²⁹¹

Felsefe ve teolojinin yanı sıra, Fârâbî'nin İslam toplumunun kültürel yönlerine, özellikle müzik teorisi ve sanat üzerine katkıları da dikkate değerdir. Müzik teorisi üzerine yaptığı çalışmalar, müzik ile ruh arasındaki ilişkiyi araştırmakla kalmamış, müziğin İslam kültüründe ahlakî ve felsefi eğitimin bir parçası olarak önemini de vurgulamıştır. Fârâbî'nin müzik estetiği ve teorisine ilişkin görüşleri, felsefe, maneviyat ve sanatsal ifade arasındaki bağlantıyı güçlendirmiştir. Bu katkılar, İslam dünyasında müziğin ve sanatın değer görmesine ve gelişmesine temel oluşturmuş, sanatın ahlakî gelişimde ve toplumun kültürel zenginleşmesindeki rolünü ön plana çıkarmıştır.

İbn-i Haldûn'un sosyal bilimlerdeki yenilikçi katkıları, çağdaş araştırmalara temel oluşturmuş ve sosyoloji disiplininin gelişimine önemli ölçüde etki etmiştir. Özellikle "umran" (toplumsal bütünlük) kavramı aracılığıyla, modern sosyolojinin temellerini atmıştır. İbn-i Haldûn, ampirik gözlem ve çevresel faktörlerle insan toplulukları arasındaki etkileşimleri analiz ederek, disiplinlerarası araştırmalara zengin bir metodoloji sunmuştur. Onun toplumsal yapılar ve dinamikler üzerine kurduğu teoriler, hem sosyoloji hem de psikoloji ve sosyal psikoloji alanlarında derin izler bırakmıştır. İbn-i Haldûn'un multidisipliner yaklaşımı, toplumsal olayları ve insan davranışlarını daha bütüncül bir perspektifle anlamamıza olanak tanır.²⁹²

İbn-i Haldûn'un teorileri, İslam ülkelerindeki siyasi ve sosyal yapıların daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Asabiyye kavramı, devletlerin yükselişi ve çöküşündeki rolünü açıklamada merkezi bir yer tutar ve İslam

²⁹¹ Çetin, "Erken Dönem İslâm Düşünce", s. 714-715.

²⁹² Lokman Çilingir, Mustafa Yıldız ve Hasan Aydın, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefi Bir Sorun Olarak Siyaset*, Ankara: Elis Yayınları, 2016, s. 183.

dünyasında yönetim ve toplumsal örgütlenmenin karmaşıklığını analiz etme imkânı verir. İbn-i Haldûn, çevre koşulları ve toplumsal etkileşimlerin analizini kullanarak, İslam ülkelerinin karşılaştığı zorlukları ve fırsatları ayrıntılı bir şekilde ele alır.²⁹³ Bu teoriler, politika oluşturma ve kalkınma stratejilerini etkileyerek, İslam toplumlarının özel ihtiyaçlarına ve koşullarına yönelik çözümler sunar.

Ayrıca, İbn-i Haldûn eğitimin toplumsal kalkınma üzerindeki etkilerini de vurgular. Ona göre, eğitim bireysel ve toplumsal kimliklerin şekillenmesinde kritik bir rol oynar. İbn-i Haldûn, eğitimin sadece bilgi aktarımı değil, aynı zamanda bireylerin karakter ve değerlerinin oluşumunda da temel bir unsur olduğunu savunur. Bu görüş, İslam toplumlarında eğitim sistemlerinin geliştirilmesi ve toplumsal yapıları dönüştürme potansiyelini öne çıkarır. İbn-i Haldûn'un eğitime dair düşünceleri, çağdaş eğitim politikaları ve uygulamaları üzerinde halen etkili olmaya devam etmektedir, özellikle İslam dünyasındaki kültürel, çevresel ve tarihi özelliklere duyarlı yaklaşımlar geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

²⁹³ Kayapınar, “İbn Haldûn ’un Asabiyet Kavramı,” s. 90-95.

SONUÇ

Fârâbî'nin çağdaş İslami yönetim üzerindeki derin etkisi, özellikle "Ahlaklı şehir" veya Medînet-il-fâzıla kavramı aracılığıyla, Helen felsefesini İslami öğretilerle uzlaştırmaya yönelik yenilikçi girişimlerine kadar izlenebilir. Platon'un siyaset felsefesinde derin köklere sahip olan bu kavram, Fârâbî tarafından İslami bağlama uyacak şekilde uyarlanmış ve zekâ, adil muhakeme, ılımlılık ve kararlılık gibi liderlik niteliklerinin önemi vurgulanmıştır. Fârâbî'nin, her biri bu temel özelliklerden bazılarını bünyesinde barındıran bir grup lider tarafından yönetilen bir topluma olan inancı, çağdaş İslam düşüncesiyle yankılanan pragmatik bir yönetim yaklaşımını yansıtmaktadır. Dahası, toplumsal çöküşü önlemek için böyle bir liderliğin gerekliliği hakkındaki öğretileri ve Aristotelesçi ve Platoncu felsefeleri İslami ilkelerle harmanlama çabaları, onun kalıcı etkisinin altını çiziyor. Farklı felsefi gelenekleri birleşik bir manevi prensip altında uyumlu hale getirmeyi amaçlayan Fârâbî'nin eklektik sistemi, hem ahlakî hem de manevi olarak yönlendirilen yönetimi anlamak için bir çerçeve sunar. Felsefi ve manevi anlayışların bu sentezi, modern İslam dünyasında incelikli bir liderlik ve yönetim anlayışının yolunu açarak, Fârâbî'nin çağdaş İslami yönetişim düşüncesini şekillendirmedeki kalıcı ilgisini ve teorilerinin önemli mirasını ortaya koydu.

Fârâbî'nin "Ahlaklı şehir" vizyonunda görüldüğü gibi toplumun ve etiğin doğasına ilişkin derin içgörüsü; ahlak, eğitim ve toplumun kolektif refahına yaptığı vurgu aracılığıyla çağdaş İslami değerlerle derinden yankı bulmaktadır. O, bir peygamberin ve bir filozofun vasıflarını birleştiren erdemli bir devlet başkanının, insanları hem bireysel mutluluğa hem de toplumsal uyuma doğru yönlendireceği bir toplum tasavvur etmiştir. Bu kavram, vatandaşları arasında ahlakî değerleri aşlamayı ve adalet ve eşitlik sağlamayı amaçlayan İslami liderlik ilkesiyle yakından uyumludur. Fârâbî'nin her bireyin içinde hem iyilik hem de kötülük potansiyeli bulunduğuna olan inancı, ahlakî gelişimde eğitimin kritik rolünün altını çizmektedir; bu, İslam'ın erdemli bir yaşam sürmenin temeli olarak bilgi ve

öğrenmeye verdiği vurguyu yansıtan bir kavramdır. Dahası, insanların doğal olarak dayanışma ve işbölümü yoluyla kolektif ihtiyaçları karşılayan medeni bir devlette yaşamaya yatkın olduğu yönündeki iddiası, ümmetin İslami değerini yansıtmakta ve daha büyük bir iyilik için topluluk ve işbirliğinin önemini vurgulamaktadır.²⁹⁴ Fârâbî, bu fikirleri aracılığıyla yalnızca İslam felsefe geleneğine önemli katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda modern İslam düşüncesini toplumun yapısı ve üyelerinin davranışları üzerinde etkilemeye devam eden kalıcı ilkeler de sağlamıştır.

Fârâbî'nin İslami değerlere dayanan bir toplum temeline dayanarak, şehirleri cahil, günahkâr, değişmiş ve kafası karışmış şehirler gibi erdemli ve çeşitli sapkın biçimlere ayırması, modern İslam toplumlarının başarmak için aşması gereken tuzakları anlamak için kapsamlı bir çerçeve sunuyor. Örneğin, sakinlerinin anlık tatmin arayışı ve gerçek mutluluğu göz ardı etmesiyle karakterize edilen cahil şehir, materyalizmin sıklıkla manevi ve ahlakî gelişimi gölgede bıraktığı çağdaş toplumların karşılaştığı zorlukları yansıtır. Benzer şekilde, erdemi bilen ancak uygulamada başarısız olan günahkâr şehir, İslami prensipler hakkında bilgi sahibi olan ancak bunları günlük eylemlerde uygulamak için çabalayan modern toplumların ikilemini yansıtır; bu, dünyevi başarıyı manevi tatminden daha ön planda tutmanın cazibesine benzerdir. Üstelik, dış ideolojilerin ve sahte ilahi rehberlik iddiaları altında halklarını yanlış yönlendiren liderlerin etkisi altında erdemden uzaklaşan değişen ve kafası karışmış şehirler, küreselleşmenin çağdaş zorluklarıyla ve toplumu istikrarsızlaştırma tehdidinde bulunan dini metinlerin yanlış yorumlanmasıyla yankılanıyor.

Fârâbî'nin şehirleri sınıflandırmaya yönelik analitik yaklaşımı, yalnızca çağdaş İslam toplumları için çok önemli bir araç olarak hizmet etmekle kalmıyor, aynı zamanda kendi sistemlerini ve geleneklerini değerlendirmeleri için bir bakış açısı da sağlıyor ve sonuçta onların temel İslami ilkeler olan hakikat, adalet ve iyiliğin peşinde koşmalarına uyum sağlamalarına olanak tanıyor. Esas olarak modern sosyoloji biliminin temelini oluşturan İbn-i

²⁹⁴ Mahmut Kaya, "Fârâbî", Tdv İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Fârâbî#1> (23.05.2024). 1995.

Haldûn'un yenilikçi Umran kavramı, çağdaş İslam toplumlarının sosyal bütünlük ve grup duygusu anlayışlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Toplumu ve sosyal olayları siyaseti, ahlakı ve ekonomiyi bütünleştiren bir mercekle aracılığıyla incelemeye yönelik yaklaşımı, mevcut İslami düşünce ve uygulamaya açıkça yansıyan toplumsal dinamiklerin erken, bütünsel bir anlayışını sergilemektedir.²⁹⁵ İbn-i Haldûn'un teorilerinin günümüz bağlamındaki geçerliliği, onların İslami gelenek tarafından yaratılan ve onun fikirlerinin İslami topluluklar içindeki sosyal uyum analizinde canlı ve uygulanabilir kalmasını sağlayan benzersiz koşullardan beslenmeleriyle daha da vurgulanmaktadır. Tarihsel İslam düşüncesi ile çağdaş sosyolojik analiz arasında köprü kuran İbn-i Haldûn'un çalışmasının bu uyarlanabilirliği, onun hem dünya düşüncesi tarihine hem de İslam felsefesi ve toplumunun spesifik hatlarına yaptığı katkıların kalıcı mirasının altını çizmektedir.²⁹⁶ Bu bakış açısıyla bakıldığında, İbn-i Haldûn'un belirlediği ilkelerin İslami toplulukların dokusunu etkilemeye devam ettiği, sosyal uyum ve grup duygusunun nasıl geliştirilip sürdürüldüğüne dair anlayışa rehberlik ettiği açıkça görülüyor.

Fârâbî'nin İslam düşüncesi bağlamında felsefeyi incelemesine benzer şekilde, İbn-i Haldûn'un teorileri, özellikle de medeniyetlerin yükselişi ve çöküşüyle ilgili teorileri, çağdaş İslam toplumlarının analizinde yankı bulmuştur. Toplumsal gelişme ve siyasi örgütlenmenin inceliklerini araştıran Umran ilmi üzerine çalışması, kritik bir referans noktası olmaya devam etmektedir. İbn-i Haldûn'un teorilerinin günümüz bağlamındaki geçerliliği, toplumsal bütünleşmeyi ve parçalanmayı yöneten dinamiklerin zamana bağlı olmayan bir anlayışının altını çiziyor. Bu, özellikle onun medeniyetlerin döngüsel doğasına (doğumundan zirveye ve nihai çöküşüne kadar) dair içgörülerinin mevcut siyasi ve sosyal çalkantıları görmek için bir mercekle sunduğu İslam toplumları için geçerlidir. İbn-i Haldûn'un toplumların gel-gitlerine ilişkin

²⁹⁵ Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri. İbni Haldun'un Sosyolojik Görüşleri. Erişim tarihi: 23.05.2024, <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=35201>. 2014; Süleymanov, Abulfaz. "Türk Dünyasında Kimlik Arayışları ve İbn-i Haldûn." İbn-i Haldûn Çalışmalar Dergisi, cilt 2, no. 2, 2017, sayfa 151-160.

²⁹⁶ Tekcan, Büşra. "İbn-i Haldûn'un Mukaddime Eseri ve Temel Kavramlarının İncelenmesi." İDE AKADEMİ Dönem Ödevi, 2020-2021. Erişim adresi: <https://www.ide.org.tr/TR/listmenu/donemovevleri/detail/muelliflim-1?id=17455>.

bakış açılarının dayanıklılığı, günümüz İslam uluslarının kaderini şekillendiren faktörlerin karmaşık etkileşimini anlamak için bir çerçeve sağlama açısından bunların önemini yeniden doğrulamaktadır.²⁹⁷ Çalışmaları yalnızca tarihsel ayrım arasında köprü kurmakla kalmıyor, aynı zamanda çağdaş İslam toplumlarının modernite ve küreselleşmenin getirdiği zorluklarla karşılaştığı yolları da aydınlatıyor ve analizinin merkezinde yer alan daha geniş değişim ve süreklilik temalarını yansıtmaktadır.

Fârâbî gibi daha önceki İslam alimlerinin oluşturduğu felsefi temele dayanan İbn-i Haldûn, İslami uygulamalardaki hem ekonomik hem de eğitimsel alanları derinden etkileyen yeni bir bakış açısı ortaya koydu. Bugün sosyolojinin temeli olarak kabul edilen Umran kavramı, toplumsal yapıları ve bunların zaman içindeki evrimini anlamak ve analiz etmek için sistematik bir yaklaşım sunuyordu.²⁹⁸ Bu yenilikçi yaklaşım, odağı yalnızca toplum ve tarihe ilişkin dini ve geleneksel açıklamalardan kaydırmakla kalmadı, aynı zamanda "sosyolojik ilkeleri" keşfetmesiyle vurgulandığı gibi, sosyal fenomenlerin daha ampirik ve analitik bir incelemesinin yolunu da açtı.²⁹⁹ Ayrıca İbn-i Haldûn'un tarih, sosyoloji, siyaset ve coğrafyaya önemli katkıları kapsayan multidisipliner çalışmaları, döneminin karmaşıklığını yansıtarak dünya ve İslam düşüncesi üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Onun Umran ilmine ve toplumsal dinamiklerin titizlikle incelenmesine yaptığı vurgu, çağdaş İslami eğitim ve ekonomi uygulamalarında yankı bulmaya devam ediyor ve fikirlerinin kalıcı geçerliliğini gösteriyor. İbn-i Haldûn, analitik çerçevesi aracılığıyla ekonomik sistemler, eğitim yapıları ve bunların daha geniş toplumsal bağlamları arasındaki etkileşimi anlamak için araçlar sunmuş ve böylece İslami yaşamın hem teorik hem de pratik yönlerini etkilemiştir.

²⁹⁷ Erdoğan, Talha. "Siyasi İktidarın Meşruiyeti Bağlamında İbn-i Haldûn'un Mülk Anlayışı." Academia.edu, 2024. Erişim adresi: https://www.academia.edu/29700553/Siyasi_%C4%B0ktidar%C4%B1n_Me%C5%9Frukiye_t%C4%B1nda_%C4%B0n_Haldunun_M%C3%BClk_Anlay%C4%B1_%C5%9F%C4%B1.

²⁹⁸ Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri. İbni Haldun'un Sosyolojik Görüşleri. Erişim tarihi: 23.05.2024, <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=35201>. 2014.

²⁹⁹ Batur, Behçet. "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç: İbn-i Haldûn'da Sosyal Bilim Düşüncesinin Doğuşu". Antakiyat 2/1 (Haziran 2019), 90-115.

Bu tez, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un toplum ve birey üzerine düşüncelerinin tarihsel bir perspektifte nasıl evrildiği ve modern sosyal yapılar üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde inceler. İki düşünürün teorileri aracılığıyla insanın toplumsal varoluşunu ve bu varoluşun felsefi temellerini ele alırken, toplum ve birey arasındaki dinamik etkileşimleri ve bu etkileşimlerin sosyal değişim üzerinde nasıl bir rol oynadığını araştırmıştır.

Fârâbî'nin erdemli devlet teorisi ve İbn-i Haldûn'un medeniyetlerin yükselişi ve çöküşü üzerine döngüsel tarih anlayışı, onların eserlerinin bugünün İslam toplumları üzerindeki etkilerini anlamada kritik öneme sahiptir. Fârâbî, rasyonel bir toplum düzeninin ve adil bir yönetimin sağlanmasında filozofların ve eğitimcilerin rolünü vurgularken, İbn-i Haldûn sosyal uyum ve asabiyye'nin (toplumsal dayanışmanın) medeniyetlerin gelişimindeki rolünü ön plana çıkarır.

Tezin bulguları, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un felsefelerinin, toplumsal yapılar ve politik sistemler üzerinde derinlemesine bir etki yaptığını göstermektedir. Bu düşünceler, bireylerin toplum içindeki rollerini ve toplumların nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olur. Ayrıca, bu teorilerin günümüz toplumsal ve politik yapılarına sağladığı katkılar, felsefe ve toplum bilimleri arasındaki ilişkileri daha da derinleştirmekte ve teorik çerçeveleri zenginleştirmektedir.

Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un düşünceleri, modern toplumların karşılaştığı zorluklara uyum sağlama çabalarına ışık tutmakta ve sosyal değişim süreçlerini anlamada değerli birer rehber olarak kalmaktadır. Bu çalışma, teorik paradigmleri genişletmenin yanı sıra, karmaşık toplum içi ilişkileri ve sosyal dinamikleri daha iyi kavramamıza olanak tanıyan önemli bir katkı sunmaktadır.

Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un İslam toplumlarına bakışları üzerine tezimiz, bu iki düşünürün tarihsel ve felsefi mirasının modern İslam toplumları üzerindeki etkilerini derinlemesine inceledi. Fârâbî'nin erdemli devlet anlayışı ve İbn-i Haldûn'un toplumsal teorileri, İslam dünyasının sosyal ve politik yapısını şekillendirmede önemli rol oynamıştır. Fârâbî, akıl ve bilginin toplum

içindeki işlevselliğini vurgularken, İbn-i Haldûn toplumsal yapıların ve medeniyetlerin doğuşu ve çöküşü üzerine çığır açıcı teoriler sunmuştur.

Tezimin sonuçları, bu iki filozofun düşüncelerinin yalnızca tarih boyunca İslam toplumlarını değil, aynı zamanda Batı düşüncesini de etkilediğini göstermektedir. Örneğin, Akkağit (2022) tarafından belirtilen Aristoteles'te İnsan Kavramı çalışması, Fârâbî'nin Aristoteles üzerine yorumlarının, İbn-i Haldûn'un da bu felsefi temellere dayanarak sosyal teoriler geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Eğitimde de bu etkiler gözlemlenebilmektedir; Arı (2021)'nın çalışmasında Paulo Freire'nin eğitimde özgürlük praksişi, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un eğitim üzerine düşünceleriyle paralellikler göstermektedir. Her iki düşünür de eğitimin sadece bilgi aktarımı olmadığını, aynı zamanda ahlakî ve ahlak değerlerin öğrencilere kazandırılmasında kritik bir rol oynadığını savunmaktadırlar.

Toplumsal değişim bağlamında ise, Apalı (2016) tarafından yapılan çalışma, bilginin toplumsal değişim üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır. Bu, İbn-i Haldûn'un 'İlim' kavramının toplumsal yapılar üzerinde nasıl bir dönüşüm yaratabileceğine dair teorileriyle uyumludur.

Tezim ayrıca, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un düşüncelerinin, özellikle İslam toplumlarında, kadınlar, azınlıklar ve diğer marjinal gruplar üzerindeki sosyo-politik yapıları nasıl etkilediğini de ele almaktadır. Erkızan (2012)'ın Aristoteles'in teolojisi üzerine çalışması, bu düşünürlerin teolojik ve felsefi mirasının, modern toplumların anlayışına nasıl entegre edilebileceğini göstermektedir.

Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un düşüncelerinin bugünün İslam toplumlarına olan etkileri, günümüz toplumlarına uyarlanabilirlikleri ve sürdürülebilir sosyal ve politik yapıların inşasında nasıl bir rol oynayabileceği üzerinde durulmuştur. Bu çalışma, İslam düşünce tarihindeki bu iki önemli figürün, modern dünyanın karşılaştığı sosyal ve politik sorunlara çözüm bulmada nasıl kaynak teşkil edebileceğini ortaya koymaktadır.

Bu tez çalışmasının bulguları, Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un düşüncelerinin, modern İslam toplumlarının yanı sıra global toplum yapısına katkıda bulunabilecek değerli fikirler sunduğunu göstermektedir. Bu kapsamda aşağıdaki öneriler, bu iki filozofun teorilerinin günümüz dünyasında uygulanabilirliğini artırmayı ve daha geniş bir etki yaratmayı amaçlamaktadır:

- Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un eğitim üzerine düşünceleri, modern eğitim sistemlerine entegre edilmelidir. Özellikle, Fârâbî'nin ahlakî ve ahlak değerlerin eğitime entegrasyonuna yönelik görüşleri ve İbn-i Haldûn'un bilgi ve toplum ilişkisine dair teorileri, müfredat geliştirme süreçlerinde dikkate alınmalıdır. Bu, öğrencilere yalnızca bilgi aktarımı yapmanın ötesinde, kritik düşünme becerileri ve ahlakî değerleri kazandırma potansiyeli taşır.
- İbn-i Haldûn'un toplumsal yapılar ve medeniyetlerin evrimi üzerine teorileri, toplumsal politika ve planlama süreçlerine dahil edilmelidir. Özellikle, sosyal dayanışma ve asabiyye kavramları, toplumsal bütünlüğü ve uyumu teşvik edecek politikaların geliştirilmesinde kullanılabilir. Bu, özellikle çeşitli etnik ve kültürel grupların bir arada yaşadığı toplumlarda sosyal uyumun artırılmasına yardımcı olabilir.
- Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un düşünceleri, farklı kültür ve medeniyetler arasındaki diyalog ve işbirliğini güçlendirmek için bir platform sağlayabilir. Bu düşünceler, farklı toplumsal ve kültürel yapılar arasında ortak anlayış ve saygı geliştirilmesine katkıda bulunabilir. Uluslararası konferanslar, seminerler ve çalıştaylar düzenlenerek bu düşüncelerin modern dünyaya uyarlanması ve uygulanması konusunda farkındalık yaratılabilir.
- Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un eserleri üzerine yapılan akademik çalışmaların desteklenmesi ve teşvik edilmesi, bu düşüncelerin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlayabilir. Üniversiteler ve araştırma merkezleri, bu konularda özgün araştırmalar yapmaya ve bulguları uluslararası arenada paylaşmaya teşvik edilmelidir.

- İbn-i Haldûn'un teorilerinin toplumsal projelerde uygulanabilirliğinin test edilmesi, teorinin pratikteki etkinliğini değerlendirme fırsatı sunar. Özellikle kentsel planlama ve kalkınma projelerinde, İbn-i Haldûn'un medeniyet teorilerinden yararlanılarak, sürdürülebilir ve kapsayıcı toplum yapıları geliştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Adugit, Yavuz. "Özgürlüğün Kısa Tarihi", FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, S. 16 (2013), ss. 63-94.
- Akçetin, İsmail. "İbn-İ Haldun'un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışı." Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 22, Sy. 3 (2019), ss. 353-375.
- Akkağit, Şeyma Filiz. "Aristoteles'te İnsan Kavramı", Journal of Süleyman Demirel University Institute of Social Sciences, C. 42, S. 1 (2022), ss. 124-151.
- Akmeşe, E. "Thomas Hobbes'un insan felsefesi bağlamında The Platform (2019) filmi üzerine bir analiz", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, C. 27, S. 46 (2021), ss. 221-2301.
- Aksin, Sevinç ve Canan Seyfeli. "MRTYU: Hinduizm'de Ölüm." Şarkiyat, C. 14, S. 1 (2022), ss. 214-234.
- Akti, Selahattin. "İslam Düşünce Geleneğinin Batı Dünyasına Etkileriyle İlgili Tartışmaları Dag Nikolaus Hasse Üzerinden Okumak", Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, C. 10 (2020), ss. 29-47.
- Akyüz, Yahya. "Fârâbî'nin Türk ve Dünya Eğitim Tarihindeki Yeri." Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES), 15(2) (2019), ss. 81-88.
- Alaca, Cengiz. "Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî düşüncesinde ruh tasavvuru", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 42 (2019), s. 159.
- Alper, Ömer. "Hilmi Ziya Ülken'in İslâm Felsefesi Yorumu: İslâm Felsefesi Tarihyazımına Bir Örnek." Journal of Istanbul University Faculty of Theology 14 (Nisan 2012): 123-146.
- Altay, Sefa. "İbn-i Haldûn'un Metodolojisi." İbn-i Haldûn Çalışmaları Dergisi, 4(2) (2019), ss. 129-141.

- Altıntop, Ceyda. "Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı." *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2 (2016), ss. 48-62.
- Apalı, Yasemin. "Toplumsal Değişim Bağlamında Bilginin Değişimi ve Dönüşümü: The Change and Conversion of the Information in Terms of The Social Change", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 17, ss. 395-405.
- Arkonaç, Sibel Ayşen. "Kollektif Bilinç / Kollektif Temsiller: Wundt ile Durkheim", *İstanbul University Journal of Sociology*, C. 3, S. 21 (2011), ss. 103-113.
- Atakan, Özgür. Ahmet Mithat Efendi'nin Edebi Eserlerinde Toplum ve Eğitim. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitimin Kültürel Temelleri Anabilim Dalı, Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Programı, Ankara, Ekim 2018.
- Atalan, Mehmet. "The Developmental Process of the History of Islamic Sects in Turkey." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 22, S. 1 (2012).
- Atasoy, İlknur. "Hukuki Boyutu İtibariyle Kültür: Kültür Hukuku." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2020.
- Ateş, Ferhat ve Tuncer Utkan. "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Şehir." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 53.
- Aydeniz, Hüsnü. "Engels'in Materyalizmi ve Din Eleştirisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33 (2010), s. 63-89.
- Aydın, Hasan. "Dinî-Felsefî Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası." *Kelam Araştırmaları*, 8:1 (2010), s. 135.
- Ayvaz, Muzaffer. "Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin Ahlak Öğretisinde Nefs-Ruh Ayrımı", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* (2019).
- Ayyıldız, Erol ve Goodman, Lenn E. "Arap Edebiyatındaki Yunan Etkisi", *Nüsha*, C. 18, S. 47 (2018), ss. 15-44.

- Bayındır, Ahmet. "İslam Felsefesi", Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (NKUIFD), C. 2, S. 2 (2016), ss. 89-118.
- Bağder, Müfit Mert. "John Rawls'un Adalet Düşüncesinin Oluşum Şartları Üzerine", Felsefe Arkivi, C. 53 (2020), ss. 105-121.
- Baş, Burhan. "İbn-i Haldûn'a Göre Toplumların Karakteristik Özellikleri." İdrak Dini Araştırmalar Dergisi 2, no. 2
- Batur, Behçet. "Bilim Tarihinde Bir Dönemeç: İbn-i Haldûn'da Sosyal Bilim Düşüncesinin Doğuşu." Antakiyat, C. 2, S. 1 (Haziran 2019): ss. 90-115.
- Bayar, Mustafa. "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Bireyin Kişilik Gelişimini Etkileyen Faktörler." AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 7/19 (2019), ss. 53-77.
- Bayar, Mustafa. "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Bireyin Kişilik Gelişimini Etkileyen Faktörler." AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 7/19 (2019), ss. 53-77.
- Belge, Rauf. "İbn-i Haldûn'un Mukaddime'sinde İktisadi Coğrafya." Öneri Dergisi, 13/50 (2018), ss. 266-287.
- Belge, Rauf. Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn-i Haldûn. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Coğrafya Bilim Dalı, İstanbul, 2016.
- Berkli, Merve. "İbn-i Haldûn ve Montesquieu'da Toplum ve Devlet Anlayışı." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Erzincan, 2019.
- Bircan, Hudaverdi. "İslâm Felsefesinde 'Felsefenin Bir Eleştirel Düşünce' Olarak Algılanması -Kindî Örneği", Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 2 (2023), ss. 1-10.

- Bostan, Yasin. "İbn Sina ve İbnü'l-Arabî'nin Tanrı Anlayışı ve Mukayesesı." Doktora tezi, Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2022.
- Bölükbaşı, Mehmet. "Orta Çağ'da Arap-İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri", Fikriyat, C. 1, S. 1 (2021), s. 18-26.
- Bülbül, Burak. "Aydınlanma Çağı Düşünürlerinde Güvenlik Anlayışı: Hobbes, Locke ve Rousseau'da Güvenlik Kavramının Karşılaştırmalı Analizi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kamu Yönetimi Programı, İzmir 2019.
- Carlisle, Clare. "Becoming And Un-Becoming: The Theory And Practice Of Anatta", Contemporary Buddhism, C. 7 (2006), ss. 75-89.
- Ceylan, Fatma Ecem. "Konfüçyüs ve Çin Felsefesinin Temelleri", Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Uluslararası Filoloji ve Çeviribilim Dergisi, C. 2, S. 1 (2020), ss. 142-148.
- Cezayirli, Gülay. "Küreselleşme, Bireyselleşme ve Toplumsallaşma", Erdem, C. 14, S. 41 (2004), ss. 29-58.
- Coşkun, Aslı ve Muhammed Ali Cankatar. "Mukaddime'de İnsan, Toplum ve Toplumsal Yaşam Üzerine İnceleme." Medeniyet Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 6 (2018): 85.
- Çağırkan, Barış. "Kültür Sosyolojisinde Metodoloji Tartışmaları: İdeoloji Olarak Kültür ve Eylem Olarak Kültür", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 42 (2017), ss. 147-160.
- Çelik, Âdem. "Fârâbî'nin Siyasal Felsefesinde Mutluluk ve 'İlk Başkanlık' Arasındaki Zorunlu İlişki." İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Vol. 7, Issue 1 (2018), ss. 265-284.
- Çelik, Fikret. "Ortaçağ Avrupası'nda Hristiyanlığın Siyasal Düşünce Karşısındaki Yeri ve Önemi: Patristik Felsefenin Siyasal Düşünce

Üzerindeki Etkisi", Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, C. 5, S. 2 (2022), ss. 305-316.

Çelikkol, Suat. "Fârâbî'nin Ahlak Felsefesi: En Yüksek İyi ve Onu Gerçekleştirmenin Araçları." Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), C. 23, S. 1 (Haziran 2023): 65-80.

Çepni, Salih. "Proje, Tez ve Araştırma Makalelerinin Kavramsal ve Kuramsal Çerçevesi Nasıl Yapılandırılmalı?", Fen Matematik Girişimcilik ve Teknoloji Eğitimi Dergisi, C. 4, S. 3 (Eylül 2021), ss. 203-216.

Çetin, Ali. "Erken Dönem İslâm Düşünce Geleneğinde Fârâbî Felsefesi ve Mantığı." Kader, 19, no. 2 (2021): 702-726.

Çilingir, Lokman, Mustafa Yıldız ve Hasan Aydın. İslam'ın Klasik Çağında Felsefî Bir Sorun Olarak Siyaset. Ankara: Elis Yayınları, 2016.

Çoban, Rabia. "Sosyal Adalet, Eşitlik ve Sosyal Hizmet", Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, C. 6, S. 4 (2017), ss. 252-260.

Demir, Zafer. "İbni Haldun'un İktisadi Kuramı: Devletin Ekonomi Üzerindeki Rolü ve Fonksiyonları." JOMELIPS-Journal of Management Economics Literature Islamic and Political Sciences, 3/1 (2018), ss. 43-67.

Demirel, Demokaan. "Fârâbî'nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir." Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7/1 (2019), s. 358.

Demirtaş, Zülfü ve Fatih İpek. "İbn-i Haldûn'un Eğitim Anlayışında Bir Değer Olarak İnsan." Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama, 3/6 (Güz 2012): 19-30.

Dilber, Şura Arslan. İbn-i Haldûn'un Devlet ve Siyaset Teorisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kütahya, 2020.

- Durak, Nejdett ve Cengiz Alaca. “Fârâbî’de Mutluluk Tasavvuru ve Eskatolojik Boyutu.” Review of the Faculty of Divinity, University of Süleyman Demirel, (2019), S. 43.
- Durutürk, Bilge. “İbn Haldun’un ‘Asabiye’ Kavramına ‘Millet’ Kavramı Üzerinden Bir Bakış.” Artıbilim Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2/1 (2019): 1-11.
- Düzgün, Şahin. "Bir Arada Yaşamamanın Ahlakî ve Felsefî Temelleri", KADER Kelam Araştırmaları Dergisi, C. 13, S. 2 (2015), ss. 583-592.
- Ece, Muhammet Nasih. “Fârâbî’de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler.” Bilimname, 2019, no. 37 (2019): 629-660.
- El-Câbirî, Muhammed âbid ve Harun Yılmaz. "Niçin İbn-i Haldûn?" Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, no. 21 (Aralık 2006), ss. 9-16.
- Erbaş, Yıldırım. "İbn-i Haldûn’un Bilgi Kuramı ve Disiplinlerarasılığı Düşünmek." Akademik İncelemeler Dergisi, 3/1 (2014), ss. 233-246.
- Ercan, Fahriye. “Max Weber’de Yöntem ve Tarihsel İdeal Tip Olarak Kapitalizm Kavramlaştırmasının Kapitalist Olmayan Toplumların Gelişme Süreçlerini Anlama Çabaları Üzerindeki Etkileri”, Öneri Dergisi, C. 1, S. 3 (1995), ss. 127-148.
- Erdoğan, Mustafa. “Liberalizmin Tarihi ve Felsefî Temelleri”, Eskiye, C. 15 (Aralık 2009), ss. 5-17.
- Erdoğan, Ömer Faruk. “Gazâlî Üç Meselesinde İbn Sînâ’ya Karşı Ne Kadar Tutarlı?”, Diyanet İlmi Dergi, C. 50, S. 1 (Mart 2014), s. 87-110.
- Erdoğan, Ömer Faruk. "Gazzâlî’nin Tehâfütü’l-Felâsife Eserindeki İbn Sînâ Eleştirisinde Bazı Temel Kavramların Karşılaştırmalı İzahı", Diyanet İlmi Dergi, 1(2), (Mart 2015), ss. 309-328.
- Ergül, Ergin. “İbn-i Haldûn’un Temel Kavramlarının Devlet Teorisi Işığında Çevirisi.” Ombudsman Akademik, C. 8, S. 15 (2022): 43-81.
- Erkızan, Hatice Nur. "Aristoteles’in Teolojisi ve İslam Felsefesi Üzerindeki Etkileri: Bir Yanlışın Sonuçları Üzerine", Dört Öge, S. 2 (2012), ss. 107-114.

- Erten, Murat. "Fârâbî’de Din-Felsefe Birliği/Özdeşliği I: Eğitim ve Farklı Öğrenme Teknikleri." ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1, no. 1 (2015): 155-172.
- Eryılmaz, Enes. "John Rawls’un İnsaf Olarak Adalet Teorisi’nin Eleştirel Bir Değerlendirmesi", FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, C.-, S. 30 (2020), ss. 223-240.
- Esen, Muammer. “Hz. İbrahim’in İmanı ve Tevhid Mücadelesi.” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi, C. 52, S. 2 (Ağustos 2011), ss. 111-123.
- Eserpek, Altan. “Eğitim ve Sosyal Değişme.” Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES), 11(1) (2019), ss. 123-141.
- Farabi, İlimlerin Sayımı, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kóltür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Farabi, İdeal Devlet, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kóltür Yayınları, İstanbul, 2020.
- Farabi, Mutluluğun Kazanılması, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kóltür Yayınları, İstanbul, 2020.
- Fahri, Macit. İslâm Felsefesi, Kelâmı ve Tasavvufuna Kısa Bir Giriş, çev. Şahin Filiz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020, s. 77.
- Geçit, Bekir. "Thomas Hobbes’da Toplum Sözleşmesi, Egemenlik ve Uyraklık: Egemenin ve Uyrakların Hak ve Yükümlölükleri Nelerdir?", Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, C. 14 (2020), ss. 110-124.
- Genç, Sema Yılmaz. "İbni Haldun’un Devlet Anlayışı Çerçevesinde ‘Refah Devleti’ ve ‘İktisadi Kalkınma’ Düşüncesi." Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, S. 1 (2015): 141-154.
- Gökbulut, Süleyman. "İlim Tasnîflerinde Tasavvufun Yeri." Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, yıl 8, sayı 19 (2007): 245-264.

- Gökdağ, Kamuran. "Toplumsal Bedenin Yetkinliği: Nasîrüddîn-i Tûsî'de İdeal Yönetim Ontolojisi", İslam Araştırmaları Dergisi, C. 40 (2018), ss. 47-68.
- Güç, Ahmet ve Ekrem Sert. "Budizm'de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana." İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, C. 5, Sy. 1 (Haziran 2020), ss. 3-28.
- Gültekin, Abdurrazak. "Zihin Felsefesinde Zihin Kavramının Serencamı: Antik Yunandan Günümüze Ruh Kavramından Zihin Kavramına Tarihsel Perspektif." Abant Sosyal Bilimler Dergisi, C. 22, S. 1 (2022), ss. 17-32.
- Gündoğdu, Hakan. "Varoluşçu felsefelerdeki bazı özellikler", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 7, S. 4 (2007), ss. 95-132.
- Hotaman, D., "Eğitim Programlarının Geliştirilmesinde Felsefenin Rolü", Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 13, S. 2 (2017), ss. 430-437.
- Huth, Michael. "Humans, Animals, and Aristotle: Aristotelian Traces in the Current Critique of Moral Individualism", Journal Name Not Available, C. 18 (2017), ss. 117-136.
- İbicioğlu, Hasan, Özmen, Halil İbrahim ve Taş, Sibel. "Liderlik davranışı ve toplumsal norm ilişkisi: Ampirik bir çalışma", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 14, S. 2 (2009), ss. 1-23.
- İbn-i Haldûn, Mukaddime, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.
- İçen, Murat ve Gürdal Tuncel. "Eğitim Felsefesinde İnsan Doğasının Rolü", Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi, C. 2, S. 1 (2018), ss. 62-69.
- İnce, Mehmet. "Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 19, S. 1 (2017), ss. 294-319.

- Kahveci, Kutsi. "Mistik Bir Tecrübe Olarak Ruhun Baş Dönmesi: Hint Mistisizmi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 23, S. 2 (2018), ss. 875-885.
- Kalın, İbrahim. "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş", Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 15 (2003), ss. 1-51.
- Kalyoncu, Rıza Tevfik. "Fârâbî'nin Yetkinlik Metafiziği Açısından Kelâm." Kader, 21, no. 1 (2023): 246-269.
- Karaca, Çağlar. İbn-i Haldûn'un Mukaddime'sinde Toplumun Yasalarını Keşfeden Bir Düşünce Etkinliği Olarak Tarih. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2011.
- Karakaya, Mehmet Murat. "Fârâbî'de Erdemli Toplumun Erdemsizleri/Nevâbit." Felsefe Dünyası, sy. 68 (2018), ss. 135-156.
- Karakuş, Mehmet. "Fârâbî'nin İdeal Devletinde Geleneksel Yönetici Tipi Olarak Hz. Ömer." Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/1 (2020), s. 200.
- Kaya, Mehmet Cüneyt. "Dimitri Gutas- Yunanca Düşünce, Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu", Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, S. 14 (Haziran 2003), ss. 195-204.
- Kaya, Mustafa. "Aristoteles'in Ruh Anlayışı", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 18 (2014), ss. 91-98.
- Kayapınar, Akif. "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım." İslam Araştırmaları Dergisi, 15 (Ocak 2006), ss. 83-114.
- Kayapınar, Akif. "Modern-Premodern Tartışmasının Ötesinde İbn-i Haldûn'un Düşüncesi." Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 26, S. 50 (2021/1): 89-160.
- Ketenci, Taşkın ve Metin Topuz. "Aristoteles ve Augustinus'un İnsan Anlayışları Üzerine", Kaygı: Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, S. 20 (2013), ss. 1-18.

- Kırışık, Fatih. "Ekolojik Sorunların Çözümünde Derin Ekoloji Yaklaşımı", Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2013, ss. 279-301.
- Kızılkaya, Necmettin. "İslam Hukuk Tarihini İbn Haldûn Üzerinden Okumak: İbn Haldûn'un Modern Dönem İslam Hukuk Tarihi Yazıcılığına Etkileri." BELLETEN, 76/277 (2012), ss. 741-774.
- Korkman, Hamdi. "İlkçağ'dan Başlayarak Bilimsel Düşüncenin Gelişim Seyri İçerisinde Psikoloji'nin Yeri / The Place of Psychology Within the Development of Scientific Thinking Since Antiquity." Asya Öğretim Dergisi, 3(1) (2015), ss. 1-20.
- Kuran, Melih ve Mustafa Çöpoğlu. "İbn-i Haldûn'da Çalışma Hayatına Yönelik Üç Temel Kavramın İncelenmesi: Çalışma, Emek Değer ve İş Bölümü." Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 38 (2019), ss. 131-142.
- Kurşunoğlu, Mustafa Said. "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde Senkretik Bir Terim Olarak 'Mille'." Mavi Atlas, 6(Özel Sayı) (2018), ss. 29-62.
- Kurt, Derya ve Zehra Uçanok. "Gelişimsel Hedefler ve İyilik Halinin Beliren Yetişkinlerde İncelenmesi", Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, C. 11, Ek 1 (2019), ss. 118-135.
- Küçük, Semiha. "Devlet ve Yasalar'da Platon'un Politika Felsefesi." Yüksek Lisans Tezi, Felsefe Anabilim Dalı, Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2019.
- Lee, Stan. "Die Pluralität Der Intellekte Und Die Einheit Der Erkenntnis: Kritiken Und Rezeptionen Des Monopsychismus Des Averroes İn Der Sog. Scholastik", Bochumer Philosophisches Jahrbuch Für Antike Und Mittelalter, C. 12 (2008), ss. 77-96.
- Merlan, Philip. "Three Neoaristotelian and Neoplatonic Concepts: Monopsychism, Mysticism, Metaconsciousness", in Monopsychism Mysticism Metaconsciousness, Archives Internationales D'Histoire des Idees / International Archives of the History of Ideas, Vol. 2, Dordrecht: Springer, 1963.

- Nebati, Nureddin. "İbn-i Haldûn Düşüncesinde Tarih, Zaman ve Döngüsellik." Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12/1 (2019), ss. 141-158.
- Nejeschleba, Tomáš. "Unicity of Intellect", in Encyclopedia of Renaissance Philosophy, ed. M. Sgarbi, Cham: Springer, 2022, ss. 3329-3335.
- Nişancı, Ensar. "Umran Anlayışı Perspektifinden Günümüz Türkiye'sinde Yaşanan Krizlerin Analizi." Doğu Üniversitesi Dergisi, 6/2 (2005), ss. 237-252.
- Ocak, Hasan. "İbn-i Haldûn'un İslam Filozoflarına Yönelttiği Eleştiriler: Metafizik Örneği." Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 13, S. 1 (Haziran 2013): 101-130.
- Oktay, Ayşe Sıdika. "Fârâbî'nin Sisteminde Din-Felsefe, Peygamber-Filozof İlişkisi ve Karşılıklı İşlevleri." Muhafazakar Düşünce Dergisi, C. 11, S. 44 (2015): 11-26.
- Okumuş, Ejder. "Fârâbî'nin Din Sosyolojisine Katkıları -Bir Giriş Denemesi-." Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 18/3 (Aralık 2018), ss. 9-30.
- Orak, Jahanbakhsh. Education from the Perspective of Islamic and Western Scientists (Case Study: Ghazali and Plato). The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 6, 127-135.
- Öktem, Ülker. "Descartes'da İlk Hakikat: Cogito", Dört Öge, C. 18 (2020), ss. 51-73.
- Özaydın, Arif, İbrahim Arslan ve İlyas Bayar. "İbn-i Haldûn'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler." İlahiyat Akademisi, C. 13 (Haziran 2021): 31-56.
- Özdemir, İlker. "Kültürlerarası İletişim." Folklor/Edebiyat, C. 17, S. 66 (2011): 29-38.
- Özgen, Mehmet Kasım. "Fârâbî'nin Adalet Anlayışı (Hak, Liyakat ve Pay Teorisi)." Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, sy. 8 (2018), s. 50.

- Özgün, Cengiz ve Mustafa Uluçakar. "Platon ile Fârâbî'nin Devlet Anlayışlarının Günümüz Siyaset Perspektifinden Karşılaştırılması." *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences*, 3(1) (2020), ss. 1-16.
- Rashidi, Tuğba Büşra. *Medeniyetler Sosyolojisinde İbn-i Haldûn'un Yeri ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Konya, 2019.
- Ratcliffe, Matthew. "The Phenomenology Of Existential Feeling", in *Feelings Of Being Alive*, eds. J. Fingerhut and S. Marienberg, De Gruyter, 2012, ss. 23-54.
- Sağlık, Hacı. "Baba Tâhir-i Uryân'da Vahdet-i Vücûd Düşüncesi." *Ağrı İslami İlimler Dergisi*, 5, no. 10 (Haziran 2022): 1-24.
- Sarioğlu, Gülcan. "Tarih Felsefesi Alanında Bir İnceleme: Varoluş Felsefesi ve Tarih Anlayışı", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 9 (2014), ss. 243-257.
- Saygın, Tunçay. "Baha Tevfik ve Bilimsel Felsefe Olarak Materyalizmin Bir Savunu Denemesi", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22 (2016), ss. 263-278.
- Sel, Murat. "Fârâbî'nin Faziletli Şehir Kavramının Değerlendirilmesi." *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 25 (2023), ss. 429-436.
- Senemoğlu, Olkan. "Antik Yunan Siyasal Düşünüşünde İnsan Doğası ve Toplum Anlayışı: Platon ve Aristoteles", *İnsan ve İnsan*, C. 3, S. 10 (Kasım 2016).
- Serter, Gencay. "İslam Dünyasında Kente Dair Düşünsel Kökler: Fârâbî ve İbn-i Haldûn'un Kent Kavramsallaştırmaları", *Al Fârâbî Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1 (2019), ss. 10-16.

- Sevinç, Hüseyin. "Antik Yunan'da Siyasal Yapı ve Aristo ile Platon Özelinde Siyasal Düşünüş", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C. 7, S. 2 (2021), ss. 209-223.
- Solmaz, Bünyamin. "Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 32, S. 32 (Eylül 2011), ss. 35-58.
- Sünter, Emel. "Hint Düşüncesi ve Hint Düşüncesinin İslam Düşüncesine Etkisi Üzerine", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18 (2019), ss. 21-40.
- Şahin, Cemalettin ve Rauf Belge. "İbn-i Haldûn'da Coğrafi Determinizm." *Akademik Bakış Dergisi*, 57 (Eylül- Ekim 2016): 439.
- Tanrıverdi, Hasan. "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme." *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 8, Sy. 3 (Kasım 2018), ss. 595-601.
- Taş, Savaş. "Emile Durkheim'ın Sosyolojik Anlayışında Toplumsal İşbölümü, Sosyolojik Yöntemin Kuralları, Din, Anomi ve İntihar", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 13, S. 29 (2020), ss. 442-449.
- Taşçı Yıldırım, Emine. "Antik Yunan'dan İslam Düşüncesine: Ölçülülük/İffet Erdemi Merkezli Bir Karşılaştırma", *Bilimname*, C. 2019, S. 38 (2019), ss. 389-420.
- Tatar, Ülkü. *Akıl ve Bilgi Bağlamında Fârâbî'nin Erdemli Toplumu ve Modern Bilgi Toplumunun Karşılaştırması. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.*
- Tauscher, Soner. "Batı ve İslam Düşünce Dünyasında Ahlak-Hukuk-Siyaset İlişkisi: Biyoetik Bir Tartışma", *Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Sakarya, Şubat 2020*, ss. 139-141.
- Tekin, Mürsel. "Ortadoğu'da Helen Kültürü ve İslam'ın İlk Devirlerinde Tercüme Faaliyetlerine Etkisi." *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, no. 3 (2019): 307-322.

- Tepe, Hasan. "İnsan, İnsancılık (Hümanizm) ve İnsan Hakları: İnsancılık Eleştirisi Üzerine", Kilikya Felsefe Dergisi, S. 2 (2019), ss. 1-16.
- Toksiz, Hatice ve Şakar, Ayşe. "Gazzâlî'ye Göre Bireyin Ahlâkî Yetkinlik Kazanımında Peygamberin Rolü", Danisname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi, S. 5 (Eylül 2022), ss. 213-244
- Tomar, Cengiz. "Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldûn Yaklaşımları." İslam Araştırmaları Dergisi, 16 (Temmuz 2006), ss. 1-26.
- Topakkaya, Arslan ve Karakaya, Emrah. "Ruh Kavramına İki Farklı Yaklaşım", Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, C. 2 (2015), s. 30.
- Topaloğlu, Ahmet. "Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son Dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı", Felsefe Dünyası, C. 2007, S. 1 (2007), s. 45.
- Toprak, Salih. "Fârâbî'nin Eğitim Anlayışı." Genç Mütefekkirler Dergisi, 1(2) (2020), ss. 136-149.
- Topses, Mustafa. "Sosyolojide Pozitivist Kuramın Toplumsal Olaylara Yaklaşımı, Felsefi ve Sınıfsal Temelleri", Humanitas: Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C. 9, S. 17 (2021), ss. 341-352.
- Turan, Esra Yıldız. "Türk İslam Düşünce Sisteminde İbn-i Haldûn'un Devlet Nazariyesi." Atatürk İletişim Dergisi, 9 (2015): 197-204.
- Turan, Ramazan. "Fârâbî Düşüncesinde Adalet: Dağıtıcı ve Düzeltici Adalet Kavramlarının Yansımaları." Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XL, 2016/1 (2016), ss. 53-71.
- Türker, Sadık. "Abdurrahman Bedevi." XIX. Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri, 2022: 221-222.
- Türkmen, İlker ve Yasin Mehmet Saylam. "Şamanizm'de Doğaya Yüklenen Anlam." Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), C. 7, S. 1 (2023).

- Türksever, Esra ve Mehmet Çiçek. "Fârâbî'nin Düşünce Dünyası İçerisinde Din ve Felsefe İlişkisi." *Al Fârâbî Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2) (2018), ss. 22-28.
- Tütüncü, Koray. "Demokratik ve özerk bireyin yetişmesi: Jean-Jacques Rousseau'nun Emile'inden neler öğrenebiliriz?", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 2 (2013), ss. 303-327.
- Ulukütük, Mehmet. "Geçmişteki Fârâbî'yi Anlama Usulü ve Çağdaş Fârâbî'yi Yorumlama Sorunu." *Diyanet İlmi Dergi*, 52/1 (2016): 125-150.
- Umut, Hatice. "İnsan Doğası Temelinde Fârâbî'nin Toplum Ya Da Devlet Görüşü." *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 27 (2009), ss. 119-144.
- Urhan, Veli. "Siyaset Felsefesinde Adalet, Eşitlik, Özgürlük", *Kaygı*, C. 2016, S. 26 (2016), ss. 103-119.
- Usta, Ayşe. "Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış", *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1 (2018), ss. 74-90.
- Üker, Hanifi ve Ali Gurbetoğlu. "Fârâbî Felsefesinin Temellerinde Karakter Eğitimi." *Akademik Platform Eğitim ve Değişim Dergisi*, 3(2) (2020), ss. 275-287.
- Ülgen, Pınar. "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", *Mukaddime*, C. 1, S. 1 (2010), ss. 1-18.
- Ünalır, Mürşit. "İbn-i Haldûn'a Göre Toplum ve Devlet." *Din Sosyolojisi Araştırmaları*, Sy. 1/1 (Ekim 2021), ss. 63-82.
- Von Wiese, Leopold ve Talip Tuztaş (Çev.). "İlişki Sosyolojisi", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1 (2014).
- Yanardağ, Alaaddin. "İbn-i Haldûn'a Göre Liderin ya da İyi Bir Hükümetin Nitelikleri ve Tek Kişinin İktidarı." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2017), ss. 271-285.

- Yavuz, Sefer. "İlm-i Umran'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi." Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 40 (2013): 319-347.
- Yazıcı, Mehmet. "Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 24, S. 1 (2016), ss. 209-223.
- Yeşilçayır, Celal. "Arabi'nin Eğitim Felsefesi Bağlamında Din ve Felsefeyi Konumlandırışı." Kilikya Felsefe Dergisi, C. 30, S. 6 (2021): 52-64.
- Yeşilkaya, Nazan. "Felsefi Bir Sorun Olarak Yapay Zekâ", Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 22, S. 22 (2022), ss. 97-126.
- Yıldırım, Emine Taşçi. "Antik Yunan'dan İslam Düşüncesine: Ölçülülük/İffet Erdemi Merkezli Bir Karşılaştırma", Bilimname, C. 2019, S. 38 (2019), s. 390.
- Yıldırım, Ömer Ali. "Fârâbî Felsefesinde Din, Yasa (Şeriat) ve Yorum." *Dini Araştırmalar*, 21, no. 15-06 (Haziran 2018): 99-120
- Yıldız, Esra. "İbn-i Haldûn'un Tarihselci Devlet Kuramı." Atatürk İletişim Dergisi, 9 (2015): 25-55.
- Yıldız, Günay. "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi Üzerinden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi." Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, (71) (2019), ss. 1-12.
- Yıldız, Mustafa. "Fârâbî'de Dil-Mantık ve Kültür İlişkisi", FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, S. 14 (2012), ss. 93-120.
- Yıldız, Ruhi. "İşrâk Filozofu Sühreverdî'nin Antik İran Kaynakları", Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, C. 6, S. 2 (2023), ss. 135-155.
- Yılmaz, Gülşah. "İbni Haldun'un Devlet Anlayışında Toplumun Yeri ve Önemi." Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Eylül 2019.
- Yiğit, Rukiye. "İbn-i Haldûn ve İktisadi Görüşleri." Maruf İktisat İslâm İktisadı Araştırmaları Dergisi, 1/2 (2021): 4-17.

Yurdakul, Çağlar. “Marx’ın Tarih Anlayışı: Tarihsel Materyalizm”, Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, C. 1, S. 3 (2019), ss. 1-19.

Yücer, Hür Mahmut. “Vahdet-i Vücûd Nazariyesinin İzahında Nokta Sembolizmi ve Muhyiddin-i Rûmî’nin Temsîl-i Nokta Adlı Eseri / The Symbolism of the Point (Noqtah) to Expound the Doctrine of the Unity of Being and Muhyiddin al-Rumi’s Work “Tamthil Noqtah””, Journal of History Culture and Art Research, C. 6, S. 1 (2017), ss. 199-278.

Yüksel, Atilla. “Klasik İnsan/Kuantum İnsan-2: Materyalizm-İdealizm, Atomizm-Holizm, Nedensellik-Eşzamanlılık, Rasyonellik-İrrasyonellik, Beden-Zihin, Bağımsızlık-Bağlantısallık”, Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi/Journal Of Travel And Hospitality Business, C. 19, S. 3 (2022), s. 578.

Zorlu, Abdülkadir. "İbn Haldûn’da Beden İnşası Açısından Bedevî Umran ve Hadarî Umran." Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 43 (2020), ss. 177-192.